

ISSN 1727-060X
2002 жылдың қазан айынан бастап шығады
ТҮРКОЛОГИЯ

№ 1 (69), 2015

Қаңтар-ақпан / January-February

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымын және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Күәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан
2015

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакционная коллегия

Бас редактор
ф.ғ.д., проф. Қ.ЕРГӨБЕК
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
ф.ғ.к., доцент Б.ӘБЖЕТ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

док., проф. Осман Хората (А.Ясауи университеті); ф.-мат. г.д., проф. У.Әбдібеков (А.Ясауи университеті президенті); док., проф. М.Қуталмыш (А.Ясауи университеті, Түркістан); док., проф. А.Ювалы (Кайсерн университеті, Кайсерн); ф.ғ.д., проф. А.Ахматалиев (Қырғыз Ұлттық академиясы, Бішкек); ф.ғ.д., проф. Ж.К. Бақашова («Манас» университеті, Бішкек); ф.ғ.д., проф. К.Алламбергенов (Өзінияз атындағы пед.институт, Нүкіс); т.ғ.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана); ф.ғ.д., проф. Б.Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан); ф.ғ.д., проф. Н.Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары); ф.ғ.д., проф. М.Х.Идельбаев (Ақмолла атындағы Башқұрт мем. университеті, Уфа); ф.ғ.д., проф. В.Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск); ф.ғ.д., проф. М.Закиев (ТР Ұлттық академиясы, Казан); ф.ғ.д., проф. А.Қайдар (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы); ф.ғ.д., проф. И.Қызыласов (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Д.Кенжетай (Евразия университеті, Астана); док., проф. Я.Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Үрімші); ф.ғ.д., проф. Х.Миннегулов (Казан); ф.ғ.д., проф. К.Мусаев (РҒА Тіл білімі институты, Мәскеу); ф.ғ.д., проф. М.Мырзахметов (Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы); ф.ғ.д., проф. М. Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент); ф.ғ.д., проф. А.Тыбықова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай); ф.ғ.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик); ф.ғ.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн); ф.ғ.д., проф. Л. Хребицек (Прага); ф.ғ.д., проф. Г.С.Кунафин (БҰҒА корреспондент-мүшесі, Уфа)

SAHİBİ / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

Editor-in-chief
Dr. Prof. Kulbek ERGÖBEK
International Kazakh-Turkish university
named H.A.Yasavi
Turkistan/Kazakhstan

Associated editor
Dr. Prof. Bakht ABZHET
International Kazakh-Turkish university
named H.A.Yasavi
Turkistan/Kazakhstan

Doc., prof. O.Horata (University of H.Yasavi, Turkestan); Dr. mat. n., prof. U.Abdibekov (University President of H.Yasavi, Turkestan); Doc., prof. M.Kutalmysh (University of H. Yasavi, Turkestan); Doc., prof.A.Yuvaly (University of Kayseri, Kayseri); Ph.D., Professor A. Ahmatallyev (Kyrgyz National Academy, Bishkek); Ph.D., Professor Zh.K.Bakashova (University of "Manas", Bishkek); Ph.D., Professor K.Allambergenov (ped.instiut named Azhniyaz, Nukis); Doctor of History, Professor D. Kydyrali (President of the Turkic Academy, Astana); Ph.D., Professor B.Butanaev (Khakassia State University named N.F.Katanova, Abakan); Ph.D., Professor N.Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary); Ph.D., Professor M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Akmulla, Ufa), Ph.D., Professor V.Illarionov (North-Eastern Federal University Ammosov, Yakutsk); Ph.D., Professor M.Zakiev (TRAN, Kazan); Ph.D., Professor A.Kaydar (Instiut of linguistics named A.Baitursynov, Almaty); Ph.D., Professor I.Kyzylasov (Moscow); Ph.D., Professor D.Kenzhetay (Eurasia University, Astana); Doc. prof. Ya.Kumaruly (Gum. Academy of Sciences, Urimshi); Ph.D., Professor H.Minnegulov (Kazan); Ph.D., Professor E.Musaev (RAS Institute of Linguistics, Moscow); Ph.D., Professor. M.Myrzhametov (KazNPU Abaya, Almaty); Ph.D., Professor M.Zhuraev (Institute of Language and Literature named Alisher Navoi, Tashkent); Ph.D., Professor A.Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai); Ph.D., Professor M. Ulak (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Literature and History, Nalchik); Ph.D., Professor K.Rayhl (University of Bonn, Bonn); Ph.D., Professor L. Hrebitsek (Prague); Ph.D., Professor G.S.Kunafin (BSU, academician of the International Turkic Academy, a member of the Writers' Union of Russia and Belarus, Ufa).

ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

419.99

АРАБ ЖАЗУЛЫ ЕКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТІҢ ОҚЫЛЫМЫ READING OF TWO SITES WRITTEN IN ARABIC

О.Д. БЕКЖАН*

Түйіндеме

Мақалада Отырардан табылған, араб жазулы екі эпиграфиялық жазудың мағынасы туралы айтылады. Ту ұшындағы жазуда Аллаһ, Мұхаммад, Арслан Баб, Ахмад Йасауи есімдері ойылып құйылған. Ал күміс мәрде араб тілінде қысқа мәтін жазылған.

Кілт сөздер: Араб жазуы, мөр, ту ұшы, Аллаһ, Отырар, жазба ескерткіш, йакис.

Summary

The article describes the two epigraphic inscriptions in the Arabic alphabet, found from the region Otyrar. On one of them, atop the flagpole banner inscribed with the names that were in his time as a battle cry, for example, Allah, Muhammad Arslan Baba, Ahmad Iasau. And on the silver print write a short text in Arabic.

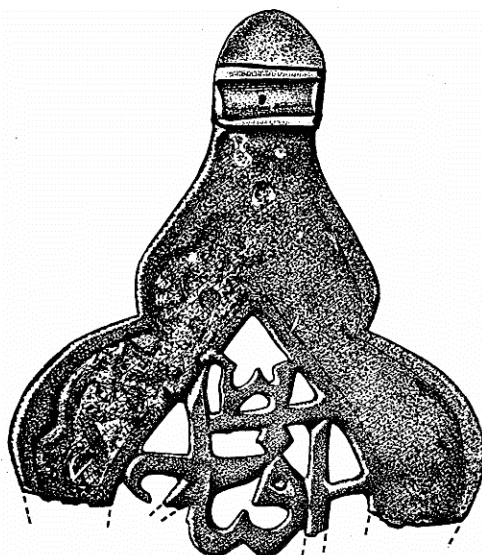
Key words: Arabic alphabet, print, the tip of the flag, Allah, Otyrar, written monument, Iakis.

1. Отырардан табылған ту ұшындағы жазудың мәні

Отырарға жасалған археологиялық қазбалар нәтижелері жарияланған еңбекте ту сабының ұшына орнатуға арналған қондырғының суреті жарияланған. Ол туралы еңбекте былай дейді: «Еще одна редкая находка – обломок *навершия древка знамени* в виде конусовидной пластины с фигурными краями, в центре которой прорезное изображение надписи, к сожалению, не поддающейся прочтению (рис. 92)» [1]. Жазбада айтылғандай жазуды бұрын ешкім оқымаған. Жазу конус формалы металл қалбырмен тұтастырыла құйылған. Бұл қалбырдың сапқа кигізілетін төменгі жағы сынып, жоғалған. Шамасы ол жағы да конус тәрізденіп құйылған болса керек. Ту ұшының суретін келтірейік:

*Филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of philological sciences International Hoja Ahmad Yasawi University, senior research fellow, Research Institute of turcology, Turkistan-Kazakhstan. bekor53@mail.ru

Жазу араб әрпімен жазылған, әріп таңбаларының арасындағы ойықтар ۞ М және басқа да әріп таңбаларын жазу үшін пайдаланылған. Біздің оқуымыз бойынша ту ұшындағы жазудың мағынасы ұранға лайықталған Аллаһ тағаладан басталып жазылған есімдер екені анықталды. Жазудың оқылымы:

- Жазу кескіңдері:
1. - Аллаһу акбару	Қазақшасы:
2. - Мұхаммад	1. Аллаһ Ғыбат
3. - расулу	2. Мұхаммед Аллаһтың елшісі
4. - Арслан	3
5. - баб	4. Арстан баб
6. - Ахмад	5
7. - Йасауи	6. Ахмет Йасауи
	7.

Бұл оқылымды толық келтірейік (жоғарыдағы محمد Мухаммад жазуы қолмен жазылған жазу кескіні, қазір суреттегі бейненің өз көшірмесін береміз): 1) Аллаһу акбару 2) Мухаммад расулу Аллаһ(и) محمد رسول الله 3) Арслан Баб 4) Ахмад Йасауи احمد يسوي.

Бұл төрт есім – Аллах, Мұхаммед, Арыстан баб, Ахмет Йасауи, тудың ұшына ұран ретінде жазылған. *Мухаммад расулу* сөздері *Аллаһ* сөзіне жалғастырыла оқылады. Ту ұшының ортадан төменгі жағы сынғандықтан ¹ алиф таңбасының да төменгі жағы қысқарған. Сондай-ақ ² *Аллаһ* сөзіндегі ⁴ h әрпінің де төменгі жағы мүжілгені байқалады. Сонымен бірге осы сөздегі екінші ³ L әрпі қысқа жасалған, бірақ бірінші ³ L-ның жоғарғы ұшы үш бұрыштала бейнеленген, әрі сүйір ұшы екінші L-ға нұсқала құйылып, ортасы тесілген. Бұл екінші L-ның жалғасын бейнелейтінін аңғартады және нүкте-тесік үстіндегі ⁴ B-ның мағынасын ажырату үшін де қойылған тәрізді.

Ту ұшындағы жазудың маңызы ерекше құнды. Жазудың мағынасына қарағанда ту ұшы Әзірет сұлтан Ахмет Йасауи әулие бабамыздың түркі әлемінің пірі деген даңқы дәуірлеп тұрған уақытта, яғни, XII-XIII ғ. мен әулиенің жаңа кесенесі құрылған Әмір Темір дәуірі аралығында жасалған деп тұжырымдауға болады.

2. Күміс мәрдегі жазудың мағынасы

2011 жылдың 12-15 желтоқсанында Алматы қаласында өткен Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының 20 жылдық мерейтойына арналған конференция материалдарында [2] Г.А.Бісқақованың «Мөрлер – ел тарихы мен мәдениетінің деректері» [3] атты еңбегі жарияланған. Онда автор ежелгі заманнан бері қолданылып келе жатқан мөрлер туралы ақпарат келтіреді. Солардың бірі «ауыл болысының мөрі» деп ат қойылған мөр туралы былай дейді: «Арнайы металдан құйып жасалған жүзікті мөр Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің этнография залында орын алған. Музейге түскен ТК-329 нөмірлі күмістен жасалған ауыл болысының мөрі пішіні жағынан тік төртбұрышты болып келген. Негізгі бетіне араб әріпімен жазба теріс түсірілген. Араб әріпімен берілген жазбада «Әмірбекуғлы Ақбекет» деп, болыстың есімі берілген. Артқы беті қолға тағуға ыңғайландырылып жасалған. Көлемінің диаметрі 1,5x1,5 см құрайды. Мөр қызметтік борышын XIX ғасырларда атқарған. Десек те, болыстың есімі анықталғанымен, қай ауыл болысы екендігі және музейге қай уақытта түсіп, кімнің тапсырғандығы жөнінде нақты деректер жоқ» [3, 265], – деп суретін береді.

Г.А.Бісқақова «Әмірбекуғлы Ақбекет» деп кім оқығандығы жайында мәлімет келтірмеген (біз оны «бұрынғы оқушы» деп атаймыз). Ол жүзікті «тік төртбұрышты» деп қате пайымдаған, сонымен бірге мөрдің диаметрлері де тепе-тең емес, көлденеңі тігінен

3 мм-ге ұзын. Шындығында жүзіктің тік қабырғалы төрт жағы және ойыс қабырғалы тағы төрт жағы бар. Сондықтан жүзік 8 бұрышты және 8 жақты деп аталуы керек еді. Бұл тұрғыда жүзіктің формасы жердің төрт тарабы мен төрт қиырын бейнелеген деп айтуға болады. Бұрынғы еңбегімізде бұндай тұжырымды Бұхар жырау және басқа да қазақ ақын-жыраулары: «Сегіз қиыр шартарап, төрт құбыланды түгел қып, төрінде жатып салмақтан», «...Сегіз қиыр шартарап, Жер тұлданып тұрмасқа» [4] деп білдіргені туралы сөз еткен болатынбыз. Яғни, тік бұрышты төрт тарап пен қиыс бұрышты төрт қиыр, бұлардың тік бұрышты және қиыс бұрышты болуы бір-біріне қатысты алғанда ғана болатын жайт.

Ежелгі түркілік ұғымда сегіз бұрышты геометриялық пішін жер жүзі мен көк кеңістігін тұтас қамтитын, соны меңзейтін нышан болғаны аңғарылады. Сөз болып отырған мөрдің формасы да соған сәйкестендірілгендей көрінеді, жазудың мағынасы да сондай кеңдікті, жалпы жаратылыстың тылсым сыры, тіршіліктің мәңгілігі, адам ұрпақтары өмірінің кезең-кезеңмен қайталанып, ұзақ тізбек құратыны тәрізді философиялық ойды білдіруге құрылған. Жазба түркі тілінде емес, араб тілінде жазылған. Яғни, «Әмірбекуғлы Ақбекет» болып дұрыс оқылмаған. Мөрдің теріс және оң беттеріндегі суреттерін келтірейік:

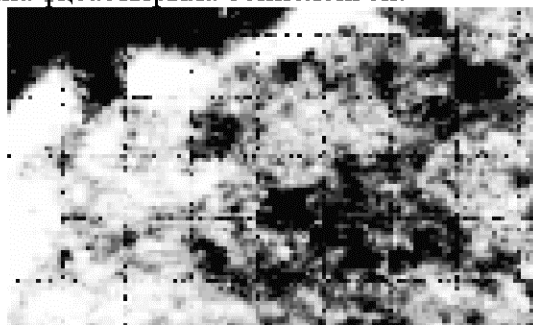
Мөрдің оң беті

Мөрдің теріс беті

Жазу таза араб тілінде жазылғандықтан түркіше оқылуға келмейді. Жазбаның мағыналық жазылымы жоғарғы және төменгі екі бөлікке орналастырылған. «Бұрынғы оқушы» жоғарғы қатарын «Әмірбек уғлы» деп оқыған. Енді осының дұрыс оқылмағандығына мысалдар келтірейік.

1) Бірінші, *Әмир* деп оқылған таңбаларда ә Й таңбасы анық таңбаланбаған және соңғы ۾ Р таңбасы да бөлінбей, сөз соңындағы ۾ М-ны білдіретіндей болып, төмен қарата, тұтас сызылған. Әдетте соңғы М-ның құйрығы еш қайда бұрылмай тік түсіріледі, ал мұнда М-ның құйрығының ұшы солға бұрылып, келесі сөздің басындағы ә Й-дың қос нүктесіне нұсқала тірелген. Бұл М-дан кейін И дыбысы оқылатындығын білдіру үшін әдейі жасалған және бұл сөздің төменгі бөлікке де қатысты екендігін білдіреді. Осы жерде алиф пен мим-нің арасына Й таңбасының оқылуына орайластыра қос нүкте қойылған. Оның астына тағы бір қос нүкте орналастырылған. Дәл осы ә Й-ді «бұрынғы оқушы» Әмир болып оқылуға тиіс сөздегі Й деп қателескен. Бұл жердегі екі қос нүкте Й таңбасының шадда арқылы қабатталып оқылатындығын білдіру үшін әдейі қойылған. Төменгі қос нүкте «бұрынғы оқушы» ойлағандай, астыңғы қатардағы таңбаның Қ болып оқылуы үшін белгіленбеген. Яғни, ол таңбалар ۞ АҚ болып оқылмайтын, АУ, ИН және У болып оқылатын күрделі графема. Ал Й таңбасының өзі соңғы ۾ М таңбасының басынан кейін кішкене сызықша түрінде белгіленген. Бұл сызықша соңғы М таңбасы тағы да ۾ ЙА болып оқылатынын білдіру үшін арнайы қойылған. Бұндай тәсіл, яғни, күрделі графема арқылы жазу көне түркі күлбізік (руна) жазуында тұрақты түрде қолданылатын заңды қағида. Біздің зерттеулеріміз көне түркі күлбізік жазуымен жазылған Ашықтас бітігі [5] XII-XIII ғасырларда жазылған деген тұжырымға келуге ықпал етті. Соған қарағанда бұл жазу кейінгі ғасырларда емес, көне түркі күлбізік жазуы мен араб әліппіінің алмасу кезеңінде жазылған деген қорытынды жасауға итермелейді. Таңба әрі соңғы М, әрі ЙА болып оқылады. Байқап қараған кісіге кішкене сызықшадан бастап Алиф пен мим арасына қарай сызылған жіңішке сызық аңғарылады, әрі ол сызық ۞ Й таңбасына ұқсастырыла бейнеленген.

Жалпы бұл жерде төрт Й кескінделген: біріншісі кіші, одан кейін үлкен, одан ары үлкен, соңында кіші. Бұл кескіндер Й-дің қабатталып оқылуына сәйкес жасалғаны айқын сезіледі. Бұлар төменгі қатардағы Й-лер, оның үстінгі қабатында да осындай Й-лер бейнелері сызылған, олар да кішкене сызықшадан басталып, астыңғы қатардың соңындағы кіші Й-ге жалғасады. Бұл Й-лердің көп болып кескінделуі де мазмұнда айтылатын көп күндерді меңзейді, сөз арабша **ايام** әййә-әм болып оқылады. Йаум(ун) (күн) сөзінің көпше формасы (күндер). Осы сөзден кейін төмен бағытталған жапырақ бейнесі сызылған. Бұл сөйлемнің аяқталғанын білдіру үшін қойылғаны аңғарылады. Бұдан басқа да жапырақша және гүл күлтелеріне ұқсас үш бейне сызылған, олардың екеуі шектелуді білдірсе, біреуі бөлінуді аңғартады.

2) Екінші, **يكت** бек болып оқылған сөздегі қателікке келсек, ол сөздің басқы әрпінің астында екі нүкте бар, ол ә Й болып оқылуы тиіс болатын. Ал одан кейінгі К дыбысының әрпі сөз ортасында қолданылатын таңба, ол бек болып жазылса, К дыбысының таңбасы сөз соңында қолданылатын әріппен жазылар еді. Бұған қосымша К таңбасы өзінен кейінгі, сөз соңынан келетін **ث** С (үстінгі тіске тіл төселіп айтылады) әрпімен қосылып тұр, тек суретте арасы ашылып түсірілген. Сөздің түбірі арабша **كث** КАССА [6], бұл жерде осы шақтағы шартты рай формасымен **يكت** йакис болып оқылады. «Бұрынғы оқушы» бұл таңбаға қатысты, жоғарыда орналасқан үш нүктенің оқылуын есепке алмаған, тек ондағы бір нүктені ғана **غ** F дыбысына сәйкестендіріп оқыған. Сөйтіп ол арабша **او** АУ және **ان** ИН болып оқылатын күрделі таңбаны У деп, ары қарайғы таңбаларды оған қосып УҒЛЫ деп оқыған. Бітікші Н таңбасын білдіру үшін У-дың құйрығынан жоғары қарай әлсіз сызық жүргізіп, оңға қарай бұрған, сөйтіп оны ортадағы екі нүктенің бергісіне тіреген.

3) УАУ-дан кейін келетін **ع** ‘АЙН таңбасы әрі ‘айн, әрі ғайн болып оқылады. Ғайн болып оқылу үшін жоғарғы үш нүктенің сол жақ төменгі нүктесінен төмен қарай нұсқама сызық сызылған. Ол сызық әрі **ما** арабша МА-А сөзін, әрі жеке **ا** алиф-ті білдіру үшін де қойылған. ‘АЙН таңбасының ұшына және ЛӘМ-мен екі араға **ن** Н таңбасының кішкене әріптері қойылған, олар арқылы **اغني** ағна-а, **وا نعلو** уа на‘лу-у сөздері оқылады. Сонымен ‘АЙН таңбасы арқылы **علي** ‘АЛА сөзі оқылса, **ث** С әрпі ұзынша болып сызылған, ол **ا** алиф ретінде ЛӘМ-ге қосылып, **ال** ӘЛ болып та, әрі **الي** илә ретінде де оқылады. **علي** ‘АЛА [6, 536] сөзі **ايام** әййә-әм сөзіне барып жалғасады. Сондай-ақ айн-ның ұшындағы Н-дан жоғарыдағы бір нүктеге қарай сызық сызылған, ол

нүктенің де У болып оқылуын білдіреді. Н-дан оңға, *уау*-ға қарай тағы да көлденең екі нүкте қойылған, бұл ол әріптің ت Т болып *تا' a-ал(ин)* сөзінде оқылатынын да аңғартады.

Енді төменгі жолдың оқылуына келейік. Жолдың басындағы сөздің АҚ болып оқылмайтыны туралы жоғарыда ескерілді. Егер ол АҚ болып жазылатын болса, (ا) ҚАФ таңбасы *алиф*-пен қатар жазылар еді және нұсқама жапырақшаны салудың қажеті де болмас еді. Сөз арабша екі و У-ды белгілеуге, яғни, АУ және و УА болып оқылу үшін осындай күрделі графемалық тәсіл таңдалған. Күрделі У-дың арасына үш бөлікті жапырақша салынған, оның оң жақтағысы оң жақ У-ды, сол жақтағысы сол жақ У-ды нұсқап тұр. Ал ортадағысы дәл бөлінетін жерді көрсеткен және таңбаның сол тұсы و У-ды бейнелеу үшін жуандатылған. Егер ол таңба Қ болып оқылуға арналса, үстіндегі қос нүкте оған жақын орналастырылар еді. Сонымен бірге жапырақшаның түпкі ұшы *ایام әййә-әм* сөзіндегі төменгі қос нүктенің сол жақтағысына нұсқалып тұр, оның үстіне нүктеге қарай сызылған әлсіз нұсқама сызық та бар, бұл да таңбаның әрі ن Н болып оқылатынын білдіру үшін жасалған.

«Бұрынғы оқушы» бұдан кейінгі сөзді *бекет* деп оқыған. Бұл оқудың ат үсті, қиналыссыз оқылатын түрі, болмаса мұнда да сөздің басында ب Б емес, ۛ Й әріпі тұр. Кейінгі К мен Т таңбалары өз мағынасымен оқылған. К таңбасының жоғарғы қайырылған бөлігі тік сызылып, Й-дың қос нүктесіне жақын тірелген. Бұл да нұсқаудың бір түрі болса керек, яғни, сөз *ایام әййә-әм*-ға жалғасады дегенді білдірмек. Жоғарғы қатардағы К-ның қайқы бөлігі қалыптан тыс ұзын және ұшы әнтек жоғары көтерілген. Бұл да жай емес, мазмұнға сай Аллах тағаланың құдіреттілігін нұсқайтындай. Бұлардан басқа арнайы түсірілген төрт нұсқама сызық бар. Солар туралы түсініктемені келтірейік:

1-нші нұсқама сызық – *و ما اغنى → نو*

2-нші нұсқама сызық – *عس الايام → ع*

3-нші нұсқама сызық – *واو يكت → او يكت*

4-нші нұсқама сызық – *كيت و كيت → كيت*

Бірінші нұсқама сызық туралы жоғарыда айтылды. Екінші нұсқама жоғарғы қатардағы *علي* ‘АЛА сөзінен төменгі *يَكْت* *йакит* (шартты рай формасы) [6, 676] сөзіне түсірілген. Бұл *يَكْت* *йакит* сөзіне *علي ال ابيام* ‘ала әл-әййәми сөзі жалғасады дегенді білдіреді. Бұл жерде біз әдейі шаддалы бір *Й*-ды ғана жазбай, екі қос нүктені көрсету үшін екі *Й*-ды қатар жазып отырмыз. Үшінші нұсқама сызық *йакит* сөзіндегі *Й*-ден *يا* *ау* сөздеріне қарай тартылған. Бұл *йакит*-тың алдында *يا* *ау*, *ин* оқылады дегенді аңғартады. Төртінші нұсқама *йакит* сөзіндегі *К*-ге төбесіндегі *Й*-дың нүктелерінің оң жағындағысынан төмен түсірілген. Бұл бірінші *К* әрпі, одан кейін *Й* дыбысы оқылады дегенді меңзейді. Осы нұсқаманың меңзеуімен *كَيْتَ وَ كَيْتَ كَآيْتَا وَ كَآيْتَا* [6, 706] тіркестері оқылды. Енді жазбаның араб тіліндегі оқылымын келтірейік:

أَوْ اِنْ يَكْتُ عَلِي الْاَيَّامَ وَ اَوْ اِنْ يَكْتُ عَلِي الْاَيَّامَ مَا اعْتِي الْاَيَّامَ وَ تَعَلُّوْ اِلَي تَعَالَى. كَيْتَ وَ كَيْتَ.

Транскрипциясы: Ау ин йакис ‘ала әл-әййәми *я* *ау* ин йакит ‘ала әл-әййәми ма-а ағна-а илайна-а *я* на‘лу-у ‘илә-ә та‘а-ал(ин). Кәйтә *я* кәйтә.

Аудармасы: Яки күндер жиіленіп, қоюланса (жиналса), және болмаса күндер (судың) жай жанған отта қайнап, ақырын ысылдағанындай болса, бізге пайда әкелмейді және жоғарыға көтерілеміз. Осылай да осылай.

Жазудың мағынасы адам өмірінің өткінші екендігін, уақыттың тоқтамайтынын, күн артынан күн өтіп, өлім сағаты да жетіп, адамның жаны о дүниеге, яғни, жоғарыға ұшатынын нақты айтады. Соңында «осылай да осылай» деп, келер ұрпақтардың да осы жолмен ілгерілей беретінін түспалдайды. Мәтін мазмұны діни-философиялық ойға құрылған. Жазу әріптерінің жандары оймышталған, әсіресе, жоғарғы маңдайдағы ортаға тік түсірілген *алиф*-тың екі жанындағы оймыштар айрықша сәнді бейнеленген. Бұл Аллаһ тағаланың құдіреттілігін меңзеу үшін арнайы жасалғандай сезіледі. Мөрдің ортасына *Й*-дың екі нүктесі орналастырылған, осы жерден жазу жоғары мен төменге, екіге тең бөлініп, жоғары жаққа *ау ин йакис*, төменгі жаққа *ау ин йакит* сияқты ұқсас тіркестер де тең прапорциямен жазылған. Жоғарыдағы *алиф* пен төмендегі *К* таңбасы мөрді оң мен солға теңдей бөліп тұр. Бұл тұрғыдан алғанда да мөрдің «сегіз қиыр шартарапқа» бөлінуінің де жайдан-жай еместігі аңғарылады. Жоғарыда айтқанымыздай жазудың бірнеше таңбалары көне түркі күлбізік жазуының негізгі тәсілімен, яғни, күрделі графемамен жазылған. Бұл жазудың сол тәсіл ұмытылмай тұрғанда жазылғанын білдіретін нақты айғақ болып

О.Бекжан. Араб жазулы екі жазба ескерткіштің оқылымы.

табылады. Сондықтан да жазу ең беріден алғанда XIII ғасырда жазылған деп тұжырымдаймыз. Тексеру нәтижесінде жазу мәтіні Құран Кәрімнен алынбағаны анықталды. Алайда оның мазмұны діни тұжырымдарға сәйкес келетіні де дау тудырмайды. Жазуды жазған сол замандардағы аты беймәлім бір ойшыл ғұлама болған деп түйеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. *Позднесредневековый Отрар (XI-XIII вв.)*. Алма-Ата, 1981, С. 169.
2. *Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі*. Т. III. Алматы, 2011.
3. Ысқақова Г.А. *Мөрлер – ел тарихы мен мәдениетінің деректері*. // Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі. Т. III. Алматы, 2011, 262-266-бб.
4. Бекжанүбірі О. *Күміс тостағандағы көне жазудың сыры*. «Ана тілі», 21. 11. 1993, № 47.
5. Бекжан О. *Ашықтас бітігінің мағынасы*. Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары. I том. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, Ал. Мем. ПИ бас., 2006, 66-78-бб.
6. Баранов Х.К. *Арабско-русский словарь*. М., «Русский язык», 1984, С. 678.

417.01

**KÜL TİĞİN YAZITI'NDA GEÇEN FİİLLERİN KAZAK
TÜRKÇESİNDEKİ İZLERİ**
THE FOLLOWING VERBS IN KULTEGIN MONUMENTS IN THE
KAZAKH LANGUAGE

Hakan AC *

Özet

Bu makalede, Türkler'in ilk ve en önemli belgesi olan Orhun Yazıtlarından biri olan Kül Tigin yazıtındaki fiillerin 20. yüzyılın başlarında oluşturulan Türk yazı dillerinden Kazak lehçesinde olup olmadıkları, varsa bu fiillerin hangi anlamlarda bugüne kadar varlığını koruduğu üzerinde durulmuştur.

Köktürk yazıtları Türk adının geçtiği ilk metinlerdir. Taşlar üzerine yazılmış ilk Türk tarihi, Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması, devletin ve milletin karşılıklı vazifeleri, Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası, Türk askerinin dehasının, Türk askerlik sanatının esasları, Türk feragat ve faziletinin büyük örneği olmasından dolayı önem arz etmektedir.

Kül Tigin Yazıtını taş üzerine kazıyarak yazan, Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yeğeni Yolluğ Tigin'dir. Yolluğ Tigin, Kül Tigin yazıtını 20 günde yazmıştır. Kül Tigin Yazıtında dünyanın ve insanoğlunun yaratılışına bir cümle ile değinildikten ve Birinci Kağanlığın tarihi genel çizgileri ile kısaca özetlendikten sonra İkinci Kağanlığın kuruluşta Kül Tigin' in 731 'de ölümüne kadarki siyasi ve askeri tarihi ayrıntıları ile anlatılır.

Kül Tigin Yazıtında 147 fiil tespit ettik. Bu fiillerin içinde olumsuz fiillerde bulunmaktadır, örneğin; al, alma; ber, berme; öl, ölme; kıl; kılma; gibi biz Kazak Türkçesinde olumsuz fiilleri tekrar yazmayı uygun görmedik.

Bu çalışmada II. Göktürk Devletine ait olan, Kül Tigin Yazıtında toplam 151 fiil tespit edilmiştir. Ulaşılan bu fiillerin bazılarında Kazak Türkçesindeki yapının aynen tekrar ettiğini ve günümüze kadar bu yapıların varlığını devam ettirdiğini, bazı fiillerde ise yapıların birkaç harf değişikliği ile kullanımında olduğunu görmekteyiz. Çalışmamızda Kazak Türkçesinde aynen tekrar eden 26 fiil, değişime uğramış 17 fiil tespit ettik. Karşılaştırdığımız bu fiillerden anlam bakımından Kazak Türkçesinde aynen bulunduğunu ve bazı fiillerin de farklı anlamlara gelecek şekilde kullanımında olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

Anahtar Kelimeler: Köktürk, Orhun Yazıtları, Kül Tigin Yazıtı, Kazak Türkçesi, Fiiller.

Abstract

In this article, the Turks first and most important document Orkhon Inscriptions from one of Kül Tigin's inscription on the acts of whether the Kazakh dialect of Turkish

*Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түрік филологиясы кафедрасының 2-курс магистранты, Түркістан-Қазақстан.
International Kazakh-Turkish University named H.A. Yasavi, The Department of Turkic Philology, magister of 2 course. Turkistan-Kazakhstan.

H. Ac. Kül Tigin Yaziti'nda Geçen Fiillerin Kazak Türkçesindeki İzleri.

written language was created in the early 20th century, which means in these acts if there was emphasized that remain to this day.

Gokturk inscriptions are the first text through which the Turkish name. Stones written on the first Turkish history, to give account of Turkish statesmen of the nation, the nation of reckoning, the state and the nation's mutual duties of the Turkish regulations, the Turkish tradition of the Turkish civilization, large documents of the great Turkish culture, the genius of the Turkish military, the principles of the Turkish military arts, Turkey waivers and is of importance because of the great examples of virtue.

Inscriptions on stone to scrape by Kul Tigin and Bilge Khan's nephew Yolluğ Tigin . Yolluğ Tigin wrote the inscription of 20 days. Kul Tigin's inscription in the world and mankind, and you mentioned a sentence with the creation of the First Khanate's history after briefly summarize the general lines of the second Khanate of ash from the establishment Tigin's 731' also described the death as the political and military history details.

In this report, we have identified 147 verbs. Within these verbs are in the negative verb, eg take, take; br, berma; die, die; make; the hair; as we deem appropriate to rewrite negative verb in the Kazakh Turkish.

I in this study belonging to the Göktürk's article has been detected in a total of 151 verbs. Achieved in some of these verbs that do the same again in the Kazakh Turkish and until today the continued existence of this structure, we see that the building is in use in some verbs with a few letters change. Our work in the same Kazakh Turkish repetitive 26 verbs, we found 17 verbs altered. Terms of the meaning of these acts that we compare some of the same verb in the Kazakh Turkish and we have also been found that the use of facing different meanings.

Keywords: Gokturks, Orkhon Inscriptions, Kul Tigin Inscription, Kazak Turkish's Verbs.

I.Giriş

Eski Türkçe dönemi, Türk dilinin belge ile takip edilebilen çağıdır. Bu dönem, Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde verilen edebi-dil ürünlerini kapsar [1. 5]. Eski Türkçenin ilk sahası Göktürk sahası olup, Türkçenin grameri hakkında yeterince bilgi edinebildiğimiz en eski derli toplu metinler, II. Köktürk Kağanlığı zamanında 682-744 yılları arasında anıt olarak dikilmiş taşlarda bulunmaktadır. Bu taşlara genel olarak Orhun Yazıtları denilmiştir. Bu yazıtların en önemlileri, Köktürkleri Çin hâkimiyetinden kurtaran Kutlug (İlteriş) Kağan, kardeşi Kapgan Kağan ve Kutluğun oğulları Bilge Kağan ve Kül Tigin Kağan ve onlara vezirlik yapmış büyük devlet ve siyaset adamı Boyla Baga Tarkan (Bilge Tonyukuk) adına dikilen taşlardır. Bu abidelerden Tonyukuğa ait olan 725'ten sonra, Kül Tigin'e ait olan abide 732'de ve Bilge Kağan abidesi ise 735'te dikilmiştir. Bunlardan başka birçok irili ufaklı runik harfli abide de bulunmaktadır [2].

Köktürk yazıtları Türk adının geçtiği ilk metinlerdir. Taşlar üzerine yazılmış ilk Türk tarihi, Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi,

milletle hesaplaşması, devletin ve milletin karşılıklı vazifeleri, Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası, Türk askerinin dehasının, Türk askerlik sanatının esasları, Türk feragat ve faziletinin büyük örneği olmasından dolayı önem arz etmektedir.

Moğolistan, Sibiry ve Yedisu bölgesinde bulunan bu yazıtların içinde mezar taşları ve üzeri yazılı çeşitli eşyalar önemlidir. Bütün bu yazıtlar, Orhun Irmağından Tuna Irmağına, Yakutistan'dan Gobi Çölüne kadar olan geniş bir bölgeye yayılarak, bu bölgedeki Türk kültürünü meydana getirmiştir. Yazıtlarda Tanrı soyundan olduğuna ve Tanrı buyruğuyla başa geçtiğine inanan Bilge Kağan, milletin yoksul ve güçsüz döneminde kağanlığa geldiğini belirterek onlara kazandırdığı ganimet, yağma, zenginlik ve savaşçı olanaklarıyla değerini övgüyle anlatmaktadır [3]. Türklüğe büyük hizmet eden Bilge Kağan, Türk milletinin Çin entrikalarıyla eriyip yok olmaması için büyük bir çaba harcamıştır. Orhun Yazıtlarının günümüze kadar gelmesine ve bugün ile geçmiş arasında bağlantı kurmamıza etki etmiştir. Birakılan mirasın Türk dilinin ve kültürünün günümüzde varlığını koruyup korumaması, Türk Tarihi ve kültürü açısından önem arz etmektedir. Türk dili ve kültürünü atalarından miras alan Kazaklara baktığımızda Orta Asya'nın en kadim Türk halklarından biri olduğunu görmekteyiz. Milli birlik adı olarak "Kazak" ismini kabullenmişlerdir. Kazak Türklerinin uzun ve tarihi bir mazileri vardır. Eski tarih kaynakları bunları Turanlı göçebe bir halk olarak kaydetmişlerdir. İlk defa, bir Kazak hanı adı ile savaşçı bir Kazak halkı bahsine, ünlü İran şairlerinden Firdevsi'nin "Şahname" adlı eserinde rastlanmaktadır. Daha sonra ise Orta Asya'da, Cengiz Han ve sülalesinin fethe girişmeleri sırasında, yeniden tarih sahnesine çıkmaya başlamış, Rus istilasına kadar, istiklal uğrunda savaş meydanından çekilmemiştir [4. 32]. Ruslar, Kazakistan'ı tamamen iradeleri altına aldıktan sonra büyük bir şekilde asimilasyon siyaseti izlemiştir. Halkın ibadet hürriyetini kaldırmış, camileri kapatmıştır. Ruslar, bununla da yetinmeyerek Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları artırarak her birini ayrı bir dil şekline sokmaya çalışmıştır. Böylece Türk halklarının birbiri ile anlaşmalarını zorlaştırmış oluyordu. Rusların Türk halklarına karşı uygulamış olduğu baskı, zulüm ve asimilasyon uygulamalarına rağmen, Türk Dili ve Kültüründen vazgeçmeyen Kazaklar günümüze kadar Türk Dili ve Kültürünün korunması için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bunun en güzel örneğini incelemiş olduğumuz Kül Tigin Yazıtındaki fiillerin hâlâ, günümüz Türk lehçelerinden olan Kazak Türkçesinde birçok fiilin aynen devam ettiğini görüyor olmamızdır. Biz bu çalışmayla, Köktürklerden miras kalan

Orhon Yazıtları olarak bilinen Kül Tigin yazıtındaki fiillerin Kazak Türkçesindeki izlerini ortaya koymaya çalıştık.

III. 1. Kül Tigin Anıtı

Kül Tigin anıtı, bugün Arhangay Aymag (günümüzde Moğolistan) sınırları içinde kalan Orhun Irmağının ve Koşo-Çaydam adı verilen iç gölün yakın bölgesinde bulunmaktadır [5. 1]. Anıt, düşük nitelikli kireç taşı ya da mermerden yapılmış dört yüzlü tek parça bir taştır. Kül Tigin Anıtının tüm yüzleri 2.75 m boyunda yazıtlarla kaplıdır. Anıtın batı yüzünde uzun bir Çince yazıt vardır. Taşın öbür yüzleri Runik harfli eski Türkçe yazıtlarla doludur. Kül Tigin anıtı “Koyun yılının on yedisinde” , miladi takvimle 27 Şubat 731’de ölen ve Bilge Kağanın kardeşi olan Kül Tigin’in ya da prens Kül’ün anısına dikilmiştir. Prens Kül’ün cenaze töreni “Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde”, miladi takvimle 1 Kasım 731’de yapılmıştır. Anıtın dikiliş tarihi Türkçe yazıtlarda belirtilmemiştir. Kül Tigin Anıtı prensin ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Yazıt boyunca konuşan ve olayları anlatan da Bilge Kağandır [6. 11-12].

Kül Tigin Yazıtını taş üzerine kazıyarak yazan, Kül Tigin ve Bilge Kağan’ın yeğeni Yolluğ Tiginidir. Yolluğ Tigin, Kül Tigin yazıtını 20 günde yazmıştır (Tekin, Talat; 1998, 13). Kül Tigin Yazıtında dünyanın ve insanoğlunun yaratılışına bir cümle ile değinildikten ve Birinci Kağanlığın tarihi genel çizgileri ile kısaca özetlendikten sonra İkinci Kağanlığın kuruluşun Kül Tigin' in 731 'de ölümüne kadarki siyasi ve askeri tarihi ayrıntıları ile anlatılır [6. 14].

Orhun Yazıtları, Bilge Kağan’ın beylerine ve halkına seslenmesi onlara öğütler vermesi bakımından Türk hitabet sanatının da ilk örneğidir. Askeri ve siyasi olaylar kuru anlatım tarzından uzak etkili bir anlatım gücüne ve güzelliğine sahiptir [6. 15].

IV. Kül Tigin Yazıtındaki Fiillerin Kazak Türkçesinde İzleri

Kül Tigin Yazıtında; açsık; agıt; al; alk; alkın; altız; ançula; ar; arıl; arlat; artur; aş; aya; bar; bas; basık; başla; bedizet; ber; bil; bilme; bin; bir; birme; biti; bitit; bol; bolma; boşgur; bul; buz; elsire; elt; er; eşid; et; ıçgın; id; it; içik; igid; ille; ilsiret; in; ir; irtür; it; itin; kağanla; kagansıra; kagansırat; kal; kalma; kamşat; kazgan; keç; kel; kelür; kıl; kılıçla; kılın; kılınma; kılma; kış; kışla; kigür; kıkşür; kir; kon; kontur; kör; kötür; kubrat; kulad; küned; küzed; olur; olurma; olurt; opla; oz; ö; ögtür; ökün; öl; ölü; ör; sakın; sanç; sı; sıgta; sima; sök; sökür; sözleş; süle; sünüş; sür; tagık; taşık; teg; tegme; telinme; tez; ti; tik; tinla; tir; tir(II); turgür;

tiril; to; tog; tokı; tokıt; tor; töri; tut; tutuz; tüş; tüzül; uç; udıma; udşır; ur; urtur; urırsırat; yagut; yan; yantur; yanıl; yarat; yaratun; yaratur; yarlıka; yaşa; yat; yan; yit; yitür; yogla; yokad; yori; yorit; yügür; yüküntür olmak üzere 147 fiil tespit ettik. Bu fiillerin içinde olumsuz fiillerde bulunmaktadır, örneğin; al, alma; ber, berme; öl, ölme; kıl; kılma; gibi biz Kazak Türkçesinde olumsuz fiilleri tekrar yazmayı uygun görmedik.

aç- “acıkmak, acıkacak olma”

açs(i)k tos(i)k öm(e)z s(e)n “açlığı, tokluğu düşünmezsin” (KT G 8).

Kazak Türkçesinde *aç-* fiili *aş-* olarak değişime uğramış “aç, karnı aç, yemek yememiş” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 37).

al- “almak, zapt etmek, fethetmek”

ol s(a)b(i)g (a)l(i)p “o sözü alıp” (KT G 7).

Kazak Türkçesinde *al-* “bir şeyi elle tutmak, kaldırmak; bir şeyi sahiplenmek; kazanmak; kazanç elde etmek; istila etmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 18).

bar- “ gitmek, varmak”

(o)ly(i)rg(e)r(ü) b(a)rs(a)r “o yerlere varırsan” (KT G 8).

Kazak Türkçesinde *bar-* “gitmek, varmak; evlenmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 56).

bas- “basmak, baskın yapmak, bastırmak”

(o)g(u)z y(a)g(i) (o)rd(u)g b(a)sd(i) “oğuz yağı ordusu (kurganı) bastı” (KT K 8).

Kazak Türkçesinde *bas-* “adımlamak, basmak; ezmek; baskıdan çıkarmak; örtmek, kaplamak; hızlandırmak; yavaşlatmak, kısmak; durdurmak; boyun eğdirmek; örtbas etmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 58).

ber- “vermek”

(i)n(a)nçu (a)p(a) y(a)rg(a)n t(a)rk(a)n (a)t(i)g b(i)rd(i)m “Inancu Apa Yargan Tarkan adını verdim” (KT B 1).

Kazak Türkçesinde *ber-* “vermek; iletmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 65).

bil- “bilmek”

t(e)kd(u)k(i)n t(u)r(u)k b(e)gl(e)r k(o)p b(i)l(i)rs(i)z “(Bu) değdik(lerimizi)

(çarpışmalarımızı) Türk beğleri, hep bilirsiniz” (KT D 34).

Kazak Türkçesinde *bil-* “bilmek, anlamak, öğrenmek; tanımak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 81).

bin- “binmek”

H. Ac. Kül Tigin Yaziti'nda Geçen Fiillerin Kazak Türkçesindeki İzleri.

(i)k(i)nt(i) (i)şb(a)r(a) y(a)mt(a)r b(o)z (a)t(i)g b(i)n(i)p t(e)gd(i)
“İkincisi, İşbara Yamtar (adlı) boz ata binip (yağıya) değdi” (KT D 33).

Kazak Türkçesinde *bin-* fiili *min-* olarak değişime uğramış “binmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 361).

bol- “olmak”

t(i)r(i)k b(o)d(u)n y(o)k b(o)lm(a)z(u)n t(i)y(i)n “Türk boyları yok olmasın diye” (KT D 11).

Kazak Türkçesinde *bol-* “olmak; bitmek, sona ermek, yemeğini yemek; beraber olmak, birlikte kalmak; gerçekleşmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 69).

buz- “bozmak, hezimete uğratmak, yenmek”

(a)lt(i) ç(u)b s(u)gd(a)k t(a)p(a) s(i)l(e)d(i)m(i)z b(o)zd(u)m(u)z “Altı Çub Soğdak(dan) tapa (yönüne) süledik, bozduk” (KT D 31).

Kazak Türkçesinde *buz-* “bozmak; tahrip etmek, kullanılmaz hale getirmek; parçalamak, bölmek; ayartmak, yoldan çıkartmak, baştan çıkartmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 74).

elsire- “devletsiz kalmak”

y(e)t(i)y(i)z (e)r b(o)l(i)p (e)ls(i)r(e)m(i)ş “Yedi yüz er olup elsiremiş (il özlemi çeken)” (KT D 13).

Kazak Türkçesinde *elsire-* “kuvveti azalmak, yorulmak, hâlsizleşmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 44).

eşid- “işitmek”

t(o)k(u)z (o)g(u)z b(e)gl(e)r(i) b(o)d(u)n(i) b(u) s(a)b(i)m(i)n
Edg(i)t(i) (i)ş(i)d “Dokuz Oğuz beğleri, boyları bu sozumu iyice işit”

Kazak Türkçesinde *eşid-* fiili *esit-* olarak değişime uğramış “duymak, işitmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 121).

id, it- “göndermek, yitirmek, kaybetmek”

t(i)r(i)k b(o)d(u)n (i)ll(e)d(i)k (i)l(i)n (i)çg(i)n(u) (i)dm(i)ş “Türk boyları,

illediği ilini içgün (kayıp) etmiş” (KT D 6).

k(a)g(a)nl(a)d(u)k k(a)g(a)n(i)n y(i)t(i)r(i)r(i) (i)dm(i)ş “kağanladığı kağanımı yitiri

etmiş (yitirivermiş)” (KT D 7).

Kazak Türkçesinde *id, it-* “yitip gitmek, göndermek, bırakmak, tiksirmek, yüzünü buruşturmak” (KEJJSTM, 166).

Id, it- “fırlamak, atılmak, sıçramak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 625).

kaganla- “kağan yapmak”

k(a)g(a)nl(a)d(u)k k(a)g(a)n(i)n y(i)t(i)r(i)r(i) (i)dm(i)ş “kağanladığı

kağanını yitiri

etmiş (yitirivermiş)” (KT D 7).

Kazak Türkçesinde *kaganla-* fiili *kaganda-* olarak değişime uğramış “kağan yapmak” biçiminde tanıklanmıştır (KEJJSTM, 159).

kal- “kalmak”

(*ö*)*l(ü)g(i) y(u)rtd(a) y(o)lt(a) y(a)t(u) k(a)ld(a)ç(i) (e)rt(i)g(i)z*

“Ölü(leriniz) yurttta, yolda yatıp kalacak idiniz” (KT K 9).

Kazak Türkçesinde *kal-* “kalmak; belirtilen miktarda bulunmak; geç kalmak, gecikmek; geri kalmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 248).

keç- “geçmek, aşmak”

(*i*)*rt(i)ş (ö)g(ü)z(ü)g k(e)ç(e) y(o)r(i)d(i)m(i)z* “İrtiş Özüğü (ırmağı)

geçip yürüdük” (KT D 37).

Kazak Türkçesinde *keç-* fiili, *keş-* olarak değişime uğramış “geçmek, affetmek, bağışlamak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 205).

kel- “gelmek”

b(o)d(u)n (ö)l(ü) y(i)t(ü) y(a)d(a)g(i)n y(a)l(i)n(i)n y(a)n(a) k(e)lt(i)

“boylar öle yite, yaya yalın yana (dönüp) geldi” (KT D 28).

Kazak Türkçesinde *kel-* “bir yere gitmek, varmak, ulaşmak, gelmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 195).

kelür- “getirmek”

t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nd(a) b(e)d(i)zç(i) k(e)l(ü)rt(ü)m “Tabgaç (Çin)

kağanından bezeci getirdim” (KT G 11).

Kazak Türkçesinde *kelür-* fiili, *keltir-* olarak değişime uğramış “getirmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 196).

kıl- “kılmak, yapmak, etmek”

(*a*)*z b(o)d(u)n(u)g (ö)k(ü)ş k(i)lt(i)m* “Az boyları öküş kıldım” (KT D

29).

Kazak Türkçesinde *kıl-* “yapmak, etmek, kılmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 314).

kılıçla- “kılıçla yaralamak veya öldürmek”

s(ü) t(e)g(i)ş(i)nd(e) y(i)t(i)nç (e)rig k(i)l(i)çl(a)d(i) “ordu (birbirine)

değişinde yedinci eri kılıçladı” (KT K 5).

Kazak Türkçesinde *kılıçla-* fiili, *kılıştla-* olarak değişime uğramış “kılıçtan geçirmek, kılıçlamak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 317).

kışla- “kışlamak, kışı geçirmek”

(*a*)*mg(a) k(o)rg(a)n k(i)şl(a)p y(a)z(i)n(a) (o)g(u)zd(a)r(u) s(ü)*

t(a)ş(i)kt(i)m(i)z “amga kurgan'da (kalede) kışlayıp yazında Oğuz'a doğru sü (ordu) taşıktık (çıkardık)” (KT K 8).

Kazak Türkçesinde *kışla-* fiili, *kısta-* olarak değişime uğramış “kışı

geçirmek, kışlamak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 322).

kir- “girmek, atılmak, dalmak, sığınmak, tabi olmak”

(i)k(i)s(i)n (ö)z(i) (a)ld(i)zd(i) (a)nd(a) y(a)n(a) k(i)r(i)p “İkisini özü (kendi) aldirttı (yakalattı) (o) anda yana (donup) girip” (KT D 38).

Kazak Türkçesinde *kir-* “girmek, girdi sağlamak (kâr), yazılmak, kaydolmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 233).

kon- “konmak, yerleşmek”

y(a)g(u)r(u) k(o)nd(u)kt(a) k(i)sr(e) (a)yn(i)g b(i)l(i)g (a)nd(a) (ö)y(ü)r (e)rm(i)ş “Yaklaştırıp kondurduktan sonra kötü bilgilerini (kötülüklerini) o düşünürmüştü” (KT G 5).

Kazak Türkçesinde *kon-* “konmak, yere inmek, bir yere yaşamak için yerleşmek, geceleme” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 286).

kör- “görmek, bakmak, tabi olmak, bağımlı olmak”

(o)n (o)k b(o)d(u)n (e)mg(e)k k(ö)rt(i) “On Ok boyları zorluk gördü” (KT D 19).

Kazak Türkçesinde *kör-* “görmek; buluşmak, görüşmek, karşılaşmak; başından geçmek, kınamak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 219).

kötür- “kaldırmak, yükseltmek”

t(e)nr(i) t(ö)p(ü)s(ü)nd(e) t(u)t(u)p y(ü)g(e)r(ü) k(ö)t(ü)rm(i)ş “Tanrı (göğün) tepesinde tutup yukarı götürmüştü” (KT D 11).

Kazak Türkçesinde *kötür-* fiili, *köter-* olarak değişime uğramış “kaldırmak; artırmak, yükseltmek; yukarı çekmek; geliştirmek, ilerletmek, derecesini yükseltmek; dayanmak, tahammül etmek; hamile kalmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 221).

küzed- “korumak, kollamak, gözetmek”

(i)n(i)m k(ö)lt(i)g(i)n(i)g k(ö)z(e)d(ü) “Kardeşim Kül Tigin' i gözeterek” (KT B 1).

Kazak Türkçesinde *küzed-* “devriye gezmek, korumak, bekçilik yapmak; gözetim altında tutmak, refakat etmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 224).

st- “kırmak”

(o)l t(e)gd(ü)kd(e) b(a)y(i)rk(u)n(u)n (a)k (a)dg(i)r(i)g udl(u)k(i)n s(i)y(u) (u)rt(i) “O değdiğiinde Bayırku'nun ak aygırı kemerini kırı verdi” (KT D 36).

Kazak Türkçesinde *st-* “kırılmak, parçalanmak; boyun eğmek, razı olmak, yatışmak; kırılmak, etkisi azalmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 469).

sök- “sökme”

s(ü)n(ü)g b(a)t(i)m(i) k(a)r(i)g s(ö)k(i)p(e)n k(ö)gm(e)n y(i)ş(i)g

t(o)gd(a) y(o)r(i)p k(i)rk(i)z b(o)d(u)n(u)g (u)d(a) b(a)sd(i)m(i)z “Sungu batımı derinlikte gecip yaş, kurak demeden yürüyüp Kırgız boylarını uykuda bastık” (KT D 35).

Kazak Türkçesinde *sök-* “sökmek, dikişi ayırmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 455).

sür- “sürmek, uzaklaştırmak”

s(ü)n(ü)gl(ü)g k(a)nd(i)n k(e)l(i)p(e)n s(ü)r(e) (i)lt(i) “Süngülü nereden gelip (seni) sürüp itdi” (KT D 23).

Kazak Türkçesinde *sür-* “sürmek, sıyrılmak, çizilmek; bir şeyin üstünü sıyırmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 463).

öz- “geçmek, ileri gitmek, öne geçmek, kurtulmak”

(o)z(a) k(e)lm(i)ş s(ü)s(i)n k(ö)lt(i)g(i)n (a)gt(i)p t(o)nr(a) b(i)r (o)g(u)ş (a)lp(a)g(u) (o)n (e)r(i)g t(o)n(a)t(i)g(i)n y(o)g(i)nd(a) (e)g(i)r(i)p (ö)l(ü)rt(ü)m(ü)z “Üze(rimize) gelmiş süsünü Kül Tiğın püskürtüp Tongra’dan bir soyu alp on eri, Tonga Tigin’in yas töreninde çevirip öldürdük” (KT K 7).

Kazak Türkçesinde *öz-* “başarılı olmak, ileri geçmek, öne çıkmak; ilerlemek, geçmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 374).

ökün- “pişman olmak, üzülme”

(a)nt(a)g (ö)dg(e) (ö)k(ü)n(ü)p k(ö)lt(i)g(i)n(i)g (a)z (e)r(i)n (i)rt(ü)r(ü) (i)t(i)m(i)z “öyle zamanda ökünüp (kendime gelip) Kül Tiğın’i az erle üzerine gönderdik” (KT D 40).

Kazak Türkçesinde *ökün-* fiili *ökin-* olarak değişime uğramış “pişman olmak, nedamet duymak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 393).

öl- “ölmek, vefat etmek”

t(ü)r(ü)k b(o)d(u)n (ö)l(ü)r(e)y(i)n (u)r(u)gs(i)r(a)t(a)y(i)n t(i)r (e)rm(i)ş “Türk boylarını öldüreyim, çocuksuz bırakıp kökünü kazıyayım der imiş” (KT D 10).

Kazak Türkçesinde *öl-* “ölmek, vefat etmek, boşa gitmek, ziyan olmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 393).

ör- “baş kaldırmak, isyan etmek”

k(u)rd(i)n (s)(o)ğ(u)d (ö)rt(i) “batıda soğudlar baş kaldırdı” (KT B 1).

Kazak Türkçesinde *ör-* “otlağa çıkmak, yayılmak, otlamak; hep birden topluca hareket etmek, hep birden ayağa kalkmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 397).

tî- “demek, söylemek”

b(o)d(u)n (a)nç(a) t(i)m(i)ş (i)ll(i)ğ b(o)d(u)n (e)rt(i)m (i)l(i)m (a)mt(i) k(a)n(i)? “tabakası şöyle demiş: “Devlet sahibi (bir) halk idim; devletim ş imdi nerde?” (KT D 9).

Kazak Türkçesinde *ti-* “değmek, dokunmak, temas etmek; bir şeyi elde etmek sahiplenmek; birisine bulaşmak dil uzatmak; kocaya varmak, evlenmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 502).

tik- “dikmek”

k(a)ng(i)m k(a)ğ(a)nk(a) b(a)şl(a)y(u) b(a)z k(a)ğ(a)n(i)ğ b(a)lb(a)l t(i)km(i)ş “Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakamı balbal (olarak) dikmiş” (KT D 16).

Kazak Türkçesinde *tik-* “(ağaç) dikmek, (çiçek) ekmek, (bina) yapmak, inşa etmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 538).

tınla- “dinlemek”

t(o)k(u)z (o)ğ(u)z b(e)ğl(e)r(i) b(o)d(u)n(i) b(u) s(a)b(i)m(i)n (e)dg(ü)t(i) (e)ş(i)d k(a)t(i)ğd(i) t(i)ngl(a) “Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin” (KT G 2).

Kazak Türkçesinde *tınla-* fiili *tında-* olarak değişime uğramış “kulak vermek, dinlemek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 535).

tiril- “toplanmak, dirilmek”

y(o)r(i)y(u)r t(i)y(i)n k(ü) (e)ş(i)d(i)p b(a)l(i)kd(a)k(i) t(a)ğ(i)km(i)ş, t(a)ğd(a)k(i) (i)nm(i)ş, t(i)r(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r b(o)lm(i)ş “kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar” (KT D 12).

Kazak Türkçesinde *tiril-* “dirilmek, canlanmak; güçlenmek, kuvvetlenmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 541).

tut- “tutmak, yakalamak, korumak, muhafaza etmek”

t(ü)rg(i)ş k(a)ğ(a)n b(u)yr(u)k(i) (a)z t(o)t(o)k(u)ğ (e)l(i)ğ(i)n t(u)td(i) “Türgiş Hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı” (KT D 38).

Kazak Türkçesinde *tut-* “elle tutmak; asmak; bırakmamak, yapışmak; yakalamak, ele geçirmek; saymak, kabul etmek, bilmek” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 524).

tüş- “düşmek”

(o)l (a)t (a)nt(a) t(ü)şd(i) “O at orada düştü” (KT K 4).

Kazak Türkçesinde *tüş-* fiili *tüs-* olarak değişime uğramış “inmek, düşmek; girmek, yerleşmek; görevden alınmak; (ses) düşmek; başlamak; mâl olmak; (müsabaka, yarış) katılmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 531).

ur- “vurmak, taşa yazmak, hak etmek”

b(i)r (e)r(i)ğ (o)k(u)n (u)rt(i), (e)k(i) (e)r(i)ğ (u)dş(u)r(u) s(a)nçd(i) “Bir eri okla vurdu, iki eri (de) kovalayıp mızrakladı” (KT D 36).

Kazak Türkçesinde *ur-* “vurmak, çarpmak; baş eğmek, saygı göstermek; göze çarpmak, (Allah) belasını vermek” biçiminde

tanıklanmıştır (K-T Söz, 552).

yanıl- “yanılmak, hata etmek”

k(ü)r(e)ğ(ü)ng(i)n (ü)ç(ü)n, (i)ğ(i)dm(i)ş b(i)lg(e) k(a)ğ(a)n(i)ng(i)n (e)rm(i)ş b(a)rm(i)ş (e)dg(ü) (e)l(i)ng(e) k(e)nt(ü) y(a)ng(i)lt(i)ğ, y(a)bl(a)k k(i)ğ(ü)rtt(ü)ğ “itaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hata ettin (ve) nifak soktun” (KT D 23).

Kazak Türkçesinde *yanıl-* fiili *janıl-* olarak değişime uğramış “yanılmak, şaşırarak, hata yapmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 136).

yarat- “yapmak, yaratmak, düzenlemek”

k(ö)ğm(e)n y(i)r s(u)b (i)d(i)s(i)z k(a)lm(a)z(u)n t(i)y(i)n (a)z k(i)rk(i)z b(o)d(u)n(u)ğ y(a)r(a)t(i)p k(e)lt(i)m(i)z s(ü)ng(ü)şd(ü)m(i)z “Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve)

Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık” (KT D 20).

Kazak Türkçesinde *yarat-* fiili *jarat-* olarak değişime uğramış “yaratmak, meydana getirmek, ortaya çıkartmak; beğenmek, sevmek, hoşlanmak; yararlanmak, harcamak, kullanmak; (atı) yarışa hazırlamak, çalıştırmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 137).

yat- “yatmak”

b(a)rd(u) y(i)rd(e) (e)dg(ü)ğ (o)l, (e)r(i)nç: k(a)n(i)ng s(u)bç(a) y(ü)ğ(ü)rt(i), s(i)ng(ü)k(ü)ng t(a)ğç(a) y(a)td(i) “Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Karlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı” (KT D 24).

Kazak Türkçesinde *yat-* fiili *jat-* olarak değişime uğramış “yatmak, uzanmak; bulunmak, durmak; ait olmak, ilgisi bulunmak” biçiminde tanıklanmıştır (K-T Söz, 141)

V. Sonuç

Sonuç olarak ele aldığımız bu çalışmada II. Göktürk Devletine ait olan, Kül Tigin Yazıtında toplam 151 fiil tespit edilmiştir. Ulaşılan bu fiillerin bazılarında Kazak Türkçesindeki yapının aynen tekrar ettiğini ve günümüze kadar bu yapıların varlığını devam ettirdiğini, bazı fiillerde ise yapıların birkaç harf değişikliği ile kullanımda olduğunu görmekteyiz. Çalışmamızda Kazak Türkçesinde aynen tekrar eden 26 fiil, değişime uğramış 17 fiil tespit ettik. Karşılaştırdığımız bu fiillerden anlam bakımından Kazak Türkçesinde aynen bulunduğunu ve bazı fiillerin de farklı anlamlara gelecek şekilde kullanımda olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

H. Ac. Kül Tigin Yaziti'nda Geçen Fiillerin Kazak Türkçesindeki İzleri.

KAYNAKÇA

1. Tokyürek, Hacer, *Eski Türkçede (VIII.yy-XII.yy) Yardımcı Fiiller*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2005. S. 432.
2. www.aliakar.8m.com
3. www.turkcebilgi.com
4. Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988. S.96.
5. Muratova, Elnura, *Orhun Abidelerinde Geçen Söz Varlığının Kırgız Türkçesindeki İzleri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Bişkek, 2006. S.265.
6. Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Simurg Yayınları, İstanbul, 1998. S.128.
7. Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V., *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Turan Yayınevi, Türkistan, 2003. S.637.
8. Орынбай, Бекжан, *Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері*, Тұран баспаханасы, Түркістан, 2005. S. 176.

417.01

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ ВРЕМЁН
ПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА
THE STUDY OF WRITTEN RECORDS SINCE THE REIGN OF
THE KAZAKH KHANATE**

*Ержан ОМИРБАЕВ**

Резюме

Образцов и примеров устного литературного языка по сравнению с письменным языком насчитывается намного больше. Разница между этими образцами оказалась в способе создания, распространения и содержания в целостности. Письменный литературный язык, применявшийся в казахском обществе, в большинстве исследовательских работ, именуется древним казахским литературным языком. В те времена когда казахскими родами и племенами создавалось отдельное государство, то есть в XV-XVI веках возникла необходимость в письменных памятниках в языкознании не существует достоверных и постоянных мнений относительно термина «чагатайский язык», и если брать во внимание то, что термин «чагатайский язык» используется как синоним древне-узбекского языка, то будет ошибкой утверждать о том, что письменные памятники XV-XVII века написаны на чагатайском языке. Так как абсолютно по-разному преподносится период возникновения и дальнейшее направление развития этого языка, то невозможно найти одностороннее решение в вопросе его деления на периоды.

Языки, употреблявшиеся в своё время народами и народностями, племенами и родами, которые внесли большой вклад в формирование казахского народа как нации, являются источником формирования и развития современного казахского языка. Одним из первых являются указы первых казахских ханов, а также документы об отношениях друг с другом и с другими странами в том числе. Потому что «каждый казахский хан имел при себе визиря исполнявшего должность секретаря канцелярии, который вёл деловые бумаги, решения, указы и издавал их. из казахского рода жалаир, Кадыргали бий Касымов «Сборник летописей», является примером искусства тюркских письменных памятников культуры средневековья. К тому же место, занимаемое им в исследовании истории и языка казахов средневековья, является особенным. Мысль, заключенная в «Сборник летописей», стиль письма, художественный язык указывают на то, что его автор был талантливым человеком, летописцем хорошо знавшего путь, пройденный его народом и известным судьей своего времени в казахском обществе.

Написанная в конце XIV начале XV века рукопись «Чингизнаме» является значимым трудом в исследовании истории и языка казахского народа в средние века. Это историческое произведение написал Утемиш-Хаджи ибн Маулана Мухаммад

* Кандидат филологических наук, старший преподаватель МКТУ имени Х.А.Ясави, Туркестан-Казахстан. E-mail: melb_2001@mail.ru
International Kazakh-Turkish University named H.A. Yasavi, Candidate of Philology, the senior lecturer of the Department of Turkic Philology. Turkestan-Kazakhstan. E-mail: melb_2001@mail.ru

Дусти из Хорезма. Сохранился единственный вариант этого произведения. «Чингиз-наме» впервые нашел известный казахстанский востоковед В.П.Юдин в 1967 году в институте Востоковедения Академии Наук Узбекистана и, переведя на русский язык, сделал транскрипцию исторических текстов из этого произведения. Большинство тюркских письменных памятников средневековья составляют арабские и персидские слова, которые принадлежат другому языковому пласту. После распространения влияния арабской культуры в Средней Азии арабские слова стали внедряться в языки местного населения сначала через сельское хозяйство и торговлю, затем среди народа получили распространение различные книги о религиозных понятиях.

Если внимательно рассмотреть лексику рассказов написанных в стихотворной форме «Сборник летописей», «Родословная тюрков», «Чингиз-наме» и «Адилъ султан», подразделяя на группы по тематике то, конечно же, можно сказать что они охватывают все сферы жизни. Хотя среди них употребляющиеся чаще всего названия связаны с общественностью, с военно-административным делением, со званием, с военными действиями и родственными отношениями. В казахском языке некоторые из них и сегодня употребляются в том же значении можно считать его как один из документов сближающего язык письменных памятников с казахским языком, то есть подтверждающего его как древнеписьменный язык казахов.

Ключевые слова: древне-казахский литературный язык, чагатайский язык, Казахское ханство, «Сборник летописей», «Родословная тюрков», язык письменных памятников.

Abstract

Samples and examples of oral literary language in comparison with the written language, there are a lot more. The difference between the samples was in the process of creation, distribution and content integrity. Written literary language used in the Kazakh society, in most research, the name of ancient Kazakh literary language. In those days, when the Kazakh clans and tribes to create a separate state, ie in the XV-XVI centuries there was a need for written records in linguistics there are no reliable and constant views on the term "Chagatai language," and if we take into account the fact that the term "Chagatai language "is used as a synonym for the ancient Uzbek language, it will be wrong to say that the written records XV-XVII century, written in Chagatai language. Since very differently presented during the emergence and future direction of development of the language, it is impossible to find a unilateral decision on the issue of its division into periods.

The language used in his time the peoples and nationalities, tribes and clans, who have made a significant contribution to the formation of the Kazakh people as a nation, are the source of the formation and development of modern Kazakh language. One of the first decrees are the first Kazakh khans, as well as documents about the relationship with each other and with other countries as well. Because "every Kazakh Khan was carrying a vizier execute the office of the Office of the Secretary, who led the business papers, decisions, decrees and published them. Kazakh kind of Zhalair, Kadyrgali biy Kasymov "Collection of Histories" is an example of the art of Turkic written monuments of culture of the Middle Ages. In addition, the space occupied by them in the study of history and language of the Kazakhs of the Middle Ages, is special. Thought encased in a "Collection of Histories" writing style, artistic language indicate that its author was a talented man, a chronicler who knew the path traversed by his people and well-known judge of his time in the Kazakh society.

Written in the late XIV early XV century manuscript "Chingiz name" is a significant difficulty in the study of the history and language of the Kazakh people in the Middle Ages. This historical work written Utemish Haji Muhammad ibn Maulana Dusty from Khorezm. Remained the only option that works. "Chingiz-name" for the first time found a well-known Kazakh orientalist V.P.Yudin in 1967 at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan, and translated into Russian, made a transcription of historical texts of this work. Most Turkic written monuments of the Middle Ages up Arabic and Persian words that belong to another language formation. After the spread of the influence of Arab culture in Central Asia Arabic words began to penetrate in the local language first through agriculture and trade, then have spread among the people of various books on religious concepts.

If you carefully consider the language of stories written in verse form "Collection of Histories", "Genealogy of the Turks", "Chingiz name" and "Just Sultan", subdivided into groups on the subject is, of course, we can say that they cover all aspects of life. Although among them is used most often connected with the name of the public, with the military-administrative division, with the title, with military actions and relationship. In the Kazakh language, some of them today are used in the same sense it can be considered as one of the documents brings together language written monuments of the Kazakh language, that is, confirming it as drevnepismenny language Kazakhs.

Keywords: ancient Kazakh literary language, Chagatai language, the Kazakh Khanate, "Collection of Histories", "Genealogy of the Turks", the language of written records.

1. На историю формирования казахского литературного языка, начиная с создания казахским народом как представителей одной народности отдельного ханства, оказал влияние литературный и письменный язык, опиравшийся на общественную тенденцию и издревле развивавшийся устно создавшими казахский народ родами и племенами, а также народный устный язык который только начал формироваться в духовно-культурной жизни казахского народа в XV-XVII веках [1. 108].

Академик Р.Г.Сыздыкова целенаправленно изучая язык акынов (поэтов-сказителей) XV-XVII вв. признала, что их произведения являются первыми образцами современного литературного языка. А также употреблявшийся в этот период язык назвала «устным литературным языком до эпохи письменности». Тем не менее, некоторые исследователи не признают, применявшийся язык до эпохи письменных памятников литературным языком. Они утверждают что письменность является условием для того чтобы признать один из определённых языков «литературным языком», то есть «там где нет письменных вариантов или же даны в очень малом количестве, то и литературного языка как такового не существует». Большинство исследователей признают то, что с исторической точки зрения понятие

литературного языка является непостоянным. Единственное определение данное этому не является условием того что, оно должно одновременно соответствовать всем периодам развития литературного вида языков. Поэтому высказываются мнения о том что «традиция письма некоторых народов ещё не появилась или же не развивалась, по крайней мере есть вероятность того что у литературного языка в определённый период существовала письменность, хотя и в дальнейшем по разным причинам не получила развития» [2. 17].

Образцов и примеров устного литературного языка по сравнению с письменным языком насчитывается намного больше. Разница между этими образцами оказалась в способе создания, распространения и содержания в целостности. Письменный литературный язык, применявшийся в казахском обществе, в большинстве исследовательских работ, именуется древним казахским литературным языком. В те времена когда казахскими родами и племенами создавалось отдельное государство, то есть в XV-XVI веках возникла необходимость в письменных памятниках [3. 194]. В целом большинство ученых-языковедов говорило о том что в последующие века, в том числе и казахское общество, применяло по мере надобности среднеазиатский тюркский язык названный именем этноса «чагатайским языком». По сути, в языкознании не существует достоверных и постоянных мнений относительно термина «чагатайский язык», и если брать во внимание то, что термин «чагатайский язык» используется как синоним древне-узбекского языка, то будет ошибкой утверждать о том, что письменные памятники XV-XVII века написаны на чагатайском языке. Так как, несмотря на то, что в письменных памятниках были сохранены орфографические знаки и морфологические формы, присущие среднеазиатскому тюркскому литературному языку, применявшемуся для общего разъяснения среди тюркских народов (казахов, уйгуров, азербайджанцев, татаров, узбеков и др.), нельзя отрицать постоянное применение элементов и казахского языка. Последовательность мнений о проблеме подразделения на периоды хода развития казахского литературного языка не является одинаковым. Так как абсолютно по-разному преподносится период возникновения и дальнейшее направление развития этого языка, то невозможно найти одностороннее решение в вопросе его деления на периоды. Собрание научно-познавательных идей о времени возникновения казахского литературного языка можно расположить в следующем порядке:

1. История формирования казахского литературного языка;

1) начинается издревле, с древнетюркской эпохи периода государства гуннов: (по Г.Мусабаеву начинается со II века, по А.Маргулану и Б.Кенжебаеву – это V век до н.э.); 2) начинается с XVII века (по К.Жумалиеву, М.Балакаеву и др.); 3) начинается со второй половины XIX века (К.Жубанову, Н.Сауранбаеву, С.Аманжолову, И.Кенесбаеву). Поддерживающие эту мысль утверждают о том, что существовали образцы, представляющие казахский литературный язык до II половины XIX века;

2. Формирование казахского литературного языка начинается после октябрьского переворота (Т.Кордабаев);

3. Казахская прямая литературная речь, развивавшаяся устно в виде авторской поэзии, начинается с XV-XVI веков периода формирования его как народа, а древнеписьменный литературный язык начинается с XVI-XVII веков, новый национальный письменно-литературный язык со второй половины XIX века (по Р.Сыздыковой, А.Куришжанову, Б.Абилкасимову, К.Омиралиеву, А.Искакову и др.) [2. 17]. Последующие периоды развития казахского литературного языка представляются по-разному.

Древнейшие описания казахского языка более чётко выслеживаются на языке древнетюркских письменных памятниках. Языки, употреблявшиеся в своё время народами и народностями, племенами и родами, которые внесли большой вклад в формирование казахского народа как нации, являются источником формирования и развития современного казахского языка. Одним из первых являются указы первых казахских ханов, а также документы об отношениях друг с другом и с другими странами в том числе. Потому что «каждый казахский хан имел при себе визиря исполнявшего должность секретаря канцелярии, который вёл деловые бумаги, решения, указы и издавал их [1. 110]. Вторым являются исторические произведения, описанные в истории рода. К историческим произведениям относятся такие произведения как «Сборник летописей» Жалаира Кадыргали Касымова, «Адиль султан» эпический стих, «Родословная тюрков» работа Абдулгази Бахадур хана, а также «Чингизнаме» Утемиса кажы. Их преимущество состоит в том, что являясь вариантами письменности, они сумели полностью сохранить традицию письма в момент написания.

Ученый Б.Абилкасимов указывает на то что, «при написании книги «Родословная тюрков», автор в некоторых местах говорит, что

опирался на книги, написанные до него, такие как «Сборник летописей» Рашида ад Дина, а также на другие книги, где дается история поколения Чингиз хана [4. 11]. Он в совершенстве владел монгольским, арабским, персидским и кумыкским языками.

Работа историка и государственного деятеля жившего во второй половине XVI начале XVII века, из казахского рода жалаир, Кадыргали бий Касымова «Сборник летописей», является примером искусства тюркских письменных памятников культуры средневековья. К тому же место, занимаемое им в исследовании истории и языка казахов средневековья, является особенным. Мысль, заключенная в «Сборник летописей», стиль письма, художественный язык указывают на то, что его автор был талантливым человеком, летописцем хорошо знавшего путь, пройденный его народом и известным судьей своего времени в казахском обществе. Данные о его происхождении и биографии мы можем также получить из этой родословной. Этноним жалаир очень часто встречается в исторических работах. Кроме тюркских языков, которыми владел Кадыргали бий, прослеживается и то что, он в совершенстве владел арабским, русским и персидским языком. Безусловно, эти качества оказали влияние на то, чтобы он стал одним из первых летописцев казахского общества выбравшего путь перехода из родового союза к единству народа [5. 20].

Выяснилось что сборник поэтов-сказителей, мастеров айтыса и певцов средних веков, состоящий из произведений на нашем родном языке, является рукописью книги эпической былины «Адиль султан» находящейся в списке под № 493 в отделе Востоковедения научной библиотеки Санкт-Петербургского университета в России. Рукопись состоит из 65 листов или же из 130 страниц. Книга рукописей написана без темы, с первого листа второй страницы сразу же открывается былиной (песнью, рассказом в стихах). Благодаря тому, что существуют внутренние темы, слова для ведения перечня рассказов в стихах написаны чернилами красного цвета, подразделяя тексты произведений [6. 8].

По окончании рассказов в стихах на 8 листе, начиная с 8 по 13 лист, приведена эпическая песнь без темы «Адиль султан». Одна из частей рассказа в стихах дошедшая до наших дней это песнь, которая является вариантом из сборника произведений средних веков выполненных в казахской степи. Произведение начинается с рассказа об увиденном сне и его толковании женой Султана справедливого, а заканчивается прощальной песнью, находящегося за решеткой Султана

справедливого о соблазнах жизни. Объемный пример благословения приведен в теме под названием «Фатиха. То есть они, казахи говорят благословение» написанная красными чернилами на 14-18 листах, сохранив в себе мысли и размышления того времени, являющиеся ценными как с литературной так и с исторической точки зрения. Оставленная чистой первая страница 19 листа, начиная со второй стороны под названием «Киргизско-казахские стихотворения» и до конца рукописи включает в себя основанные на бытовых мотивах стихотворения, айтысы (поэтические состязания), куплеты, шуточные состязания в кайым айтысе девушек и юношей, стихотворения насмешки. Последние два из трех частей заканчиваются со словами «tamam tamam». Мы предполагаем, что зафиксированные в XVI-XVII веках на бумаге и распространявшиеся устно рассказы в стихотворной форме одновременно распространялись и письменно. Так как известно о том, что персидский язык в XIV-XVI веках на Дешт-и-Кипчакскую (Половецкую степь) и Мавераннахр то есть на земли Казахстана и близлежащие соседние государства оказал огромное влияние. Тематический подбор рассказов в стихотворной форме из рукописей на персидском языке как «шиғр диггер», «шиғр сийум», «шиғр чаһарум», «шиғр пәнжум» подтверждает нашу мысль. Рассказы в стихотворной форме сохранили точные даты. Из этого следует то, что значительная часть рассказов в стихотворной форме относится к XVI веку [6. 10].

Написанная в конце XIV начале XV века рукопись «Чингизнаме» является значимым трудом в исследовании истории и языка казахского народа в средние века. Это историческое произведение написал Утемиш-Хаджи ибн Маулана Мухаммад Дусти из Хорезма. Утемиш-Хаджи был придворным историком-писателем у жившего в низовьях течения Сырдарьи правителя шейбанидов хане Ильбарсе. В «Чингизнаме» даны сведения о поэме про Чингиз хана с комментариями к некоторым военным терминам, а также о потомстве Чингиз хана и территориях где было распространено их правление [7. 241]. Сохранился единственный вариант этого произведения. «Чингизнаме» впервые нашел известный казахстанский востоковед В.П.Юдин в 1967 году в институте Востоковедения Академии Наук Узбекистана и, переведя на русский язык, сделал транскрипцию исторических текстов из этого произведения. Хотя это не полное собрание рукописи, В.П.Юдин отдельно оценил своеобразие этого произведения и его особое место среди письменных памятников.

Говоря о языке родословной, на котором в начале XVII века написан «Сборник летописей» Жалаира Кадыргали, Сыздыкова Р.Г. пишет, что в лексической части тюркского языка особое место занимали слова кыпчакского языка [8. 144]. А в «Родословной тюрков» Абдулгази древние тюркские слова, составляющие основу кыпчакского языка, занимают более значительное место. Главной причиной является не ограниченность площади употребления древнего лексического ресурса на узбекском, туркменском и казахском, то есть на древнетюркских языках, рассматривавшийся на тот период как отдельный народ, хотя нации как таковой еще не существовало.

Не трудно заметить и то, что большинство тех слов в сравнении со словами современного казахского языка употребляются в одинаковом значении и форме, так как лексической основой «Родословной тюрков», «Сборника летописей», «Чингизнаме» и эпического стиха «Адилъ султан» является лексика кыпчакского языка. Особенно слова и словосочетания, имеющие отношения к обычаям и традициям первобытной жизни казахского народа, в том виде, в котором они употреблялись в летописях, не учитывая некоторые фонологические изменения, совпадают с теми значениями и теми же формами, которые существуют в современном языке.

Большинство тюркских письменных памятников средневековья составляют арабские и персидские слова, которые принадлежат другому языковому пласту. После распространения влияния арабской культуры в Средней Азии арабские слова стали внедряться в языки местного населения сначала через сельское хозяйство и торговлю, затем среди народа получили распространение различные книги о религиозных понятиях. Построив медресе и религиозные центры на таджикской, туркменской, узбекской, каракалпакской и казахской земле началось обучение в научной сфере. К тому же получили огромное развитие отношения в области культуры и политики. Среди народа, представляющего местное население, появились деятели в разных областях культуры, литературы и науки. Большинство из них написали свои произведения на арабском языке или же вдоволь использовали арабские слова.

Если говорить о словах, на письменных памятниках, вошедших из арабского и персидского языка, то они попали в тюркские языки разными путями. То есть:

Посредством поддержания прямых отношений тюркского народа жившего долгое время по соседству с таджикскими и

персидскими народами;

Посредством образцов письменной литературы и разного рода культурных связей.

Как и в памятниках древнего периода в лексике «Родословной тюрков» встречаются монгольские слова. В «Родословной» встречаются слова связанные с военным званием нойон, нөкер, баһадүр, мерген взятые из монгольского языка, а также попадают слова эйке, ечеке, отчигин, анда, чечен связанные с родственными именами [4. 62]. Так как «Сборника летописей» Кадыргали и «Чингизнаме» Утемиша Хаджи посвящены истории монгольской империи то, монгольские слова использованы в основном как военно-административные и родственные термины наименований званий.

Если внимательно рассмотреть лексику рассказов написанных в стихотворной форме «Сборник летописей», «Родословная тюрков», «Чингиз-наме» и «Адиль султан», подразделяя на группы по тематике то, конечно же, можно сказать что они охватывают все сферы жизни. Хотя среди них употребляющиеся чаще всего названия связаны с общественностью, с военно-административным делением, со званием, с военными действиями и родственными отношениями.

Согласно мнению исследователей главная его причина состоит в том что, выполненные в жанре летописи оба произведения посвящены описанию фамилий имен правителей стран и сделанных ими делами начиная с Адама, особенно военных действий, работе по правлению страной султанами и правителями являющимися потомками Чингиз хана. Историю предков в своем произведении Абулгази начинает с создания рода человеческого. Когда упоминается о его начальном периоде, то единственное он рассказывает о таких вещах как, кто кого породил, кому оставил престол, сколько создал империй и с кем вел войну. Социальная группа в этот период называлась «yurt» (народ), а его правитель получил определение термина «rادیşah» (император). С тех пор к названиям социальных групп стали употребляться слова *nesil* (поколение), *sülale* (династия), *tohum* (потомство), *soy* (род), *kabile* (племя), *cemaat* (общество), *yurt* (родина), *halk* (народ), *eyalet* (область, провинция), *memleket* (государство, страна). Слово *yurt* использовавшееся из синонимического ряда, скорее всего, употреблялось как определения территории, места расположения, чем как общественное название.

Как стало известно в труде Кадыргали Жалаира «Сборнике летописей» слово *topluluk* (общество) использовалось в значении *soy*

(рода) и *kabile* (племени) [8. 32]. В то время как в «Родословной тюрков» эта лексема не встречается. К тому же в «Сборнике летописей» слово *halk* (народ) встречается чаще и употребляется как *kara halk*, также как и в современном языке, в значении «простого народа».

В «Родословной тюрков» среди названий связанных со званиями, должностями встречается слово «хан». Известно, что звание (термин) хан в значении «повелитель страны, народа» дошло до нас, ещё с древнейших Орхоно-Енисейских памятников письменности и было образовано при сокращении первого слога слова каган «великий правитель». В «Родословной» наравне со словом хан в качестве синонима использовано слово падишах. В «Чингиз-наме» слово хан использован как титул сочетаясь с именами собственными: Сайын хан, Йочы хан и др. В «Сборнике летописей» варианта Демезона встречается в форме каан. Персидское слово падишах в значении «правитель» широко использовано в «Сборник летописей».

В то время когда слово султан в «Сборнике летописей» было использовано как титул в сочетании с именами собственными, то применялось только лишь по отношению к представителям казахского ханства: Жанибек султан, Келимберди султан и др.

Среди исторических памятников письменности средневековья, особенность произведения Кадыргали под названием «Сборник летописей» состоит в том что, здесь большинство слов связанных с армейской системой являются монгольскими. В «Родословной тюрков» Абулгази использована основа наименований связанных с армейской системой, являющаяся общей для: а) древнетюркского, б) тюркского и в) монгольского языка, а в наименованиях связанных с родственными отношениями совместно с: а) древнетюркскими использованы также и б) монгольские слова. В «Чингиз-наме» Утемиша Хаджи основу наименований связанных с родственными отношениями составляют слова, являющиеся общими для древнетюркского, тюркского и монгольского языка. Целый ряд слов древнетюркского языка, который применяется в «Родословной тюрков» претерпело преобразования с точки зрения значения и в современном казахском языке употребляется в другом значении.

Слово «карындас» (сестренка) в современном казахском литературном языке употребляется от лица мужского пола по отношению к девушке, которая младше его по возрасту, а в «Родословной тюрков» слово «карындаш» означало «родственник,

родич, кровный родственник» и употреблялось в более широком значении [4. 64]. В «Сборник летописей» слово «карындаш» употреблялось наравне со словом «тугма» и означало как родственник, так и сестренка [8. 166]. В эпической поэме «Адилъ султан» употребляется всего три наименования связанных с родственными отношениями: «ана» (мать), «кайын ана (свекровь, теща), «кыз» (девушка). В «Чингиз-наме» слово «карындаш» употребляется в значении «близкий родственник, братья» [6. 128]. В «Чингиз-наме» Утемиша Хаджи основу наименований связанных с родственными отношениями составляют слова «нәбәрә, оғлының оғлы» внук, «қарындаш» родственник, родич, кровный родственник, «ұғыл, әулад» сын, «ата» отец, «ана» мать, «зәғифә» женщина, супруга, жена, «кыз» девушка, «аға» старший брат и др., являющиеся общими для древнетюркского, тюркского и монгольского языков [7. 254].

Лексическую основу языка упомянутых письменных памятников составляют тюркские слова из кыпчакской группы. Некоторые сочетания в зависимости от того где они применяются и какой смысл в них заложен одинаково совпадают с современным казахским языком. При этом очень заметна идентичность со словами и словосочетаниями современного казахского языка. То, что только в казахском языке некоторые из них и сегодня употребляются в том же значении можно считать его как один из документов сближающего язык письменных памятников с казахским языком, то есть подтверждающего его как древнеписьменный язык казахов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Исаев С. *История казахского литературного языка*. – Алматы. 1996.
2. Сыздыкова Р.Г. *История казахского литературного языка*. – Алматы. 1993.
3. *Энциклопедия. Казахский язык*. – Алматы. 1998.
4. Абилкасимов Б. *Родословная тюрков хана Абульгази и его язык*. – Алматы. 2001.
5. Сыздыкова Р.Г., Койгельдиев М. *Кадыргали бий Касымұлы и его «Сборник летописей»*. – Алматы. 1991.
6. Исин А.И. *Эпичная песнь справедливый султан*. – Алматы. 2001.
7. Утемиш-хаджи. *«Чингизнаме»*. – Алматы. 1992.
8. Сыздыкова Р.Г. *Язык Жами'ат-Тауарих Жалайри* (Язык «Сборника летописей» Жалайри). – Алма-Ата. 1989.

818. 922 51

**СТЕПНОЙ ФИЛОСОФ АСАН КАЙГЫ И МИФТАХЕТДИН
АКМУЛЛА**
STEPPE PHILOSOPHER ASAN KAIGY AND
MIFTAKHETDIN AKMULLA

М. Х. ИДЕЛЬБАЕВ*

Резюме

В древней и средневековой общетюркской литературе и литературе тюркских народов, как и в истории словесности ряда народов мира, значительное место занимает авторская изустная поэзия баксы, йырау, акынов, азанов, ашугов, кэдай, сэсэнов и других мастеров слова. Имя и импровизации Асан Кайгы йырау (1370 – 1466, Казахстан), выражающие извечные общечеловеческие проблемы, в XIV – XV вв. и позднее имели распространение по всей центральной Евразии, населенной тюркскими народами. Поэтические традиции Асана Кайгы и его соратников по творчеству дружно подхватили башкирские сэсэны и поэты. В данной статье речь идет о типологических и генетических сходствах в поэзии Асана Кайгы и видного просветителя и поэта XX столетия Мифтахетдина Акмуллы.

Ключевые слова: изустная поэзия, йырау, сэсэн, казахи, каракалпаки, башкиры, ногайцы, импровизация, дидактика.

Summary

The author orally poetry of bucks, yurau, akyns, adhan, ashigs, kad, sesen and other masters of word occupies a significant place in ancient and medieval Turkic literature and in the literature of Turkic nations, as well as in the history of the literature of other nations of the world. Name and improvisation Asan Kaigy yurau (1370–1466, Kazakhstan), expressing the eternal human problems, in the XIV–XV centuries and later, had spread throughout central Eurasia which inhabited by Turkic peoples. Poetic tradition Kaigy Asan and his associates on creativity together picked Bashkir Sesen and poets. This article about the typological and genetic similarities in poetry Asana Kaigy and prominent educator and poet of the twentieth century Miftakhethdin Akmulla.

Keywords: poetry orally, yurau, Sesen, Kazakhs, Karakalpaks, Bashkirs, Nogai, improvisation, didactics.

Слово "йырау" в тюркских письменных источниках в значении изустного поэтического творца упоминается с раннего средневековья. В частности, в памятнике "Диван лугат ит-тюрк" Махмуда Кашгари

* Доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный университет, Уфа-Башкортостан. E-mail: miraside@mail.ru
Professor, Doctor of philology, state university of Baskir, Ufa-Bashkortostan. E-mail: miraside@mail.ru

(1073–1074) оно истолковано как "игрок на музыкальном инструменте", "певец" [1. 36]. То же самое толкование находим у В.В.Радлова: "певец (der Singer, Troubadour)" [9. 515]. Творчество йырау XIV–XVI вв. характеризуется тем, что оно было общим достоянием башкир, казахов, каракалпаков и ногайцев. "Значит, будет правильным, – отметил по этому поводу каракалпакский исследователь К. Мамбетов, – если йырау данной эпохи (XIV–XVI вв. – М. И.) называть казахскими, каракалпакскими, башкирскими поэтами" [8. 106]. Основной профессией йырау считалось песенно-поэтическое творчество, а их роль в жизни общества была весьма высокой. В свое время по данному поводу отчетливо высказался известный казахский ученый М. Магауин: "Само слово «жырау» происходит от слова «жыр» – стихотворение, песнь; и жырау, таким образом, прежде всего – творец. Но в условиях кочевой жизни жырау исполняли также множество общественных функций. Многие жырау, жившие в XV–XVIII веках, были не только поэтами, но и вождями племен, улусов, племенных союзов, а также батырами, предводителями племенной дружины" [7. 7]. В их импровизациях поднимались вопросы, выражающие нужды и чаяния общества. Сами йырау не засиживались в одном месте, а странствовали по всем названным выше регионам, знали общие проблемы соседствующих родственных народов и затрагивали их в своем творчестве.

До наших дней дошли имена и некоторые импровизации наиболее именитых йырау XIV–XVI вв. В башкирской художественной словесности хорошо известны имена Хабрау, Асана Кайгы, Казтугана и Шалгииза.

Асан Кайгы сын Саятшы-Сабита родился, по словам М. Магауина, в пределах 1361–1370 гг. в Поволжье [10. 70]. В различных источниках и исследованиях местами его проживания или пребывания называются довольно отдаленные друг от друга пункты: Актюба (современный Казахстан), долины Агидели (Башкортостан), Казань, Сарай, каракалпакские земли. Вероятно, йырау, родившийся на территории Казахстана, странствуя среди родственников тюркских народов, побывал во всех названных краях. Асан Кайгы с раннего детства метко стрелял, прекрасно играл на домбре, сочинял песни. В первой половине XV в. общался с ханами Олуг Мухаметом и, предположительно, Джанибеком. В казахском, каракалпакском и башкирском репертуаре авторской изустой поэзии сохранилось всего около двух десятков текстов его импровизаций. Одно из тематических

направлений творчества Асана Кайгы связана с именем Джанибека. Три обращения йырау адресованы этому хану¹. Они дают ясное представление о том, каким должен быть мастер слова, живущий во дворце правителя. Судя по содержаниям обращений, Асан чувствовал себя свободным, независимым: "голос" его строг и суров. Секрет его прямоты и смелости кроется в том, что он за своей спиной чувствует силу народа, говорит от его имени. В речах йырау поднимаются как общие, так и конкретные вопросы правления обществом. Он критикует Джанибека за то, что тот не заботится о благе страны, думает только о себе: «Жабығып жатқан халқың бар, /Елинде гөзлеп көрмейсең» ("Народ твой бедствует, страну свою не видишь" – *на каракалпак. яз.* [8. 125])², стремится обогатиться за чужой счет: «Орынсыз келген салықтан /Ғазийнеңди толтырдың /Алтын менүн гүмиске» ("Незаконными поборами наполнил ты свою сокровищницу золотом и серебром" – *на каракалпак. яз.* [8. 125]). Асан Кайгы предупреждает, что если его слова не будут приняты во внимание, он готов с ханом распроститься.

Основные тематические направления импровизаций Асана Кайгы – это дидактика и философия. В дидактической поэзии, как правило, раскрываются личностные качества автора: обратиться к народу с нравоучением гораздо труднее, чем к высокопоставленному лицу любого ранга – для этого надо быть глубоко уважаемым среди масс мастером слова, вследствие этого – внутренне уверенным и считать себя морально достойным. Дидактика Асана Кайгы поднимает вековые и повседневные морально-этические вопросы, связанные с взаимоотношением людей: не обманывать, по пустякам не спорить, быть преданным к другу, держаться вместе и т. д. А философские импровизации в творчестве йырау занимают центральное место, определяют его главную сущность. Видный казахский ученый XIX в. Ч. Валиханов назвал Асана Кайгы "степным философом". Диапазон философских размышлений йырау широк, он оперирует такими высокими понятиями, как страна, народ, правитель, земля, жизнь общества, друг – враг, хорошее – плохое, добрый молодец, слава... Философия Асана дана, если иметь в виду все его дошедшее до наших

¹ Один из золотоординских ханов Джанибек сын Узбека жил и правил, как известно, в середине XIV столетия. Современные казахские ученые в настоящее время стремятся внести ясность, о какой конкретно личности идет речь в цикле обращений Асана Кайгы к Джанибеку [5, 130–44].

² Здесь и далее – переводы с казахского языка – подстрочные, сделанные автором статьи.

дней творчество, в своеобразной композиции, напоминающей пирамиду. Основу ее представляют многоцветные, многоликие законы природы, неотразимо правдиво отображающие законы жизни. Все вышперечисленные понятия "посажены" на эту основу; философия, основанная на сложной и мудрой взаимосвязи природы и жизни общества, становится еще более глубокой, многозначительней. Далее, в верхней части пирамиды – размышление о жизненном опыте человека, образованности. Автор не терпит "голую" образованность, бесполезный житейский опыт; мечтает, чтобы они непременно служили людям: «Ғылымның қандай пайдасы, /Білместі жолға салмаса» ("Какая польза от образованного [человека], если он не выведет невежду на [верный] путь» – *на казах. яз.* [б. 70]). На самой вершине, на кончике фигуры – философия о значимости слова. Естественно, общепризнанный мастер слова высоко ценит содержательность, образность, многозначительность высказываемого. В целом, вся поэзия Асана Кайгы проникнута грустными, печальными нотками. Не зря, видимо, народ дал ему прозвище "Кайгы" – "Печальный". Следующее четверостишие из 8-строчного текста может служить характерным образцом всего его творческого настроения:

Суу түбинде жатқан тас,
Жел толқытса, шығады.
Ой түбинде жатқан сөз,
Шер толқытса, шығады.

("Камень, лежащий на дне водоема,
Выйдет [на поверхность], если подует ветер.
Слово, лежащее [на дне мыслей],
Выйдет, если волнует горе [грусть, печаль]") [7. 126].

Асан Кайгы – потомок Майкы бия (1155–1227) [5. 16], чье имя зафиксировано в шежере табынских и айлинских башкир, а также в башкирском историко-литературном памятнике XVII в. "Чингизнаме"; в них говорится о том, что Майкы бий возглавил крупный союз башкирских племен и во главе их делегации ездил к Чингисхану [5. 156, 158, 163, 165, 212, 213, 215, 217, 218; 2, 255-274]. Вполне возможно, что и его потомку, Асану Кайгы, башкирские земли были не чужды, и иные импровизации йырау создавались здесь. Некоторые из башкирских фольклорных дидактических и философских кубаиров малого объема весьма созвучны с его сочинениями. В частности, один из таких текстов слово в слово передает дидактические строки Асана

Кайгы: «Атайдан алтау тыуһа ине, /Ата юлын кыуһа ине...» («Родиться бы шестерым [сыновьям] отца, следовать бы им по стопам отца...» – на башкирск. яз. [4. 171]).

Основные тематические направления, некоторые мотивы и поэтические особенности творчества Асана Кайгы наиболее созвучны с поэзией башкирского поэта-просветителя XIX и. Мифтахетдина Акмуллы, судьба которого была тесно связана с Казахстаном и его акынами. У него есть цикл стихотворений под общим названием «Йырау», который хранится в Рукописном фонде Научной библиотеки Казанского университета среди бумаг ученика поэта-просветителя Хасана Гали. В цикле каждый текст по содержанию и по многим параметрам поэтических особенностей напоминает импровизации Асана Кайгы, отличаясь лишь объектом обращения. Поэзия Асана Кайгы адресована всему средневековому тюркскому миру, а Мифтахетдина Акмуллы – башкирам и казахам своей эпохи. А проблемы все-таки были общие, общечеловеческие: жизнь и потусторонний мир, добро и зло, богатство и нищета, героизм и трусость, любовь и ненависть и др. Мотив стихотворения, начинающегося словами «Людей было много в мире..» верен идейному содержанию, к которому обращались мастера слова в течение столетий, начиная с Орхонских памятников: смерть неизбежна, кто бы ни прибудет в этот бранный мир, кем бы по состоянию он ни был, все равно обязательно пройдет через врата того света. Стихотворение «Насихат» М.Акмуллы почти дословно созвучно с импровизацией Асана Кайгы, начинающейся словами «Еділ бол да Жайық бол...» («Будь ты Идель и Яик...»), что их можно воспринять как одно произведение. Данный текст под авторством Асана Кайгы хранится в Рукописном отделе Центральной научной библиотеки Академии наук Республики Казахстан (папка № 333, 19-я тетрадь, с. 16). А под именем М. Акмуллы увидел свет в 1935 г. в Алма-Ате в книге под названием «Сборник уленов». Отметим, что во многих импровизациях нескольких йырау XIV–XVI вв. названия рек Идель и Яик упоминаются весьма часто, как правило – рядом, в одной строчке. А М. Акмулла к этим названиям почти не обращался, только один раз в стихотворении «Счастье» прибегнул к слову «Идель». Даже здесь первые две строчки имеют дословное совпадение с импровизациями Асана Кайгы «Заманынды жамандап...» («Критикуя свой век...») и «Естіні көрсен кім деме...» («Увидишь мудрого – не спрашивай «кто?..»). Видимо, башкирский просветитель знал многие

импровизации Асана Кайгы наизусть и иногда фиксировал их на бумаге. Поскольку они хранились среди других бумаг поэта, написанных одним почерком, составители книг могли включать их в сборники стихов М. Акмуллы по ошибке.

Таким образом, типологические и генетические сходства в поэтическом творчестве Асана Кайгы и Мифтахетдина Акмуллы настолько ощутимы, что некоторые их стихотворения и импровизации воспринимались как общее достояние.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Divanı Lügat-it türk* (Дивани лугат ит-тюрк): 3 baskı. – Cilt 3. – Ankara: Türk takin kurumu basımevi, 1992. – (на турецк.яз.).
2. *Антология башкирской литературы*. Т. 1: XIII–XVIII вв. – Уфа: Китап, 1999. – (на башк. яз.).
3. *Башкирское народное творчество: Эпос*. Книга третья. – Уфа: Башк. кн. изд., 1981. – (на башк. яз.).
4. *Башкирские шежере*. – Уфа: Башк. кн. изд., 1960.
5. Жандарбек З. *Йасауи жолы жэне қазақ қозамы*. Пыльми зерттеу. Алматы: Ел-шежіре, 2006.
6. *Казахская поэзия XV–XVIII вв.* – Алма-Ата: Ғылым, 1982. – С.70 (на казахск.яз.).
7. Магауин М. *Поэзия казахских степей // Поэты Казахстана*. – М.: Сов. Писатель, 1978.
8. Мамбетов К. *Пути формирования древней каракалпакской литературы*. Нукус: Каракалпакстан, 1976. – (на каракалпакск. яз.).
9. Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий*. Т.3, ч.3. – СПб., 1905. – С. 515.
10. *Поэты Казахстана*. – Л.: Советский писатель, 1978.

417.01

**ГУРТ/БЁРИ/МЁДЖЕК ‘ВОЛК’ И ЕГО ОБРАЗ В ДРЕВНЕЙ И
СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА**
GURT/BÖRI/MÖJEK ‘A WOLF’ AND ITS IMAGE IN AN ANCIENT
AND MODERN LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Мурадгелди СОЕГОВ*

Резюме

В статье путем анализа соответствующих источников, прежде всего языковых и фольклорных, рассматриваются вопросы о месте и роли образа волка в системе вырисовывающихся древних и современных языковых картин мира у туркменского народа.

Ключевые слова: волк, насекомые, табу, эвфемизм, образ, саркальность, сказка.

Abstract

In article by the analysis of corresponding sources, first of all language and folklore, question on a place and a role of an image of a wolf in system of drawing in detail ancient and modern language pictures of the world at the Turkmen people are considered.

Keywords: a wolf, insects, a taboo, an euphemism, an image, sarcasm, a fairytale

Порядок слов в синонимичном ряду, выстроенном нами выше в заголовке статьи состоящем из лексем *гурт* (*gurt*, орфоэп. *gu:rt*), *бёри* (*böri*, орфоэп. *bö:ri*) и *мёджек* (*möjek*, орфоэп. *mö:jök*) со значением ‘волк’, соответствует их распространенности и частоте употребления в современном туркменском литературном языке, хотя в настоящее время отличие от старого письменного языка научным биологическим термином для обозначения хищного животного (лат. *Canis lupus*) семейства псовых (*Canidae*) выступает последняя из них, т.е. *мёджек*. Тем не менее, слово *мёджек* по своему происхождению является эвфемизмом и первоначально носило семантику ‘насекомое’ (*mör-töjek*, *möjejikler*; в турецк. *böcek*), лишь потом в результате существовавшего у туркмен табу в отношении волка приобрело новое значение и стало выступать наряду с лексемами *гурт* и *бёри* в указанном выше синонимичном ряду. Несмотря на это, в настоящее время оно (*мёджек*) почти полностью вытеснило из текста туркменских народных сказок слов *гурт* и *бёри*. Последние

* Академик АН Туркменистана, профессор, доктор филологических наук, Национальный институт рукописей АНТ, г. Ашхабад-Туркменистан.
The National Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat.
msoyegov@gmail.com

продолжают сохранять свои позиции в основном в пословицах и поговорках: *Гурт чагасы экдиболмаз* [*Gurt çagasy ekdi bolmaz*] ‘Волчонка одомашнить не возможно’; *Оба огрусызболмаз, даг – бёрюсиз* [*Oba ogrusyz bolmaz, dag – bürüsiz*] ‘Сёла (люди) не бывают без вора, а горы – без волка’; *Ит хем аппруклыгын гурда билдирmez* [*It hem arryklygyn gurda bildirmez*] ‘Собака не позволит знать волку о своей неупитанности (т.е. о своих недостатках перед схваткой)’ и т.п.

Гурт [*gu:rt*], как имёджек [*möjek*], имеет свой синоним из насекомых, но он обозначает их личинку: гурт дюшен эт [*gurt düşen et*] ‘червивое мясо’ и др. *Бёри* [*böri*] в своей фонетически измененной форме *бюре* [*büre*, орфоэп. *bürö*] обозначает блоху. Ср. *буре* ‘волк’ – название некоторых башкирских родов. Еще в языке отдельных орхоно-енисейских памятников *гурт* с начальным глухим согласным звуком [*курт*] использовался и как ‘волк’, и как ‘червь’, а *бёри* [*böri*] – только в значении ‘волк’ [1. 784, 845]. Махмуд Кашгарский слово *курт* [*kurt*] с пометкой огузск. в своем знаменитом словаре зафиксировал так же в значениях ‘червь’ и ‘волк’ [2. 383]. Что касается слова *мёджек* [*möjek*], оно в старых памятниках туркменского языка вообще не было зафиксировано.

Таким образом, не трудно предположить, что ни одна из лексем синонимичного ряда *гурт* /*бёри*/ *мёджек*, не владела первоначально семантикой ‘волк’. Все они приобрели данное значение в результате табу и являются эвфемизмами.

Как известно, согласно китайским источникам волчица выступает прародительницей тюркских народов (в частности, гёктюрков – рода ашина). Покойный профессор из Петербурга С.Г. Кляшторный в своей статье “Проблемы ранней истории племени тюрк (ашина)”, ссылаясь на существующую литературу, комментировал две китайские исторические легенды о волчице следующими словами: Согласно первой легенде, предки тюрков, жившие на краю большого болота (по Бей ши и Суй шу – на правом берегу Си хай – “Западного моря”), были истреблены воинами соседнего племени. В живых остался лишь изуродованный врагами десятилетний мальчик, которого спасла от голодной смерти волчица. Скрываясь от врагов, в конце концов убивших последнего из истребленного племени, волчица бежит в горы севернее Гаочана. Там в пещере она рождает десятерых сыновей, отцом которых был спасенный ею мальчик. Сыновья волчицы женятся на женщинах из Гаочана и создают свои роды; один из сыновей носит имя Ашина, и оно становится именем его рода. Ашина, который

оказался способнее своих братьев, стал вождём нового племени. Впоследствии число родов увеличилось до нескольких сот. Вождь племени, один из наследников Ашина, Асян-шад вывел потомков волчицы из гор Гаочана и поселил их на Алтае (Циньшань), где они становятся подданными жуань-жуаней, добывая и обрабатывая для них железо. На Алтае племя принимает наименование тюрк, которое, согласно легенде, связано с местным названием Алтайских гор. По второй легенде, предки племени тюрк происходят из владения Со. Глава племени Абанбу имел семнадцать братьев, один из которых, Ичжинишиду, назван «сыном волчицы». Владение Со было уничтожено врагами, а спасшиеся роды рассеялись. Благодаря сверхъестественным способностям «сына волчицы» Ичжинишиду его род оказался в наиболее благоприятном положении. Его старший сын Нодулу-шад поселился в Цзянсы Чжучжешу. К роду Нодулу-шада присоединился и собственный род Абанбу. Нодулу-шад имел десять жён, сыновья которых носили родовые имена матерей. Сыном его младшей жены был Ашина, который, став вождём, принял имя Асян-шад. Ему наследовал его сын или племянник Туу. Сын Туу, Тумынь (Бумын рунических текстов) стал основателем каганата. Автор раздела о тюрках в Чжоу шу отмечает, сравнивая обе легенды: «Хотя это сообщение отличается от другого (от первой легенды), они совпадают в том, что тюрки происходят от волчицы» [3].

Указанные китайские легенды не содержат сведения о том, как сами древние тюрки (и их предки хунны) называли волка, а ашина точно не тюркское (хуннское) слово. Название древнетюркского конно-спортивного соревнования в туркменском языке (диалектн.) обозначается словосочетанием *гёк бёри* [*gök böri*] 'серый волк' (другое название *овлакчанды*), которому в современном турецком языке соответствует *боз курт* [*bozkurt*] 'в том же значении', но используемый обычно для национально-политических целей. Эти два словосочетания вряд ли содержат древнее, первоначальное название волка.

Очевидно, яркая саркальность в образе волка при отражении в языковой картине туркмен и других тюрков сохранился до окончательного утверждения среди них ислама в качестве нового мироощущения, и в последующем саркальный образ волка постепенно потускнел и современем исчез полностью. В этой связи следует вспомнить следующие слова академика А.Н. Венгрии, профессора Будапештского университета Армения Вамбери (1832–1913),

побывавшего среди населения сначала Западной и Северной Туркмении, а затем и Восточной ее части во время своего рискованного путешествия в Бухару и Хиву, предпринятого им в 1863 году: *“У обитателей пустынь есть владыка древний, могучий, незримый для них самих – это деб (нрав, обычай). Строго держится туркмен того, что повелевает деб, и без оглядки бежит того, что он запрещает. Рядом с дебом, в известных случаях, стоит также и религия, но она далеко не оказывает того явления, которое ей приписывает, хотя и перенесена сюда из фанатической Бухары... Ислам не только у туркмен, но и вообще у всех кочевников Средней Азии изменил только форму старой религии (т.е. тенгрианства – М.С.): чем для них прежде были солнце, огонь и другие явления природы, тем стали теперь Аллах и Магамет, внутренняя жизнь осталась не тронутой, и кочевник теперь тот же, каким он был 2000 лет тому назад”* [4. 270–271]. Правдивость этих утверждений в целом не вызывает сомнения, но они не находят своего подтверждения в отношении бывших саркальных животных и птиц, в первую очередь волка, которого мусульманское миропонимание снабдил другими свойствами, нежели он имел в своем древнем языковом образе у туркмен и других тюркских народов. Как известно, в “Огузнаме”, выполненном на древнеуйгурском алфавите, сопровождает Огуз-кагана в его боевом походе серый волк (*кёк ялуг бир эркек бёри*), который не был включен в его позднейшие “исламизированные” тексты (Рашид-ед-Дин, Абу-л-Гази и др.) Великий туркменский поэт-классик Махтумкули Фраги (ок. 1724 – ок. 1810) на основе распространенного иудейско-христианско-исламского сюжета об Иосифе, и используя при этом данные из книги “Кысас ул-Енбия”, создал небольшую поэму под названием “Повесть о Юсупе”. Приводим ее начальные стихи, где присутствует описание события, связанного с волком (перевод А. Тарковского) [5. 80]:

Из древней книги “Жития пророков”

Особенно я полюбил, друзья,

Рассказ о многих бедствиях Юсуна.

Как мед устам, он сердцу мил, друзья.

Юсуново спокойствие в страданьи –

Для нас благой пример и назиданье.

Жил муж Якуб, как говорил преданье,

Из рода Ялавач он был, друзья.

Шесть жён, двенадцать сыновей имел он,

*Несчастье от Бога претерпел он,
И выплакал глаза, пока стерпел он:
Его создатель ослепил, друзья.
Где сын его? Нет милого сновидца!
В колодец кинут братьями, томится
Юсуп злосчастный. Бога не боится
Ни брат Шумгун, ни брат Рубыл, друзья.
Они пригнали волка и сказали:
“Юсуна звери злые растерзали”.
Якуп взмолился небесам в печали,
И волк тогда заговорил, друзья.
Якуп сказал: “Поддай мне весть о сыне.
Следы его три дня ищю в пустыне”.
Волк, возвестив: “Юсуп твой жив и ныне!” –
Отцу надежду возвратил, друзья.
А Юсуна вся душа изныла:
Колодец нем и тесен, как могила.
Но Бог послал на землю Джебраила,*

*И вот что сделал Джебраил, друзья:
Юсупу длань возложил на темя,
Трёх суток плена облегчая бремя;
К ногам его, когда настало время,
Поверг одиннадцать светил, друзья.*

Махтумкули в другой своей поэме (“Семь цветов мира”) наряду с образами других птиц и животных передает вольчий образ в строфе, которая гласит (перевод А. Тарковского) [5. 326]:

*Воеет волк: “В глухом краю
Утоляю я злость мою,
Нападу на след – убью!
Я – разбойник и смутьян!”*

Эта строфа, по нашему мнению, наиболее точно отражает то место волка, который он занимает в современной картине мира не только у туркмен, но и многих других народов. Если Махтумкули и другие представители туркменской классики в своих произведениях в значении ‘волк’ пользовались словом *гурт* (*gurt*), то языку туркменских сказок, как отмечали выше, характерна лексема *мёджек* (*möjek*) ‘в том же значении’.

В сказках “Волк и лица”, “Как коза и баран напугали волков”,

“Лиса, лев и волк”, которые были включены в сборник туркменских народных сказок “Проданный сон”, волк выступает достаточно глупым, грубым и жадным типом, и не наблюдается в этих сказках его древний образ. Лишь по сюжету сказки “Баран и волк” очень смутно можно представить картину о былых территориальных притензиях древних соседствующих народов друг к другу, но в сказке этот вопрос решается не в пользу волка. Ибо сказитель исходил уже не от духовных начал (волк – прародитель), а имел в виду в первую очередь материальную сторону (баран – шерсть, мясо). Образы лисички (ненадежная, коварная) и собаки (надежная, верная) в сказке могут олицетворять других союзников-народов в их борьбе друг с другом.

В конце статьи в качестве приложения приводим текст упомянутой сказки [Проданный]:

Бродил как-то по ущелью, поросшему травой, баран. Пришел туда волк.

– Эй, баран, это место – мое, разве ты не знаешь? – сказал он. – Почему ты пасешься в моем ущелье?

– Нет, настоящий хозяин ущелья – я, – отвечал баран, – С давних времен никого другого я в этом ущелье не видывал. Это ущелье, заросшее травой, тебе не нужно и не может быть твоим. Ступай себе, друг волк!

– Это ущелье досталось мне от отцов и дедов! Я – хозяин этого ущелья, – настаивал волк, – и я найду свидетеля. А у тебя, друг баран, есть свидетель?

– Уж я-то тем более его найду. Многие знают, что ущелье мое, – отвечал баран.

С тем они и разошлись. Волк пошел к лисичке и сказал ей:

– Эй, лисичка, я нашел для нас обоих жирную добычу. И не спрашивай, а иди!

– Что за добыча, друг волк? – спросила лисичка.

И волк рассказал:

– В одном ущелье пасется жирный баран. Я с ним поспорил и должен найти свидетеля. Пойдем со мной завтра – и ущелье отберем, и барана съедим!

– Очень хорошо, пойдем, друг волк, – сказала лисичка, обрадовавшись. А баран пришел в селение, увидел черную собаку, что лежала возле какого-то дома, и рассказал ей:

– Сегодня я пасся в ущелье, поросшем травой. Подошел ко мне волк и сказал: «Это ущелье мое со времен отцов и дедов. Настоящий хозяин этого места – я, волк! Почему ты пасешься в моем ущелье?» А я ему ответил: «Настоящий хозяин здесь – я. Никого другого в этом ущелье я не видывал. Ступай себе, друг волк!» Тогда волк сказал: «Я найду свидетеля. Ну а у тебя, друг баран, есть свидетель?» И я сказал ему! «Уж я-то тем более его найду, многие знают, что ущелье мое». О собака, если ты мне друг, помоги мне в этой беде!

– Не печалься, друг баран! Мы найдем какой-нибудь способ помочь тебе, – сказала собака. На следующий день отправились баран с собакой в ущелье. Пришли они, а волка еще не видать. Стало быть, не пришел еще. Тут собака и говорит барану:

М.Соегов. Гурт/бёри/мёджек 'волк' и его образ в древней и современной...

– Ну, баран, слушай внимательно. Я здесь лягу, спрячусь, а ты закидай меня верблюжьими колючками, чтобы волк и его свидетель меня не увидели. Собака спряталась. Глядь, а там с горы бежит волк. А следом за ним лисичка. Стало быть, она его свидетель.

– Ты видишь? – сказал волк лисе. – Дело облегчается. Он бродит один. Даже свидетеля найти не смог! Мы и ущелье отберем, и барана съедим!

Лисичка подбежала к барану и спрашивает!

– Эй, баран, почему ты бродишь в чужом месте?

– А знаешь ли ты, чье это ущелье? – ответил баран.

– Мы-то очень хорошо это знаем, – сказала лисичка, – Это ущелье ничьим, кроме волка, быть не может. Так мы слышали.

– Ну, друг баран, пришел ли твой свидетель? – спросил волк, – Что-то мы его не видим.

– О друг, мне свидетель не нужен, – отвечал баран, – А вот если слова твои – правда, перепрыгни через эти колючки туда и обратно. После этого пусть ущелье будет твоим!

– Ну что тут особенного, это и я могу сделать, – сказала лисичка.

Разбежалась она, подпрыгнула, но заметила нос собаки и отпрыгнула.

– Нет, я не лгунья, я не могу давать ложной клятвы, – проговорила лисичка и убежала.

Только волк собрался прыгнуть сам, а собака как схватит его за горло и давай душить.

– Ой, друг волк, тебя поразила ложная клятва, – крикнула, оглянувшись, лисичка и побежала прочь. А собака убила волка, и они с бараном вернулись в селение.

Так ущелье осталось за ними.

ЛИТЕРАТУРА

1. Orkun H.N. *Eski Türk Yazitlari [Yeni baski]*. Ankara, 1986 (1987).
2. *Divanı Lugat-it-Türk Dizini Endeks*. Yazan: Besim Atalay. Ankara, 1986.
3. Кляшторный С.Г. (1965) *Проблемы ранней истории племени түрк (ашина)* // Новое в советской археологии / МИА № 130. М.: С. 278-281. См.: <http://kronk.spb.ru/library/klashtorny-sg-1965.htm> (01.12.2014).
4. Вамбери А. *Путешествие по Средней Азии*. Изд. 2-ое. Москва. 1874.
5. Махтумкули. *Избранное. Стихи*. Перевод с туркменского. Москва. 1983.
6. *Проданный сон*. Туркменские народные сказки. Москва, 1969.

398.9

**АЙТЫШ ӨНӨРҮНҮН ЖЕКЕЛИК ЖАНА ЖАЛПЫЛЫК
БЕЛГИЛЕРИ**
DESIGNATION OF INDIVIDUALITY AND GENERALITY IN ART
AITYS

М.КӨЛБАЕВА*

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада қырғыз халқындағы айтыс өнерінің даму жолы қарастырылады. Сондай-ақ айтыс өнерінің өзіне тән белгілеріне тоқталып, ғылыми талдау жасайды.

Кілт сөздер: айтыс, вариант, түр, көркемдік сипат.

SUMMARY

The article discusses the development of aitys in Kyrgyz nations. As well as making a scientific analysis of the indications aitys.

Keywords: aitys, version, form, artistry, attribute.

Айтыш – ырчылар поэзиясындағы импровизациялық өнердүн бийик чегин көрсөтүп, публика менен түз байланышта аткарылып, өзүнө тиешелүү мазмун жана формалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон өзүнчө жанр. “Айтыш” деген атоону казак-кыргыз элдеринин оозеки чыгармачылыгын изилдеген окумуштуу М.Ауэзов: “айтысу, тартысу, дауласу, немесе жарысу, сынасу мағынасында колданылады” [1. 13] деп белгилесе, Ж.Таштемиров: “айтыш” деген сөздүн төркүнү “айт” деген буйрук этиш тен келип чыкканы талашсыз, Кадыресе учурларда бир адам экинчи жактагыга “айтыш” деген буйрукту берип калат. Эгер алгачкы башталышында кош буйрук этиштин маанисинде айтылып келсе, акыры оозеки эл чыгармачылыгынын бир түрүнүн түшүнүгүн - айтыш ырлары туюндуруп калган” [1. 5] – деп белгилейт. Чындыгында “айт”, “төк”, “ак” деген өндүү буйрук этиштердин семантикалык маанилерине ылайык ырчылык өнөрдөгү “айтыш”, “төкмө”, “акын” деген сөздөрдүн тилдеги лексиканын ички баюу жолдоруна ылайык жаралганын көрөбүз. Ал акырындык менен лексикалык мааниден элдик оозеки чыгармачылыктын бир жанрынын атоо маанисине чейин жеткен.

* Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун Окумуштуу катчысы, филология илимлар кандидаты. Бишкек-Кыргыз Республикасы.

Institute named Chingiz Aitmatov, language and literature, Ph.D., Scientific Secretary, Bishkek-Kyrgystan. E-mail: mkolbaieva@mail.ru

Айтыш – кыргыз элинин тээ байркы замандарда калыптанган оозеки адабиятынан башат алып, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башында өнүгүүнүн бийик деңгээлине көтөрүлүп, бүгүнкү күнгө чейин өсүп-өнүгүп, азыр дагы элдин сүймөнчүк өнөрүнө айланып жашап жаткан чыгармачылык түр.

Айтыш фольклорго тиешелүү белгилерди өзүнө сиңирип, көркөм адабий процессте профессионалдуулуктун башатында турган өзгөчө феномен. Анын өсүп өнүгүү жолуна көз чаптырганыбызда фольклордук салттар, белгилер ошондой эле профессионалдуулуктун белгилери бирдей өнүккөнүн көрүүгө болот. Мындан улам айтыш фольклордук туундубу же индивидуалдуу чыгармачылыкпы деген суроо келип чыгат.

Айтыштар калк турмушунан алынып, эл массасына кызмат кылып, жалпы журттун максат, мүдөөлөрүн, маданиятын, үрп-адатын, таалим тар-биялык белгилерин ачып көрсөтүп, элдин кызыкчылыктарын чагылдырган **элдүүлүк** мүнөзгө ээ. Андагы негизги каармандар элдин өзү. Башкача айтканда айтыштын негизги объектиси карапайым эл жана анын турмушу.

Адат салт айтыштары алгачкы башатында жамаат менен аткарылып, кийинкилеринин автору белгилүү болсо дагы эл арасында оозеки жашап, улам биринен экинчисине көчүп, алымча-кошумчалар менен толукталып **жамаатын** жалпы белгилерин өзүндө калыптандырган. Айталы, байыркы мезгилдерде үлпөттөрдө ырдалуучу “Сармерден”, “Жар-жар” жамаатын аткаруусундагы чыгарма болгон. Ал эми кийинки эле эл арасында уламыш катары тарап бизге жеткен Бука ырчынын Айгандун уулу Жучинин өлгөнүн угузганы тууралуу легенда. Андагы Бука ырчы менен Айгандын айтышы, “Талым кыз менен Көбөктүн айышы” омок, легенда түрүндө эл арасында жашап жаматтык белгилерин өзүнө сиңирген.

Айтыш ырларынын баштапкы үлгүлөрүндө туруктуу текст жок. Бир эле айтыштын жаралуу мезгили, орду, аткаруучусу жагынан ар башка маалыматтарды табууга болот. Ошондой эле чыгарманын негизги мазмуну сакталганы менен мотивдер, сүрөттөөлөр, ойду берүү ыгы алмашып, **варианттуу** келет. Айтыш төкмөлүктүн бийик үлгүсү болгондуктан ырчылар кез келген жерде ырдап, айтып коё беришкен. Ал улам ооздон оозго өтүп, варианттуу болуп кетет. Мисалы, адат-салт айтыштарынан тартып ырчылардын айтыштарына (Арстанбек менен Картаңбайдын айтышы, Токтогул менен Эшмамбеттин айтышы, Жеңижок менен Эсенамандын айтышы ж.б.) чейин варианттуу экенин көрөбүз.

Айтыш - төкмөлүктүн салттарын өз боюна сиңирген салттуу өнөр. Өз кезинде саламдашуу, табышмактатып суроо салуу, сүрөп ырдоо, улууга жол берүү, чыгармасын аспап менен коштоо, чыгармачылык такшалууда устат күтүү, шакирт тарбиялоо ж.б.у.с. **салттуулуктарды** калыптандырды. Салттуулук айтыштын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнөн, уйкаштыкты колдонуудан, биринин оюн экинчиси улоодон ачык көрүнөт. Бул салттуулуктар кайсы мезгил болбосун биринен экинчисине, бир варианттан экинчи вариантка өтүп жүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ.

Айтыш эч кандай даярдыксыз, кандай жагдай шарт болбосун төгүп ырдоого ылайыкташылган элдик поэзиянын **оозеки түрү**. Анда алдынала даярдык көрүү, план түзүү, оңдоо, редакциялоо сыяктуу процесстер жүргүзүлбөйт. Кандай абалда ырдалса ошол боюнча элге сунулат.

Айтыштар кандайдыр бир нерсени же көрүнүштү образдуу түрдө сыпаттап көрсөтүү үчүн колдонулган **көркөм каражаттарга** ээ. Анда туруктуу эпитеттер, кайталоо, параллелизм, салыштыруу сыяктуу троптун түрлөрү көп колдонулуп чыгарманын көркөм-эстетикалык өзгөчөлүгүн көтөрүп турат.

Жогоруда санап өткөн айтышка тиешелүү белгилер бул жанрдын фольклордук түр экенин аныктап турат. Ал эми айтышта фольклор менен катар адабиятка тиешелүү белгилер да калыптанган. Белгилүү адабиятчы В.Я.Проптун “Фольклор и действительность” (М.: Наука, 1973. С.20) деген эмгегинде адабият менен фольклордун карым катышы жогорку деңгээлде талдоого алынып, адабияттын бир катар белгилери саналат. Автор ал эмгегинде адабияттын **бир жаралып, өзгөрбөй турган** касиетин белгилейт. Бул өзгөчөлүк XX кылымдын экинчи жарымынан тарта бүгүнкү күнгө чейин жеткен автору белгилүү айтыштардын көбүндө сакталган. Автору белгилүү айтыштарда көрүүчүлөр же угуучулар өзгөрүп турат, мындан сырткары ал көрүүчү чыгармага эч кандай алымча-кошумча киргизе албайт. Себеби, айтыш өз автору менен коомчулукка тарайт.

Автору белгилүү айтыштарды коом же эл массасы эмес бир адам, ырчы жаратат. Бул жагынан айтыштар **индивидуалдуу чыгармачылык** болуп эсептелет. Бул тууралуу адабиятчы С.Искендерова: “акындардын индивидуалдуу чыгармачылыгы өзүнүн поэтикалык табияты боюнча оозеки поэзияга абдан жакын турган көрүнүш, тагыраак айтсак, булар кош бирдиктүү процесс, чынын айтканда, көп учурда кайсы чыгарма накта элдик, кайсынысы индивидуалдуу чыгармачылыктын (автору белгисиз болсо) туундусу экендигин аныктоо өтө оорчулук туудурат” [3. 65] – деп, кош бирдиктүү процесс экенин белгилеп, аты уламышка айланган Асан Кайгы, Жээренче

чечен, Толубай сынчы Бука ырчы сыяктуу легендарлык ырчыларга шарттуу түрдө “автор” деген түшүнүктү ыйгарып, алардын чыгармачылыгын “фольклордон, элдик оозеки чыгармачылыктан бөлүнүп, жеке чыгармачылыкка өтүү кырдаалында турган” деп белгилеп, этап же чыгармачылыкпы ачыктабайт. Мына ушул аспектиден алып караганда, жана айтыштын жанр катары белгилерин эске алганда фольклордук поэтикадан башталып, өнүгүп ошол эле учурда адабияттык элементтери бар **адабияттык башталыш** экенин байкоого болот. Бул тууралуу казак окумуштуусу М.Ауэзов да төкмө ырчыларды (импровизаторлорду) фольклордук салт менен жазма же индивидуалдуу поэтикалык маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн ортосундагы “фигура” катары мүнөздөйт [1. 121–123].

Төкмө ырчылардагы фольклордук салттар менен индивидуалдуу чыгармачылыктын жарыш түрдө, органикалык абалда бирдиктүү жашашынан айтуучулуктун деңгээли жогорубу же индивидуалдуулук басымдуубу деген суроо чыгышы мүмкүн. Бул тууралуу С.Искендерова: “акындардын жекече чыгармачылык өркүндөп-өнүгүшү анын талантына жана акындык өнөрдүн туш келген чөйрөнүн деңгээлине жараша болот, б. а. акындардын “мектеби” өтө маанилүү. Алар элдик поэзиянын үлгүлөрүн, мисалы, эпикалык же лирикалык жанрдагы чыгармаларды айтканда жекече, өзүнчөлүк деңгээлинин көрүнүшү азыраак болот, мындай учурларда традициялык мотивдер жана көрүнүштөр үстөмдүк кылат. Ал эми акындар өз алдынча өздүк чыгармаларын жаратып жана аткарып жатканда жекече башталыш күчтүү чыгат” [3. 65], – дейт. Демек, айтыш өнөрүн ээлеринде жаратуучулук жана аткаруучулуктун жуурулуша берилиши, ырчынын чыгармачылыгынын жекелигин дагы да дааналап көрсөтөт. Айтыштын мына ушул феноменалдык өзгөчөлүгүнө карап, фольклордун салттарын өз боюна сиңирген, **индивидуалдуу башталышка ээ жанр** катары мүнөздөөгө болот. Айтыш сыяктуу эле бүгүнкү күндөгү жар-жар, сармерден, акыйнек, сыяктуу оозеки адабияттын лирикалык түрлөрү, табышмак, макал-ылакап, тамсил, санаттар сыяктуу таалим-тарбиялык туундулар, эпостордун варианттары бүгүнкү күндө дагы жаңы мазмун, жаңы форма менен жаралып жатат. Бирок, алардын баарынын автору белгилүү. Бул түрдөгү чыгармаларды авторунун белгилүү экенине, аны оозеки эмес жазуу формасында жаралганына карап профессионалдуу адабият дейбизби? Эгер андай десек жазманын жаралышы менен фольклор өз жашоосун токтотту деген жыйынтыкка келишибиз керекпи? Бул суроо азырынча фольклор таануучулар менен адабият таануучулардын ойлоно турган маселелеринен.

АДАБИЯТ

1. Ауэзов М. *Айтыс өлеңдері*. Китепте: Айтыстану – Астана. 2013.
2. Таштемиров Ж. *Токтогулдун айтыштарынын өзгөчөлүгү*. – Ф., 1989.
3. Искендерова С. *Жеке чыгармачылык менен көркөм мурастын айкалышы*. – Бишкек. 2010.
4. Ауэзов М. *Мысли разных лет*. – Алма-ата, (1961) - С. 121-123.

**К ВОПРОСУ СБОРА, ИЗДАНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ
КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК
KARAKALPAK FOLK TALES FOR THE COLLECTION,
PUBLICATIONS AND STUDIES**

П.Ж. ОТЕНИЯЗОВ*

SUMMARY

Most widely by a kind of orally national creativity Karakalpak the fairy tale is . To it testifies its numerous samples assembled from a beginning 1930 till 1980 of the last century from territories of republics and stored in the given time in hand-written fund of Fundamental library the Karakalpak research institute of humanitarian sciences of the Karakalpak branch of an Academy of sciences of Republic of Uzbekistan.

Key words: gender, tale, collection, folklore expeditions, folk tale of Karakalpak.

Резюме

Самым широко распространенным жанром каракалпакского народного творчества являются – сказки. Об этом свидетельствует его многочисленные образцы, собранные с начала 1930 г. по 1980 г. прошлого века на территории республики и находится в данный момент в рукописном фонде Фундаментальной библиотеке Научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан.

Ключевые слова: жанр, сказка, сбор, фольклорная экспедиция, Каракалпакская народная сказка.

Самым широко распространенным жанром каракалпакского народного творчества являются – сказки. Об этом свидетельствуют их многочисленные образцы, собранные с начала 1930-х годов прошлого столетия на территории Республики Каракалпакстан и хранящиеся в данное время в рукописном фонде Фундаментальной библиотеки Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии Наук Республики Узбекистан.

Сбор этнографических и фольклорных материалов в данном регионе начался еще в 40-годах XVIII века. В 1740 году по решению царя России была организована специальная экспедиция, которой было поручено сбор материалов по географическим и геологическим

*Научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус, E-mail: otenyazovpolat@mail.ru
Research Institute of Humanities Karakalpakstan branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus, E-mail: otenyazovpolat@mail.ru

данным региона. Специалисты – естествоиспытатели данной экспедиции наряду с географическими данными собрали и материалы по этнографии и фольклора местного населения, которые были необходимы для администрации в целях изучения их национального менталитета.

В 1740-годы участники первой научной экспедиции Муравин и Гладышев по пути от Орска до Хивы из каракалпаков, обитающих в низовьях Сырдарьи производили первые записи по этнографии и фольклору каракалпаков, куда вошли тексты и несколько каракалпакских легенд и сказок [1].

Первые записи фольклорных материалов не были опубликованы и подвергнуты научному анализу.

В те же годы П.Рычковым были осуществлены записи несколько записи легенд, преданий и сказок [2].

Спустя век русский ученый-литературовед Н.Каразин в каракалпакском городе Чимбае из уст одной пожилой женщины записывает полный текст каракалпакской сказки под названием «Сказка о женском царстве». Ученый подготовил текст данной сказки и опубликовал в 1875 году многотомнике «Древняя и новая Россия» [3]. Позже выдающийся археолог и исследователь Средней Азии С.П.Толстов, видный ученый этнограф Т.А.Жданко, каракалпакские ученые Н.Давкараев и К.Максетов, опираясь на результаты многолетних изучений по истории каракалпаков и генезиса фольклорных жанров сделали научно обоснованное заключение о том, что сюжет данной сказки служил основой в формировании каракалпакского народного эпоса «Кырк кыз», который стал шедевром мирового фольклора.

В 1890 году А.Россикова, посетив город Петро-Александровск, административный центр Амударьинского отделения Сырдарьинской области, в целях сбора статистического материала, произвела запись нескольких каракалпакских сказок и издала их в сборнике «Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области» [4].

В 40-х годах XIX века член Русского географического общества, известный ученый-этнограф и фольклорист Ч.Валиханов наряду с этнографическими материалами записал тексты и фольклорных произведений, среди которых имелись тексты и нескольких каракалпакских народных сказок [5].

Во второй половине XIX века в связи с усилением внимания правительства Российской империи и западных ученых к Средней

Азии и Казахстану, выявились интересы и их нематериальным ценностям. Цель посещения известного ученого А.Л.Куна был – сбор материалов по фольклору из региона. Ученый посещает многие каракалпакские города как Чимбай, Кунград, которая, считались тогда крупными культурными центрами, где населялись наибольшая часть каракалпаков. Тщательное ознакомление с бытом и менталитетом местного населения способствует ему добыче множества материалов по их фольклору. Им были записаны многие легенды, предания и сказки. Результаты его трудов публикуются в серийном издании «Туркестанские ведомости» [6].

Такова была, цель визита другого ученого Риза Кули Мирзы посетив, Амударьинский область он тоже записывает тексты многих фольклорных произведений, в том числе каракалпакских сказок. Его записи были опубликованы в «Кратких очерках Амударьинской области» в 1875 году [7].

Хотя первые сборы и публикации фольклорных произведений каракалпаков как указывает выше изложенные факты, не имели систематический характер, тем не менее, они имели большое значение в дальнейшем изучении каракалпакского фольклора.

Систематический сбор, исследование и издания памятников каракалпакского устного народного творчества, в том числе сказок, начались в первой половине прошлого века. После получения статуса «Автономной республики» в политической и культурной жизни региона происходят глобальные изменения: совершаются реформы в системе образования, уделяется внимание к изучению истории и культуры каракалпаков. По инициативе местных властей и российских ученых 1930 году в Каракалпакской Республике организовывался Комплексный научно-исследовательский институт, в составе которого существовал сектор по изучению языка и литературы каракалпакского народа.

Научные сотрудники данного института инициатор Соколов, Н.А.Баскаков и один из основателей каракалпакской фольклористической науки К.Аимбетов организует первые фольклорные экспедиции. Целью экспедиции являлся сбор фольклорных и этнографических материалов. Автор первых трудов по изучению каракалпакского языка Н. А. Баскаков к изданию своего капитального труда «Каракалпакский язык» включает тексты 50 каракалпакских сказок, которые являлись результатами, организованными им научных экспедиций. К изданию были включены

классические образцы каракалпакских сказок как «Старик, который рассказывал сто небылиц», «Трусливый старик», «Белая кость», «Царь Карахан», «Рожденный от лошади», «Пастух», «Дочь хана», «Крестьянин нашедший золото», «Белая курица», «Сын богача», «Три друга», «Четыре братья», «Женитьба Жиренше», «Борьба за ханскую дочь», «Рассказы Бухарского и Хорезмского ханов», «Утка и лягушка», «Сирота», «Клоун перехитривший сатану», «Лгун», «Лысый Алдар», «Рыбак», «Ауезмурат трус» [8].

Сбор и издание каракалпакских сказок, вошедших к изданию «Каракалпакский язык», были первым крупным трудом в деле изучения и сбора каракалпакских сказок.

Сбор образцов каракалпакского фольклора получил массовый характер с 1936-года по 1950 годы, где наряду с учеными принимали участия ученики средних учебных заведений, студенты техникумов и ВУЗов, преподаватели и грамотные представители местного населения различных возрастов.

Наиболее активными участниками сбора были студенты Чимбайского Педагогического техникума К.Баймуратов, Р.Бабаназаров, Б.Гаипов, К.Тажимуратов, студенты Турткульского музыкального училища К.Палымбетов, студенты Шораханского сельскохозяйственного техникума О.Айтмухамметов, М.Нурманов и Б.Байдашев. Ими были собраны большое количество образцов различных жанров фольклора и записаны тексты более ста сказок. Членами научных экспедиций, организованных Комплексным научно-исследовательским институтам К.Аимбетовым, О.Кожуровым, И.Юсуповым и С.Бекназаровым на территориях Чимбая, Кунграда, Тахтакупыра и Кегейлинского районов были собраны свыше 200 образцов каракалпакских сказок.

В деле по сбору фольклорных материалов активно принимали участия члены Союза писателей во главе А. Бегимовым.

Комплексный научно-исследовательский институт был координационным центром в деле сбора образцов народного творчества. Здесь интенсивно велись научно-исследовательские работы по изучению каракалпакского устного народного творчества. В этот центр науки протекали со всех концов Республики самые ценные материалы по каракалпакскому фольклору. В результате этих широкомасштабных работ в институте был организован рукописный фонд, который стал основным источником в исследовании и издании образцов каракалпакского устного народного творчества.

1940 году выходит в свет первое издание каракалпакских народных сказок под названием «Каракалпакские народные сказки», которые подготовил к печати К. Аимбетов, известный уже тогда как большой знаток каракалпакского устного наследия [9]. 1941 году выходит второе издание «Народные сказки и песни» («Халык ертеклери менен қосықлары») [10]. Данный выпуск был подготовлен Н. Жапаковым, видным каракалпакским ученым-литературоведом. К изданию вошли ранее не изданные образцы сказок. В том же году появляется третье издание, которое подготовил в печать известный каракалпакский писатель и поэт А.Шамуратов [11]. Данное издание было предназначено учащимся начальной школы в качестве хрестоматии.

Наиболее качественные переводы в то время каракалпакских народных сказок на русский язык были осуществлены Н.А.Баскаковым в труде «Каракалпакский язык». Хотя тексты сказок, вошедших в данное издание, были предназначены для изучения диалектологических особенностей каракалпакского языка, он привлекал большой интерес и в изучении жанров каракалпакского фольклора.

Первые научные исследования каракалпакских народных сказок связано с именем родоначальника каракалпакской литературоведческой науки Н. Давкараева. В начале 50-х годов ученый разработал вопросы истории каракалпакской литературы и фольклора, которые были изданы позднее под названием «Дореволюционная каракалпакская литература» [12]

В своем труде ученый впервые отдает должное трудам зачинателей сбора фольклорных наследий, как Гладышев, Муравин, Н.Каразин, П.Рычков, Н.Муравьев, Ч.Валиханов, Н.Березин, А.Л.Кун, А.Росскова и определяет их место в развитии каракалпакской фольклористики. Автор в данном труде уделяет внимание проблеме систематизации и классификации прозаических жанров каракалпакского фольклора, делает попытку определить основные принципы классификации устной прозы и вырабатывает научные критерии для определения видов каракалпакского повествовательного фольклора, в том числе и сказок. Подчеркивая специфические особенности и общности каракалпакских сказок, ученый останавливается к вопросу о поэтике и их образной системе.

Плодотворными в исследовании и сбора каракалпакских народных сказок были и 60-80 годы прошлого века. В конце 1959 года

в республике открывается Каракалпакский филиал Академии наук Республики Узбекистан, в составе которого были научно-исследовательский институт истории, языка и литературы. Вновь организованный институт теперь имел более широкий научный потенциал и финансовые ресурсы. Это дало широкие возможности в исследовании литературы и фольклора, организации научных экспедиций. В институте особое внимание было уделено подготовке квалифицированных кадров. При институте организовался специальный сектор, изучающий каракалпакский фольклор. Систематически организовались фольклорные экспедиции на территории республики.

В эти годы в каракалпакской фольклористической науке появились имена новых кадров как К.Максетов, К.Мамбетназаров, А.Алымов, А.Каримов, О.Ерполатов, М.Низаматдинов, Н.Камалов, Т.Нийетуллаев и др. которые создали прочную основу в исследовании и сборе образцов каракалпакского фольклора. Ими были организованы фольклорные экспедиции не только на территории Хорезмского оазиса, где были сосредоточены основная часть каракалпаков, они собирали богатые фольклорные материалы у каракалпаков, населяющих в Бухарском, Наманганском, Самаркандском и Ферганском областях. Среди собранных ими материалов имелись более 50 каракалпакских сказок.

К этому периоду Рукописный фонд Фундаментальной библиотеки значительно обогатился записями текстов каракалпакских народных сказок. По расчету специалистов в рукописном фонде имелись рукописи 2500 сказок.

С начала 70-х годов в секторе каракалпакского фольклора выше указанного научно-исследовательского института начались работы по подготовке многотомника каракалпакского фольклора. В секторе параллельно с научно-исследовательскими работами упорно велись и работы по подготовке I и II тома данного многотомника. Запланированные тома выходят в свет 1977 году, куда вошли тексты 154 каракалпакских народных сказок.

В тома вошли ранее не изданные тексты 128 каракалпакских народных сказок. Благодаря данному изданию современным читателям стало известно такие замечательные образцы каракалпакских сказок как, «Абат богатырь», «Деревянный конь», «Справедливый царь», «Зийба и Зийнеп», «Мальчик, который купил советы», «Горбунь», «Братья близнецы», «Золото не ржавеет, мудрость не оставит в беде», «Сироты», «Сын медведя», «Мальчик и змея», «Настоящая дружба», «Кто сильнее», «Хитрый осел», «Мудрая женщина и глупый царь» и др.

Последнее издание отличался не только количеством издаваемых в них сказок, а прежде всего научным подходом к изданию. Большое внимание в процессе подготовки уделялось выработке принципов фольклорной текстологии. В разработке этих принципов особенно велика была заслуга фольклориста К.Мамбетназарова. В результате его тщательного исследования рукописей сказок впервые в наиболее полном виде подготовлены к печати тексты избранных каракалпакских народных сказок. Издания были снабжены историческими, этнографическими и фольклористическими комментариями, словарем, предисловием в которое включались научные выводы в исследовании специфических особенностей каракалпакской сказки.

70-80 годы каракалпакская фольклористика достигла немало успехов и в научно-теоретическом исследовании сказок. Среди них можно выделить работу Н.Жапакова «Проблемы реализма в дореволюционной каракалпакской литературе». В данном труде ученый, анализируя специфические особенности национальных сказок, делает научно обоснованное заключение о том что, «...каракалпакский народ не только получает эстетическое наслаждение творимых ими сказок, они видят в них свою реальную прошлую историю и получают необходимые уроки жизни» [13].

В исследовании каракалпакской национальной сказки необходимо особо отметить труды фольклориста К. Мамбетназарова, внесшего особый вклад в это дело. Ему принадлежит первый монографический труд «Каракалпакские народные сказки», изданный 1981 году. Ученым было написано более 50 научных статей, посвященных проблемам научно-теоретического исследования каракалпакской сказки [14]. Ему принадлежат первые, более широко аспектные исследования по проблемам классификации каракалпакских сказок, уточнение их специфических особенностей, выделение основных направлений идейных и художественных особенностей и образной системы. Результаты его научных трудов по каракалпакским сказкам, использовались в учебниках высших и средних учебных заведений.

Наряду с научными исследованиями сказок и их изданиями велись работы по представлению их иноязычным читателям. 1959 году отдельным изданием выходит первое собрание каракалпакских народных сказок на русском языке. Переводы были осуществлены А.А.Волковым и И.С.Майоровым. 1968 году выходит в свет второе издание с названием «Диковины Аму» с переводами М. И. Шевердина

и Шевердиной. С 1950 года по 1980 год многие каракалпакские народные сказки на русском языке были включены в сборники из серии «Сказки народов мира».

В этот период издания и популяризации каракалпакских сказок относятся и работы по их изданию в детских и молодежных газетах «Жеткиншек» и «Жас ленинши». В редакции газет их представляли молодые и юные энтузиасты сбора народных сказок. Осведомленные о существовании рукописного фонда, где хранятся образцы устного народного творчества, работники редакций сдавали в данный фонд множества текстов еще не изданных сказок.

В годы национальной независимости с начала 90-х годов каракалпакская фольклористика вступила в новый этап в исследовании народного творчества. Открылись широкие возможности объективной оценки ранее не изученных и игнорированных по идеологическим меркам образцов народного творчества. Объективно оценивая научные достижения предыдущих этапов в изучении национального фольклора, нельзя было не учесть и некоторые негативные стороны, про диктованные политическими и идеологическими соображениями того времени. Они оказали своё влияние и в исследовании национальных сказок. Почти во всех предыдущих изданиях каракалпакских сказок, допускались только те образцы, которые соответствовали критериям политической цензуры. По этой причине многие образцы, которые ярко выражали национальный менталитет, оставались в не поля зрения специалистов, многие из них были отредактированы по строгому существующему шаблону. Все эти негативные позиции в исследовании национальных сказок, вынудили специалистов пересматривать первые записи текстов ранее изданных сказок.

Вооруженные новыми научными методологиями в исследовании национального фольклора, нынешнее поколение каракалпакских фольклористов приступили к новой работе по изданию образцов каракалпакского устного народного творчества. По инициативе каракалпакских фольклористов во главе с доктором филологических наук С. Бахадыровой был запланирован широко масштабный проект по изданию 100 томов образцов каракалпакского фольклора. Осуществление проекта начался с 2007 года. Начались работы и по изданию каракалпакских народных сказок. В течение нескольких лет под руководством ведущих фольклористов Ж. Хошниязова и А. Альфиязова рабочая группа ученых, вели работу по текстологическому анализу рукописей, не изданных образцов каракалпакских народных

сказок, которые хранились в рукописном фонде Фундаментальной библиотеки КОАНРУз. Из имеющихся в фонде 2500 образцов сказок для издания были выбраны тексты 366 сказок. Во втором этапе работы, исходя из результатов по изучению специфических особенностей каракалпакских национальных сказок, была разработана их новая классификация, и они были разделены на группы по новой классификации. К изданию вошли и ранее изданные сказки, тексты которых были искажены в ходе их текстологического анализа. Для восстановления текста специалисты пользовались первоисточниками. Сборник снабжен словарем, комментариями, которые содержат информации об источниках издаваемых сказок, и предисловием. Книга издано в издательстве «Илим» в 2014 году.

На современном этапе исследования каракалпакской литературы и устного народного творчества учеными научно-исследовательского института ведутся работы по разработке фундаментального «Исследования теоретических проблем жанров каракалпакского устного народного творчества и письменной литературы», куда были и включены исследования теоретических проблем каракалпакских народных сказок.

Значительное место в данных исследованиях каракалпакской национальной сказки, уделено внимание выяснению особенностей генезиса и их типологическому изучению. Из разработки данной проблемы уже получены научно обоснованные результаты, которые были освещены в научных статьях фольклористов Ж.Хошниязова и П.Отениязова [15].

Немало работ были осуществлены и по ознакомлению с каракалпакскими сказками европейских читателей. В 1985 году в Германии вышло в свет первое собрание каракалпакских сказок на немецком языке под названием «Karakalpakische Marchen» («Каракалпакские сказки») [16]. Их перевод был осуществлен известным немецким ученым и знатоком каракалпакского устного народного творчества Карлом Райхлом. В 2005 году в Канаде в издательстве «Виктория» издано собрание каракалпакских сказок и на английском языке в переводе К. Утегенова [17].

Подытоживая уже сделанные работы по исследованию и изданию каракалпакских народных сказок, можно сделать вывод о том, что они еще не завершены и перед каракалпакскими фольклористами стоят новые задачи по их исследованию.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг. Гладышевым и Муравиным.* Издана Ханыковым. – Санкт Петербург, 1851 г. Цит. в кн.: Максетов Қ, *Қарақалпақ фольклористикасы.* –Некис: Қарақалпақстан, 1989.
2. Рычков П. *История Оренбургской губернии* // Сочинения и переводы, 1759.
3. *Древняя и новая Россия.* 1875 г. Т. III.
4. *Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области.* Изд. 1891 г.
5. Валиханов Ч. *Сочинения, изданные под редакцией Н.И.Веселовского в записках Русского географического общества по отделению этнографии.* – Том XXIX. Санкт Петербург, 1904.
6. Кун А.Л. *Культурный оазис Хивинского ханства.* Туркестанские ведомости., 1874. -№8 от Ходжейли до Кунграда, -№9 (от Кунграда до Чимбая).
7. Риза Кули-Мирза. *Краткий очерк Амударьинской области.* – Санкт Петербург, 1875 г.
8. Баскаков Н.А. *Каракалпакский язык.* т. I. –М., 1951.
9. *Қарақалпақ халық ертеклери.* –Төрткүл: ҚМБ, 1940.
10. *Халық ертеклери менен қосықлары.* –Төрткүл: ҚМБ, 1941.
11. *Халық ертеклери (жана оқый баслағанлар ушын).* –Төрткүл: ҚМБ, 1941.
12. Давкараев Н. *Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы.* –Ташкент: АН УзССР, 1959.
13. Жапақов Н. *Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси.* –Некис: Қарақалпақстан, 1972.
14. Мәмбетназаров Қ. *Қарақалпақ ертеклери хақында.* –Некис: Қарақалпақстан, 1981.
15. Хошаниязов Ж.Х., Өтениязов П.Ж. *Қарақалпақ халық ертеклериниң классификациясы мәселелери* // ӨзРИА ҚБ Хабаршысы. 2012. -№4; Өтениязов П. *Қарақалпақ халық ертеклеринин жыйналыуы, изертленуу хәм жәриялануу мәселелери* // ӨзРИА ҚБ Хабаршысы. 2012. -№ 3; Утениязов П., Сапарниязов А. *Роль исторических источников при определении генезиса каракалпакских народных сказок* (На примере научных трудов академика С.Камалова) // ӨзРИА ҚБ Хабаршысы. 2013. -№3.
16. Reichl Karl. *Karakalpakische Marchen.* Studienverlag dr.n.Brockmeyer. – Bochum, 1985.
17. Utegenov Quatbay. *Karakalpak folk tales.* –Victoria, Trafford publishing, Canada. Offices in Canada, USA, Ireland and United Kingdom. 2005. Page 393.

958.45

**ШЫҢҒЫСХАН МЕН ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ ТУРАЛЫ ЖАҢА
ҚОЛЖАЗБА**
NEW MANUSCRIPT ABOUT CHINGISKHAN AND KAZAKH KHANS

Мұхтар ҚОЖА*
Зікірия ЖАНДАРБЕК***

Түйіндеме

Мақала авторларының айтуынша, Түркістан қаласынан «Шыңғыс хан рисаласы» деп аталатын ескі қолжазба табылған. Тарих ғылымы үшін енді ғана белгілі болып отырған бұл қолжазба - Әліақбар сұлтан тапсырысымен жазылған «Шыңғыс хан рисаласы» деп аталатын құнды тарихи шығарма. Мұнда қазақ билеушілеріне қатысты басқа деректерде кездеспейтін тың мәліметтер бар екендігін айтады және ғылыми талдау жасайды, сондай-ақ ондағы мәліметтерді басқа деректермен мұқият салыстырып тексеру қажеттілігін де ескертеді.

Кілт сөздер: қолжазба, дереккөз, қазақ хандары, тарихи зерттеу, тарихи шығарма.

Summary

By assumption, the authors ancient manuscript "Risala Genghis Khan" was found in the city of Turkestan. Manuscript "Risala Genghis Khan" is a valuable historical work written on the instructions of Sultan Ali Akbar. The authors point out that in this work there is new evidence about the Kazakh rulers are not found in other sources, as well as conduct scientific analysis and indicate the need for a careful comparison with other sources.

Key words: manuscript sources, the Kazakh Khanate, historical research, historical work.

2013 жылдың басында осы жолдардың қос авторы Тоғай хан мен Әліақбар хан ұрпақтарымен жолығып, Жанысбек Оразханұлы отбасында сақталып келе жатқан ескі қолжазбамен танысып, оның барлық беттері фотосуретке түсіріліп алынды. Зікірия Жандарбек аталған қолжазбаның мәтінін оқып, қазақшаға тәржімалады. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қызметкерлері қолжазбаның факсимилесін, аудармасын түсініктермен қоса 2015 жылы жеке кітап етіп шығаруды жоспарлап отыр.

* Археология ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, Түркістан-Қазақстан.

Chief Researcher, Research Center of Archaeology, Doctor of Historical Sciences, Turkestan, Kazakhstan.

** тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы.

Candidate of Historical Sciences. International Kazakh-Turkish University named H.A.Yasawi. Teacher karashuk@mail.ru

Қазақ хандығы тарихын тануда аталған шығарманың маңызы зор болып тұр. Себебі, қазақ халқының ортағасырдағы тарихына қатысты дереккөздер санаулы ғана. Олардың өзі негізінен, Қазақстан аумағынан тыс жерде жазылған. Дереккөздерді, қолжазбаларды жазғандар Қадырғали би Қосымұлынан басқасы басқа ұлттың, басқа елдің өкілдері болған. Ал біз атап отырған қолжазба – қазақ сұлтанының тапсырысымен Түркістан қаласында жазылған қазіргі күнге дейін белгілі жалғыз тарихи шығарма. Осы уақытқа дейін мынау қазақ ханы, не сұлтаны тапсырысымен жазылған кітап бар дегенді естіген емеспіз.

Әліакбар хан ұрпағы - Жанысбек Оразханұлы отбасында сақталып келе жатқан ескі қолжазбаны жазған кісі Абд Рахим Узканди. Осы кісінің аты-жөні соңғы парақтың сол жағындағы жиекте жазулы тұр. Ныспысына қарағанда қолжазба авторы қазіргі Қызылорда облысы Жаңақорған ауданындағы көне қала орны Өзгентте дүниеге келген. Узканд қаласы алғаш рет Махмұд Қашғариде аталады. Қала XVIII ғасырда да тіршілік еткен. Абд Рахим Узканди Өзгенттен Түркістанға көшіп келген білімдар кісі болса керек.

Бұл қолжазбаны Тоғай ханның інісі - сұлтан Әліакбар Түркістан қаласында мұсылманша 1228 жылы/біздің қазіргі санауымызша, шамамен 1813 жылы жаздырған болып отыр. Ол жөнінде қолжазбада мынадай хабар бар: «Таммат ар-рисалату Чингиз хан фи тарих санати 1228. Бу дана ‘ала йад ‘Абд аз-За‘иб, фақир ал-хақир ақл мин ал-қатим фи балдати Туркистан. Хамит ал-афат уа-т-тафсан би-л амри ‘Али Акбар султан зафар нишан Қарабаш Мұхаммад султан». Қазақшасы «Осымен 1228 жылы Шыңғыс хан рисаласы аяқталды. [Бітіріп] бүтіннің бөлшегін қолға берген бейшара, міскін. Түркістан қаласы. Жаздырушы Али Акбар сұлтан Қарабас Мұхаммет сұлтанның ұлы».

Осы қолжазбаны жаздырушы деп көрсетілген «Али Акбар сұлтан Қарабас Мұхаммет сұлтан ұлы» деген кім?

Осы сұраққа жауап іздегенде алдымен қазақы дерекке - Майлықожа Сұлтанқожаұлының мына толғауына назар салайық:

Бұқар жұрты мақтаушы еді Тоғай ханды,
Нар қызыл ат тарқатқан талай жанды.
Қоқан менен қоңырат ел жауласқанда
Әлібекті хан сайлап тізгін салды.

Тоғай хандай төре жоқ алған болған,
Нар қызыл ат, ат қоймас қашқан қолдан.

Әліакбар інісі Тоғай ханның
Атасы бір, анасы басқа болған.

Тоғайханнан Бұхарда қалған ұл бар
Мусрапжаны болмады малға құмар [1. 205].

Сонымен Али Ақбар сұлтан Қарабас Мұхаммет сұлтан ұлы бірде Әлібек, бірде Әліакбар, бірде Әлекен деп аталған. Белгілі тарихшы И.В.Ерофееваның анықтауынша, кейбір деректерде оның есімі Джалекен деп те көрсетіледі [2. 95]. Қарабас Мұхаммет сұлтан туралы бір хабарды казак атаманы Дмитрий Телятников пен сержант Алексей Безносиковтың Ташкент билеушісі Жүнісқожаға 1796 жылдың мамыр айы мен – 1797 ж. шілде айында барғаны туралы журналында кездестірдік. 15 маусым күні Қарабас сұлтан бастаған 30 шақты қарулы қазақтар келіп, Созақ елдімекені қасында Ташкент керуенін қоршап, алым-салық талап еткені жазылады. Онда Қарабас қоңырат болысының сұлтаны деп көрсетіледі [3. 172]. Әліакбардың туған ағасы Тоғай Түркістан қаласында XIX ғасырдың басында, яғни 1800 жылдардан бастап 1816 жылға дейін билік жүргізген соңғы қазақ ханы болып саналады. Бір деректер оның Бұқараға тәуелді болғанын жазады. Міржақып Дулаттың сөзімен айтқанда, «Сол кезде Бұқара үкіметінің сайлауы бойынша Түркістанды қазақ төресі Тоқай төре билеп тұр екен» [4. 42]. Тоғай ханның билігі Түркістан қаласымен қатар оның айналасындағы елдімекендерге, Ұлы жүздің сарыүйсін тайпасының бір бөлігіне және Орта жүздің қоңыраттарына жүрді, шамамен 1820 жылдарға дейін қазақтардың біраз тобына хан болып қала берген деп санайды И.В. Ерофеева [2. 87]. Ұрпақтары арасынан алынған мәліметтерге қарағанда Тоғай хан қазіргі Отырар ауданы Қарақоңыр ауылына жақын аймақта, Шейбан тоғай деген жерде дүниесін салыпты.

Әліакбар сұлтан қазақ халқы үшін қиындығы мол XIX ғасырда өмір сүрді. Қоқан хандығының әскері жасырынып келіп Түркістан қаласын басып алады. Тоғай хан қолынан келгенше қарсылық көрсеткенімен жеңіліс тауып, 1826 жылы қайтыс болады. Қазақтар Түркістаннан айырылып қалады. XIX ғасырдың ортасында Мырзахмет деген әкім басқарған қоқандықтар жергілікті халықты аяусыз қанаиды. Зекет төлей алмаған қазақтардың балалары тартып алынып, құлдыққа сатылады. Мұсылмандыққа жат осындай езгіге шыдай алмаған халық көтеріліске шықты. Жергілікті халық, дәлірек айтсақ, Ұлы жүздің

сарыүйсінінің кейбір топтары, Орта жүздің қоңыраты және қыпшақтардың бір бөлігі 1858 жылдың мамыр айында Тоғай ханның туған інісі - сұлтан Әліакбарды хан етіп көтереді. Жаңа сайланған хан қоқандықтарға қарсы оңтүстік қазақтардың ұлт-азаттық көтерілісін басқарады.

Әліакбар бастаған әскер қоқан әскерлерімен бірнеше мәрте соғысып, 1858 жылы Түркістан қаласын қоқандықтардан азат етуге әрекет жасайды. Жаңа сайланған хан өзінің туған ағасы Тоғайдың Түркістанда хан болғанын, қаланы 35 жыл бұрын қоқандықтар басып алып оның ағасынан тартып алғанын алға тартып, Түркістан қаласын қазақтарға қайтаруды талап етеді. Алайда қаланы басып алуға Түркістан ішінде қазақтың белгілі азаматтарын аманатқа алу да кедергі етті. Қоқандықтар Қожа Ахмет Ясауи басына зиярат жасауға келген қоңыраттың билері Қоңыс датқа мен Ақсақ датқаны, Ұлы жүзден келген Қарақұл датқаны, қыпшақтың Тубақабыл атты жақсысын аманат ретінде ұстап отырды.

Әліакбар басқарған көтерілісшілер 15 мамырда қала бекіністеріне шабуыл жасайды. Алайда қоқандықтар әскери тұрғыдан басым болды. Зеңбіректерден от шашып көтерілісшілерді атқылап отырды. Қазақ әскері бір айдай Түркістанды қоршап тұрды. Бірақ оны басып ала алмады. 3 маусым күні Мырза Нияз басшылығымен Түркістандағы қоқан әскері қазақтардың қоршауын бұзып өтуге әрекет етеді. Алайда қоқандықтар үлкен шығынға ұшырайды. Кейбір мәліметтерге қарағанда қоқандықтар жағынан 500-800-ге дейін адам шығын болды. 1858 жылғы 20 маусымдағы орыс хабарламасында «хан конградский с своим ополчением и стоит еще под стенами Туркестана», яғни, «қоңырат ханы» Әліакбар әлі де Түркістанды қоршап тұр деген хабар кездеседі.

Таяу арада қоқандықтарды жеңіп, олардың қамалдарын басып алуға мүмкіншілігі жоқ екенін түсінген Әліакбар өзіне қарасты халықпен Сырдарияның төменгі ағысына көшіп барып одақтастар іздейді. Орыстың генерал-губернаторы М.А. Катенинмен келіссөздер жүргізеді. Ал 1858 ж. тамыз айында Бұқара әмірі Насрулламен кездесіп одан көмек сұрайды. Алайда Бұқара билеушісі көмек беремін деген бос сөзбен шектеледі. Өкінішке орай, Әліакбардың кейінгі өмірі тарихшыларға беймәлім болып отыр. Кейбір тарихшылар ол бір-екі жылда дүние салды деп санайды. Қалай дегенде оның есімі 1859 ж. кейінгі тарихи құжаттарда кездеспейді. Әліакбар хронологиялық тұрғыдан алып қарағанда қазақ сайлаған ең соңғы хан болып тұр.

Әліакбар шамамен 1858-1860 жылдары бір топ қазаққа хан болып шамамен 1860 жылы қайтыс болды деп санауға негіз бар.

Енді Әліакбар басқа тұрғыдан танылып отыр. Ол – 1813 жылы Шыңғысханнан тарайтын өз әулетінің шежіресін жаздыртқан қазақ сұлтаны. Қолжазбада сұлтан Әліакбардың Шыңғысханнан тарайтын шежіресі берілген. Онда Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі Жәнібек хан аталады: «Әзиз Жәнібек хан. Оның ұлы Жәдік хан. Оның ұлы Шығай хан» делінген. Бұл XVII ғасырдың тарихшысы Қадырғали Жалаиридың «Жами ат-тауарихта» берілген шежіресіне сай келеді. Бірақ шығыс деректері Жәнібекті «Әзиз» деп атамайды. «Әзиз» атағы жайдан жай тіркелмесе керек. Қолжазбаның алғашқы бөлімінде «Аның ұғлы - ‘Убайд хан. Аның ұғлы – Қасым хан» деген жолдар бар. Қасым Жәнібек ханның баласы екені белгілі. Ал Әбілғазы Жәнібектің екінші аты Абу Саид екенін жазады [5. 114]. Сондықтан ‘Убайд хан дегенді Абу Саид деп түсінуіміз керек.

Жәнібектің тоғызыншы баласы Жәдік болғаны мәлім. Оны шығыс деректері сұлтан деп атайды. Ал «Шыңғыс хан рисаласы» және Қадырғали Жалаири оны хан деп көрсетеді. Белгілі шежіреші Құрбанғали Халид те оны хан деп жазады. Сондықтан бұл мәселені де тереңірек зерттеу керек. Қадырғали би Жәдіктің шайқаста қайтыс болғанын жазады және оның қабірі Үргенч қаласындағы Бақырған атада деп көрсетеді.

Жәдік ханның ұлы Шығай қазақтың белгілі хандарының бірі еді. Өзбек ханы Абуллаға көмек бергені үшін ол Ходжент жерлерін иеленді. Әліакбар ұрпағы қолында сақталған қолжазба - «Шыңғыс хан рисоласы» бойынша «Шығай хан Самарқанд ... жатыр». Бұл да зерттеушілер тексеруге тиіс мәлімет. Себебі Қадырғали би Шығай хан Бұхара қаласы қасында қайтыс болған, оны Күміскент деген елдімекенге қойғанын хабарлайды. Т.И. Сұлтанов ол шамамен 1580-1582 жылдары билік құрған деп санайды [5. 118].

Шығайдың ұлы атақты қазақ ханы Есімхан Әліакбардың арғы бабасы болып табылады. Шежіреде «...Шығай хан. Оның ұлы Есім хан. Оның ұлы – Жәңгір хан. Оның ұлы Тәуеккел Мұхаммет бахадүр хан. Оның ұлы – Әли шах. Оның ұлы – Шах Мұхаммет бахадүр хан. Оның ұлы – Шах Сайид бахадүр хан. Оның ұлы – Қарабас Мұхаммет сұлтан. Оның ұлы – Әлиакбар сұлтан» деп көрсетіледі. «Ишм (Есімхан) ұзын бойлы, денелі кісі болған соң «Еңсегей бойлы ер Есім» деп дәріптеледі екен. Орыс ханның қызыл туы осының қолында қалған» деп жазады шежіреші Құрбанғали Халид «Таурих Хамса» атты еңбегінде.

Соңғы кезге дейін Есім хан Түркістанда жерленген деп жазып келдік. Әліақбар хан ұрпақтары қолындағы «Шыңғыс хан рисаласы» бойынша «Ишим хан Ташкандта Шайх ан-Тахур бабада», яғни, Есімхан қабірі атақты Шайхантауырда жатқан болып шығады. Есімхан Түркістанда жерленді деп санауға ХХ ғасырдың басында жарияланған хабарлар негіз болған еді. Соның ішінде ХХ ғасырдың басында Түркістанда болған М.Е. Массонның жазбасы еді. Есім атты қазақта бірнеше хан болғаны мәлім. Тарихта осындай есімі, аты ұқсастықтан біраз шатасу туындап отыр. Мысалы, Семек ханның бір ұлының аты Есім және ол 1762-1770 жж. Түркістанда хан болып отырған [2. 81]. Нұралы ханның үлкен баласының аты да Есім болған, ол да хан болған [2. 86].

Атақты Есім ханның Ташкентті өзіне бағындырғаны мәлім. Кейбір деректерде оның қасында шайхантауырлық қожа болғаны, оның ханның сенімді қызметкері болғаны, оны елшілікке жібергені айтылады. Осы қосалқы мәліметтер Есім ханның Ташкентте жерленген дегеніне қарсы келмейтін сияқты. Ташкент бір кездері Қазақ хандарының ордасы, астанасы болғаны тарихи шындық. Н.В. Кюннер аударған Қытайдың бір дерегінде мынадай хабар барын еске алуымыз қажет: «...казахский аймак считает столицей Ташигань (Ташкент), однако его князья и ханы зимой летом имеют свое место кочевья. Когда умирают, то их (прах) возвращается для погребения в Ташигань» [6. 326]. Шығыстанушы Т.И. Сұлтанов Есім ханның шамамен 1598-1613/14 жылдары бірінші мәрте, 1627-1628 жылдары екінші мәрте аға хан болғанын көрсетеді [7. 213-222].

Әліақбар хан ұрпақтары қолындағы «Шыңғыс хан рисаласы» бойынша «Жахангир хан, Тауаккал Мұхаммад Бахадур хан, Шах Мұхаммад Бахадур хан Түркістанда йатқан», яғни «Жәңгір хан, Тәуекел Мұхаммет бахадур хан, шах Мұхаммет бахадур хан Түркістанда жатыр». Бұл қазіргі зерттеушілердің аталған хандардың Түркістан қаласында жерленген деген пікірімен сай келеді. Шежіредегі «Жахангир ханымыз» атақты Жәңгір хан. Ол 1629-1652 жылдары билік еткен деп санайды Т.И.Сұлтанов [5. 120-121].

«Тәуекел Мұхаммет бахадур хан» деп атақты Тәуке ханды атаған, ол оның төл есімі болған. «Тәуекел Мұхаммет бахадур хан» деп құжаттарды күәландыратын жеке мөрінде жазылыпты. Әліақбар хан ұрпақтары қолындағы қолжазбада кездесетін тағы бір аса маңызды тарихи мәлімет - Тәуке ханға Исфахан патшасының мылтық жіберуі туралы хабар: «Исфахан патшасы Шах Сүлеймен Тәуекел Мұхаммет

бахадүр ханға сексен мылтық, сексен қылыш, екі тоғыз арғымақты сыйға тартты. Бәрі алтындалған». Зеңбірек-мылтықпен қаруланған қалмақтармен соғысып жатқан қазақ ханына осындай аз да болса қарудың келуі үлкен көмек еді. Бұл Тәуке ханның халықаралық деңгейде абыройының жоғары екенін көрсетеді.

Тәуке хан билік басына 1651-52 жылдары келіп, 1715 жылы дүние салған. Шежіреде «Оның ұлы Әли шах. Оның ұлы – Шах Мұхаммет бахадүр хан» делінеді. И.В. Ерофеева Тәукенің екі баласын атайды. Бірі Болат, екіншісі Семеке. Әли шах деген баласын тарихшылар білмейді. Мүмкін ол Болаттың мұсылманша аты немесе бізге белгісіз болып келген ұлы болуы мүмкін.

Ал тарихи зерттеулерде Шах Мұхаммет бахадүр ханды әдетте Семеке деп таниды. Орыс деректерінде Шемаха, Шемяка деп те аталады. Ал ол жоғарыда айтқандай Тәуке ханның баласы, Жәңгір ханның немересі. Яғни Әліақбар хан ұрпақтары қолындағы «Шыңғыс хан рисаласы» шежіресінде көрсетілгендей Тәукенің ұлы Әли шах, ал оның ұлы – «Шах Мұхаммет бахадүр хан». Семеке Тәукенің немересі емес, төл баласы болған. Ерофеева деректер негізінде Шах Мұхаммет бахадүр хан, яғни Семеке хан билік басына 1724/25 жылдары келіп 1737/38 жылы қайтыс болған деп көрсетеді [2. 77].

«Шах Саййид бахадүр хан» тарихи әдебиетте, әдетте, Сеит деген атпен белгілі болған, ол – Семекенің үлкен ұлы. Одан басқа Семекенің Есім деген кіші ұлы белгілі. Ал Семекеұлы Сеит шамамен 1741-1745 жылдар аралығында Түркістанда хан болғанын И.В. Ерофеева көрсетеді. Кейде билікті Әбілмәмбет ханмен бөліскені туралы хабарлар бар. Семекенің үлкен баласын не себепті осылай аталғаны қолжазбада көрсетіледі: «Шах Саййид ат қою себебі, аналары Ташкенттің әек пірінің қызы еді. Саййид аты осыған байланысты қойылды». Ортағасырда сеіт қожаның қызын алу үлкен мәртебе саналған. Сеіттер Мұхаммед пайғамбардың ұрпағы ретінде ортағасырлық дәуірде қатты қастерленген.

Сеіттің ұлы Қарабас Мұхаммет сұлтан. Алайда И.В. Ерофеева Қарабас сұлтанды Санхай сұлтанның баласы, Кушықтың немересі деп жазады [2. 95]. Біздің пікірімізше, осы қолжазбаны жаздырып отырған Әліақбар сұлтан арғы бабаларын шатастырса да туған атасына келгенде ақиқатын жаздырған деп ойлаймыз.

Сәкеұлы Зейлабдин, Абамүсілімұлы Өскенәлі жазған «Қараспандық төрелердің шежіресі» атты 2010 жылы жарық көрген кітапта Қарабас сұлтанның жеті бала тарайды. Ал Тоғай ханнан бір

ғана ұл көрсетіліпті. Ал жоғарыдағы Майлықожаның айтуынша:

«Тоғайханнан Бұхарда қалған ұл бар
Мусрапжаны болмады малға құмар».

Атақты ақынның Бұқарада біраз ілім-білім алып тұрғанын ескерсек, бұл дерекке сенуге болады.

Әрине, бұл қолжазбаны тарихи тұрғыдан көп зерттеу керек. Онда ерте дәуірлерге қатысты шатасулар біраз орын алғаны байқалады. Қолжазба «Шыңғыс ханның немересі Жошы ханның ұлы Сайын хан» деп басталады. Одан әрі «Оның ұлы Тоқай Темір» деп жазылған. Шындығында, Тоқай Темір Сайын-Батудың емес Жошының төл баласы.

Тарих ғылымында қазір қазақ хандарының шығу тегіне байланысты екі түрлі пікір қалыптасқан. Олардың бірі қазақ хандарын Тоқай Темірден, екіншісі Орда Еженнен таратады. Өкінішке орай, қолымыздағы қолжазба осы мәселеге қатысты нақты мәлімет бере алмай тұр. Мұнда Орда Ежен мүлде аталмайды, ал Тоқай Темір аталғанмен одан соң «оның ұлы - Көшкінші хан. Оның ұлы – Әбілхайыр хан» деп қазіргі ғылыми пікірге қайшы келетін шатасу орын алған. Шындығында көшпелі өзбек мемлекетінің негізін қалаушы Әбілқайыр хан Жошының Шибан атты баласынан тараған. Құрбанғали Халид «Тауарих Хамса» атты еңбегінде «әйтсе де Тоғай Темур тұқымынан көп кісі билікке жеткен» деп көрсетеді. Расында, көптеген билеушілер, Қырым, Қажы Тархан хандары осы Тоқай Темірден тараған. Түркістанның соңғы ханы Тоғай хан есімін осы Жошының ұлы Тоқай Темір құрметіне қойылған деп болжам айтуға болатын сияқты.

Қорыта келгенде, тарих ғылымы үшін енді белгілі болып тұрған қолжазба - Әліакбар сұлтан тапсырысымен жазылған «Шыңғыс хан рисаласы» құнды тарихи шығарма болып табылады. Онда басқа деректерде кездеспейтін қазақ билеушілеріне қатысты тың мәліметтер бар, мысалы, Тәуке ханның Исфаханмен байланысы туралы хабары қызықты. «Шыңғыс хан рисаласында» кейбір шатасуларға бой берілгенмен кейінгі қазақ хандары мен сұлтандардың шығу тегі, шежіресі туралы жазғандары сенімді. Әрине, ондағы мәліметтерді басқа деректермен мұқият салыстырып тексеріп отыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Майлықожа Сұлтанқожаұлы. *Терме. Арнау*. Алматы: «Атамұра». 2010.
2. Ерофеева И.В. *Казахские ханы и ханские династии в XVIII - середина XIX вв.*

М.Қожа, З.Жандарбек. Шыңғысхан мен қазақ хандары туралы...

// Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. Материалы к летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4-23 августа 1997 г.). Алматы, 1997.

3. *Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII-XIX века* / История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.6. Алматы, 2007. С. 172.
4. «Қазақ» газеті. Алматы, 1998.
5. Султанов Т.И. *Кочевые племена Приаралья*. М., 1982.
6. Абрамзон С.М. *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Ленинград, 1971.
7. Султанов Т.И. *Поднятые на белой кошме. Потомки Чингис-хана*. М., 2001.

ТЕГІН БІЛУ - ТЕКТІЛІК
KNOWLEDGE OF THE ANCESTRY OF THE NOBILITY

Қойшығара САЛҒАРАҰЛЫ*

Түйіндеме

Автор мақалада түрік халықтарының ғана емес, бүкіл әлем халықтарының ортақ бастау тарихын қазіргі жетілген қоғамдық сананың талабына сай, дамыған ғылымның жетістіктеріне сүйене отырып қайтадан зерделеу қажеттігін сөз етеді және ол туралы өз ойын білдіреді.

Кілт сөздер: көшкіншілер, тарих, генетика, эгоцентризм, Жаратушы, Ұлы Бірліктің тұпқазығы, тарихи-мәдени құндылықтар.

Summary

The author in the article expresses the idea of the need to rethink the common origins of the history not only of the Turkic peoples, but also the peoples of the world in accordance with the requirements of the development of social consciousness and building on the achievements of science.

Keywords: nomads, history, genetics, egocentrism, Creator, the foundation of the great unity, historical and cultural values.

Бастапқыда, кәсіби тарихшы болмасам да, төл тарихты танып-білуді перзенттік парыз санап, тарих оқулықтары мен шығармаларын теріп оқып, «біз кімбіз, қайдан шықтық, қайда келдік, қалай келдік» деген тәріздес көкейде туындаған көп сұраққа жауапты қиналмай-ақ бірден табамын ғой деген үмітте болғам. Бірақ олай болмады. Арнайы ғылыми зерттеу институты шығарған академиялық еңбектерден де, жекелеген тарихшы ғалымдардың зерттеулерінен де, оқулықтардан да іздегенім табылмады. Ресми тарих «көшкінші халықтар» деп атандырған халықтардың қай-қайсысының да тарихын отырықшы елдердің біреуінің жазба дерегіне іліккен кезінен бастап, сол арқылы кейінгіге мәлім болған белгілі бір кезеңінің оқиғаларын ғана баяндаса, жекелеген зерттеушілер сол тарих берген бас-аяғы жоқ белгілі бір кезеңнің үзік-үзік мәліметтерін талдау арқылы ой түйіп, өзіндік тұжырым жасаған болады. Бұлардан байырғы көшкінші халықтардың

* филология ғылымдарының кандидаты, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана-Қазақстан.
Candidate of Philology a leading scientific researcher in the scientific research center of Turkology, Astana-Kazakhstan. E-mail: K.Salgara@mail.ru

бір де біреуінің қайдан пайда болғанын, кейін қайда кеткенін танып, білу мүмкін емес екен.

Қалай дегенде де, қазір жағдай өзгерді. Бұл күндері өзара түрлі халықтарға жіктеліп, әрқайсысы өз алдына жеке мемлекеттерін орнатып, сан алуан тілде сөйлеп, таным-түсініктеріне, наным-сеніміне қарай әртүрлі дінді ұстанатын адамзат баласының бәрінің шыққан түпкі тегінің бір екеніне қазір жұрттың бәрі де ден қоя бастаған секілді. Бұған, әсіресе, генетика ғылымының соңғы жетістіктерінің бірі - ДНК (*дезоксирибонуклейн қышқылы*) тәсілі көмегімен молекулада жазылған адамзат баласының мұрагерлік ақпарат қазынасына еніп, жаратылыстың тылсым құпиясын ашуға мүмкіндік туғаннан кейін, тіпті, көз жете түскендей. Сондай-ақ осы орайдағы зерттеулердің қорытындылары «адамзат баласының түпкі ататегі» деп танылған жан иелерінің жарық дүниенің дидарын алғаш көрген жері - «Оңтүстік Шығыс Африка» дегенді де айқындап беріп отыр¹. Мұның сыртында, Ресейдің Н.И.Вавилов атындағы Жалпы генетика институтының Илья Захаров бастаған ғалымдар тобының: «Әлемдегі қазіргі барлық адамзат баласы - он еркек пен он сегіз әйелден жаратылған, бүгінгі жұмыр басты пенделердің бәрі солардың кейінгі өсіп-өнген ұрпақтары» [1], – деген ғылыми тұжырымдарын да және осы он еркек пен он сегіз әйелдің, түптеп келгенде, түрлі халықтардың ежелгі аңыз-әңгімелері мен діни жазбаларында айтылатын: Адам-ата мен Хауа-ананың (*Адам мен Еваның*) балалары екендігін де әзірге ешкім теріске шығара қойған жоқ. Сонымен бірге зерттеу барысында қай халықтың нақты кімнен тарағанын анықтау мақсатында әлгі он сегіз әйелдің әрқайсысына генетик ғалымдардың өздері жеке-жеке есім беріп, соның «жетеуінен еуропалықтар, төртеуінен түрік-моңғол халықтары тараған» деген тұжырымдарын жалпы жұртқа жария еткеніне де біраз болды. Осы ғалымдардың болжамдары бойынша: Адам-ата мен Хауа-ананың жер бетінде пайда болғанына, уақыт мерзімімен алғанда 200 мың жыл (*«80-85 мың жыл» дейтіндер де бар Қ.С.*) өткен көрінеді.

¹ Таяуда (21.11.2013) А.А. Клесовтың «Не выходили наши предки из Африки» деген мақаласы жарияланды. Онда мақаланың аты айтып тұрғандай, автор генетик ғалымдардың «адамзат баласының түптегі Африкадан шықты» деген тұжырымымен келіспейді. Бірақ олардың адамзат баласының тегі бір – Адам-ата мен Хауа-анадан жаралған деген тұжырымын теріске шығармайды. (Қ.С.)

Бұл ретте бүгінгі ғылым жетістігінің, яғни генетика ДНК-сы зерттеулерінің қорытындысы мен адамзат баласы ұрпағының жадында сақталып қалған мәліметтің бір-біріне дәл келіп, бірдей шығуы таңғаларлық құбылыс. Арада соншама уақыт өткеніне, оның сыртында жадыны жаңылыстырар түрлі ағымдардың *(адамды маймылдан жаралған деген Ч. Дарвин ілімін еске алыңыз. Қ.С.)* болғанына қарамастан, адамзат баласы өзінің адамдық тегінің негізін ұмытпай, оны ұрпақтан ұрпаққа аманаттау арқылы сан мыңжылдықтардан аман алып шығып, бұл күнге жеткізген ғой! Таңқаларлық жағдай!

Бұдан шығатын қорытынды: кімнің қалай дегеніне қарамастан, ең бастысы – біздің баршамыздың шыққан түп тегіміз бір, бәріміз бір ата, бір анадан тараған ұрпақ екендігіміз, бір-бірімізге бауыр, туыстығымыз. Біздің қазіргі таңда бір-бірімізді бөтенсіп: «біз бұлаймыз», «сендер олайсындар» деп көкірек керіп, өзара дауласып, жауласып жүруіміз бекершілік, адамдық бауырмалдыққа жат қылық екен. Бірақ, ең ғажабы әрі өкініштісі – бір ата-анадан тараған бауырластардың осы жат қылықтың жетегінде кетіп, бір-бірімен алакөз болып жауласуы бүгіннен емес, тым әріден, сонау есте жоқ ескі замандардың өзінде-ақ басталыпты. Халықтың төл жады оны Адам-ата мен Хауа-ананың тікелей ұрпағы Қабылдың (Каинның) Әблді (Авельді) өлтіруінен басталғанын айғақтайды.

Қалай болғанда да, сол естен өшкен ескі замандарда-ақ Дельф храмының маңдайшасына айшықталып жазылған, кейін көнегректің адамзатқа ортақ ежелгі ойшылдары жаңғыртқан, қазіргі таңда, христиан эрасынан кейінгі үшінші мыңжылдықтың басында бүгінгі заман ақылмандарының адамзат баласының эволюциялық дамуын қалыптастырудың бір тетігі ретінде ұсынып отырған: **«Өзінді таны»** қағидасының мәні, түптеп келгенде, бір-біріне сабақтаса жалғасып, өмір керуенін алға жалғастыра ұрпақтың осы жат қылықтың жетегінде кетпей, кезінде ес жиюына көмектесіп, оларды **Ұлы Бірліктің Түпқазығына** оралту мақсатынан туындаған қажеттілік екенін көбіміз енді ғана ұғына бастағандаймыз.

Жер бетінде қыбырлаған жан иесінің әрқайсысына өзінше өмір сүруіне лайық қарым-қабылет сыйлағанда Жаратушы Иеміз Адамды басқалардан ерекшелеп, айрықша **Ақыл иесі етіп жаратып**, өзара түсінісіп, бір-біріне көмектесу арқылы жетілуі үшін ерекше **Тіл бергені** белгілі. Әлгі әулие ғұламалардың кезінде екі-ақ сөзбен түйіндеп: «Өзінді таны» деп жөн көрсетіп, бағдар беруі, түптеп

келгенде, «**Жаратушының осы берген артықшылығын бағалап, алдымен, өзінің Адам екенінді таны, мәнін ұқ, сол арқылы басқаларға, яғни хайуандарға да, мақұлықтарға да ұқсамай, Адам болып өмір сүр**» дегені екен ғой! Басқаша айтқанда, бүгінгі жер басып жүрген жұмыр басты, екі аяқты пенденің қай-қайсысы үшін де өзінің адамдық болмысын танып, хайуандық әрекетке бармай, мақұлықтық тірлік жасамай, Адам болып өмір сүруі - алдымен, Жаратушы алдындағы, содан кейін әркімнің өзі қауымдасқан төл Қоғамы алдындағы ең басты міндет, әрқайсысымыз үшін өтелуі тиіс парыз болмақ. Осы міндетті дұрыс атқарып, парызды адал өтеу арқылы Адам өзінің адамдық болмысынан ауытқымай, Ұлы Бірліктің Түпқазығына кіндігінен берік байланатынға ұқсайды.

Қашанда жеке адам өмірінің мән-мағынасын айқындайтын тетік – сананы қалыптастырар таным-түсініктің сапалық деңгейі болса керек. Таным-түсінік жан-жақты жетіліп, дұрыс қалыптасса, саналылық деңгейі де солғұрлым жоғарылап, адам өмірі айтарлықтай мазмұнды мәнге ие болмақ. Әр адам - өзі өскен ортаның жемісі. Сондықтан да жеке адамның саналылық деңгейі - сол өзі өскен ортаның таным-түсінігі деңгейінің шеңберінен шығып, ерекшелене бермейді (*Басқаша болу, яғни шеңберден шығып, өзіндік өзгеше саналық сапаға ие болу - жалпыға тән емес, ол тек туа бітті айрықша жаратылған даралардың еншісінде. Қ.С.*). Ал ортаның таным-түсінігінің дұрыс қалыптасуы – сол ортаны құрайтын адамдардың өздерінен бұрын тірлік кешкендердің өмір тәжірибесін мейлінше толық, қапысыз меңгеруіне, жақсысынан үлгі-өнеге алып, оны одан әрі жетілдіруіне; жаманынан сабақ алып, оны қайта болдырмауына тікелей байланысты. Бұл ретте **бәрімізге ұлы ұстаз - Тарих**. Өйткені тарих дегеннің өзі біздің баршамыздың ата-бабаларымыздың өткен өмірі, бастан кешкен оқиғалары мен атқарған іс-әрекеттерінің шежіресі ғой. Адамсыз жерде тарих жоқ. Біздің ататегіміз кім, қайдан пайда болып, қайда, қалай тарады, барған жерінде не істеп, не қойды - соның бәрін бүгінгі бізге танытатын осы шежіре, осы тарих. **Сондықтан шежіре-тарихқа тереңдей үңіліп, оны зерттеудің де, жазып жалпы жұртқа жариялаудың да пенделік пиғылдан ада, періштелік тазалықпен, Ақиқаттан ауытқымас Адалдықпен атқарылуы басты шарт**. Өйткені шынайы жазылған тарих қана дұрыс таным-түсінікті қалыптастырып, адам санасын жетілдіреді, ал жалған тарих таным-түсінікті шатыстырып, ұрпақтың өз тірлігінде жаңылысты шалыс қадамдар жасауына

себепші болады. Біздің пайымдауымызша, бүгінгі таңда сан алуан халыққа жіктеліп, түрлі мемлекеттер құрап отырған адамзат баласының тарапынан жер-жерде жасалынып жатқан теріс әрекеттердің бәрі - сол жалған тарих қалыптастырған таным-түсініктің зардапты нәтижесі. Әр заманның өз ортасынан оза шыққан ақыл иелерінің әр кезеңде «өзіңді таны» қағидасына қайыра оралып, ұрпағынан адамдық негізінен, табиғи мәнінен ажырамауды, ауытқымауды талап етулерлері де осыны жете білгендіктерінен болса керек.

Біздің тарих, яғни Адамзат Тарихы, егер қолды жүрекке қойып, шындығын айтсақ, кезінде түрлі эгоцентризмнің *(кезінде тәуелді елдердің халықтарын құлға айналдырып қорлаған, кейін ғылыми-техникалық деңгейі бойынша адамзаттың өзге бөлегін артта қалдырып, әлемдік өркениет сахнасына шыққан, соған орай ғылымға ықпалын жүргізіп келген **еуроцентризмнің**; өздерінен басқаның бәрін екінші сортты халық санап, өздерін дәріптеген көнеқытайлықтардың, терминдік тұсауын шығыстанушы ғалым, академик Н. Конрад кескен **азиацентризмнің**; ұлыорыстық идеяның туын көтерген **русоцентризмнің**)* зардабына ұшыраған, жалғандығы мен жасандылығы басым, ақауы мол тарих, сыңаржақ солақай көзқарастардың жетегінде көп қиянатты бастан кешкен тарих. Бұл қиянат және тым ерте заманнан, өркениетке өзгелерден бұрын қол жеткізген адамзат баласының бір бөлігінің менмен астамшылығымен ерекшеленіп, өздерін басқалардан жоғары ұстап, жаратылысы бір қандас бауырластарын іштей жіктеп, **«біз және басқалар»** деп бөлектенуінен басталған. Мұны ғылым тілінде **«эгоцентризм»** деген жөн болар.

Осылар жаратылған тегі бір адамзат баласын іштей екіге жарып, бірін **«тарихи халықтар»**, екіншісін **«тарихи емес халықтар»** деп атандырып, бұлардың алдыңғысын **«мәдениетті, өркениетті жасауға қабылеттілер»**, ал соңғысын осы қабылеттілердің жасағанын **«бүлдіруші»**, қолынан қиратудан, тонаудан басқа ештеме келмейтін **«жабайылар, тағылар»** деген ұғымды қалыптастырды. Осы ұғым, осы жіктеу кейін қоғамның дамуына, сананың жетілуіне орай өзгертіліп, тарихтық термин ретінде бұрынғы тарихи халықтар **«отырықшылар»**, тарихи емес халықтар **«көшкіншілер»** деген атауларға ауыстырылғанымен, олардың атаулық мәні, таным-түсініктік ұғымы сол қалпынша қалды: отырықшылар - мәдениеттілер, өркениеттілер; көшкіншілер -

жабайылар, тағылар. Осының салдарынан күні бүгінге дейін «көшкіншілер» деген ұғымның аясына енетін байырғы халықтардың бір де біреуінің бастау тарихы тарихшы ғалымдар тарапынан ғылыми тұрғыда арнайы зерттеліп, анықталған емес.

Шындықты мойындаған жөн. Ертелі-кеш тарихқа аты мәлім болған кез келген көшкінші халықтың қай-қайсысының да тарихы тек әр кезде солармен байланысқа шыққан көрші отырықшы бір елдің жазба дерегіне іліккен күнінен ғана басталған. Бұған дейін олар қайда болды, не істеп, не қойды, оны түбірлей қаузап, мақсатты түрде зерттеу - бұрын да болмаған, қазір де жоқ, бұлай істеу жалпы дәстүрге енбеген. Бұл халықтардың бастау тарихы жан-жақты дұрыс зерттеліп, кімнің кім екенінің басы ашылып, анықталмағандықтан, олардың кейінгі тарихы да құрдымға құйылған судай, із-түзсіз жоғалып кете барады. Бұған «Ау, бұл қалай?» деп сұрау салып жатқан жан және жоқ. Айтылғанға айғақ ретінде, оқырмандардың өздері сараптап байқауы үшін, мысалға, сонау жадымыздан өшірілген есте жоқ ескі заманда терістіктен оңтүстіктегі ежелгі өркениет елдерінің жеріне әр кезеңде толқын-толқын болып құйылған шумер, хет, гиксос, этрускілер секілді тым ескі заманның ежелгі халықтарына қарағанда өзімізге біршама белгілі, азды-көпті дерегі бар деп есептелінетін кейінгі көшкіншілердің тарихтарын айтсақ та болады. Солардың кейбірінің ресми тарих дерегі бойынша жұртқа мәлім өмір сүрген кезеңдері мынандай:

Киммерийлер – х.э. дейінгі 1000 – 700 жылдар аралығы;

Скифтер – х.э. дейінгі 700 – 200 жылдар аралығы;

Сарматтар – х.э. дейінгі 200 – х.э. кейінгі 200 жылдар аралығы;

Ғұндар (*Сиуңнулар*) – х.э. дейінгі III ғасырдан – х.э. кейінгі I ғасырға дейінгі аралық;

Сиэнбилер – х.э. кейінгі I – II ғасырлар аралығы;

Готтар – х.э. кейінгі 200 – 370 жылдар аралығы;

Гунндар - х.э. кейінгі 370 - 454 жылдар аралығы;

Жыужандар – х.э. кейінгі 391 – 552 жылдар аралығы;

Түріктер – х.э. кейінгі 545 – 742 жылдар аралығы;

Аварлар – х.э. кейінгі 558 - 650 жылдар аралығы;

Еділ болғарлары – х.э. кейінгі 650 - 737 жылдар аралығы;

Печенегтер, торктар, берендейлер - х.э. кейінгі IX – XI ғасырлар аралығы;

Қыпшақтар - XI – XII ғасырлар аралығы...

Осылай жалғастыра беруге болады. Осылардың қай-

қайсысының да халықтық тарихының қайдан, қалай басталғаны және олардың кейін халық ретінде қайда кеткені жөнінде қазіргі бар ресми тарихтан ешқандай нақты мағлұмат таппайсыз. Өйткені олардың қай-қайсысы да белгілі бір кезеңде ғайыптан пайда болып, мынау Ұлы Дала кеңістігінде өз алдарына дербес іргелі мемлекет құрып, бірер ғасыр таласты-тартысты ғұмыр кешіп, содан кейін бейне «Мың бір түн» ертегісіндегі дию-перілер секілді жер бетінен ізім-қайым жоқ болады. Олар қайда кетті: көкке ұшты ма, жер жұтты ма, әлде табиғи бір апатқа ұшырап, қырғын тапты ма? Ол жағы - беймәлім, шешілмеген жұмбақ. Нақты жауап жоқ. Еш жерден өзара бір-біріне табиғи сабақтасып жалғаса дамып жатқан не ұрпақтар, не оқиғалар жалғастығын көрмейсіз, бары: бас-аяғы жоқ, үзік-үзік құранды деректер жиынтығы. Мұның өзі және отырықшы елдердің жазба мұраларына іліккендері жөніндегісі, ал ілікпегендерінің жалпы өмірде болған, болмағаны да белгісіз, атаусыз қала береді. Оны іздеуші де жоқ. **Осының бәрі адамзат баласы тарихының әу бастан тек еуропалық таным-түсінік негізінде жазылуының, еуропалық таным-түсінікке келмейтіндердің бәрін жабайылыққа жатқызуды әдетке айналдырудың зиянды зардабы болса керек.**

Осы зардаптың тауқыметін ерекше тартқан, әсіресе, түріктетес халықтардың тарихы. Әу бастан кімнің кім екені ғылыми тұрғыдан сараланып, жан-жақты зерттелмегендіктен, әлемнің ежелгі халықтарының бірі – осы түрік халықтары Орхон-Енесай ескерткіштері жазбаларының кіліті табылған кешегі күнге дейін, яғни ХІХ ғасырдың аяғына дейін ғалымдар тарапынан зерттеу нысанына айналмай, назардан мүлде тыс қалып келді. Ғылым адамзат баласының тектік құрамын: «еуропеоид», «монголоид», «негроид» деп үшке бөлгенде, түріктетес халықтардың осының монголоидына жатқызылуы да содан болатын. **Өйткені әлем ғалымдары ол кезде бүгінгі түріктетес халықтардың бәрін «моңғолтетес» деп ұғынып келді.** Сол себепті де олар осы моңғолдың өзінің түріктетес халықтардың бір бұтағы екенін білмеді, білгісі келген де жоқ. Жетілген ғылым жетістіктерінің нәтижесінде басқаша ойлай бастағанмыз тек қазір ғана. Оған дейін ресми тарих ғылымының түріктерді «христиан эрасынан кейінгі VI ғасырда пайда болған халық» деп танып, соны мойындатып келгені баршаға аян.

Алайда жекелеген ғалымдар тарапынан ғылымның бұл тұжырымына келіспеушілер қай кезде де болғанымен, ғылымға еркін араласқан саясат олардың үнін шығартпады, көпке естіртпеді. Сол

себепті айтылған ой айтылған жерінде, жазылған пікір жазылған жерінде қалып келді. Тек өткен XX ғасырдың аяғында генетика ғылымының соңғы жетістіктерінің бірі - ДНК тәсілі көмегімен жүргізілген зерттеулер нәтижесі олардың үнін естуге мүмкіндік берді. Сол ДНК генеалогиялық зерттеу қорытындысына жүгінсек, х. э. дейінгі 35-25 мың жылдар шамасында шығыс халықтарының әлі Q² мен R³ тектік тобына бөлінбей, бәрінің ортақ Р тектік тобында жүргенін айтады. Осыған қарап, сол кезде олардың тілдері де бөлінбеген, бәрі ортақ бір тілде сөйлеген деген тұжырым жасалады (*Клесов А.А. Үнді-еуропа мен түрік тілдері семьясының өзара қатынасындағы негізгі жұмбақтар және оны генеалогия ДНК-сы көмегімен шешуге талпыныс. парод 2 ру*). Ал бұл өз тарапынан бізге осы шыққан тегі ортақ, сөйлеген тілі ортақ Р тектік тобының құрамында жүрген халықтардың адамзат баласының бастау тарихына қатысы барлығын және олардың түріктөктес халықтардан екенін білуімізге мүмкіндік береді. Өйткені осы Р тектік тобына жататындардың, яғни х. э. дейінгі 35-25 мың жылдар шамасында Беринг бұғазы арқылы Америка құрлығына өткен қазіргі америкалық үндістердің арғы ата-бабаларының түптегінің түріктөктес халықтардан екенін Американың Калифорния университеті мен Ресейдің Вавилов атындағы генетика институтының ғалымдары генеалогия ДНК-сы тәсілі арқылы анықтап, ғылыми ортаны мойындатып отырғаны белгілі. **Мұның бәрі, сайып келгенде, ортақ бастау тарихымыздың адамзат ғұмырнамасының үш тағанының бірінсіз, яғни түрік халықтарының тарихынсыз жазылғанын көрсетеді.** «Әлем тарихының» (*«Всемирная история»*) ежелгі заманға арналған томдарында түріктөктес халықтардың ата-бабалары жөнінде бір ауыз сөз айтылмауы соның айғағы. Қалай дегенде де, бұл ретте, қазіргі таңда жер бетінде «түріктөктес» деп танылған халықтардың 130 миллионнан астам ұрпағы [2] өмір сүріп жатқаны да және олардың ғайыптан пайда болмағаны да шындық қой.

Біздің пайымдауымызша, **қазіргі ресми тарих ғылымының басты кемшілігі де, тарихшыларымыздың ең басты қателігі де осы түрік халықтарының тарихын әу бастан зерттеу нысанына айналдырмай, назардан тыс қалдыруынан басталады.** Адамзат

² Q -сібір халықтары мен моңғол тайпаларының шыққан тегін білдіретін тектік топ.

³ R - R1a және R1b тектік топтарының бірлестігін білдіретін тектік топ.

баласының ежелгі тарихының түріктес⁴ халықтардың тарихынсыз жазылуы - шындыққа, тарихқа жасалынған үлкен қиянат. Сондықтан қазіргі ғылым жетістігінің мүмкіндігін пайдаланып, жабыла еңбектеніп, қателікті түзеу, жасалынған қиянаттың зардабын жою бәрімізге ортақ парыз. Ол үшін, әрине, әуелі неліктен осылай болғанының себебін анықтап, біліп алу қажет.

Тарихшылардың мұндай қателікке ұрынуының басты себебі, бұрын да талай айтқанбыз, қазір де қайталап айтуға тура келеді, көшкінші халықтардың бәрін бірдей «жабайылар» деп есептеп, олардың тарихын зерттеусіз қалдыруынан; оны адамзат тарихының бір бөлегі деп қабылдамауынан; соның салдарынан түрік халықтарының тұтас тарихын төл болмысында танып-біле алмаудан өрбиді. Өйткені қазіргі тарихшылардың барлығы да түрік халықтарын, жоғарыда айтқандай, «х.э. кейінгі VI ғасырда Алтайда пайда болған жас халық» деп қана біледі. Соған орай олар «бұдан бұрын түрік халықтарының болуы мүмкін емес» деп есептеді. Тарихи сана солай қалыптасқан. Ресми тарих ғылымы солай мойындатқан.

Мұндай танымның «ғылыми» тұрғыда қалыптасуына қытайдың әулеттік шежірелерінің бірі – «Вэйшуда» жазылған: «көшкінші халықтардың «Тугю» деп аталған бір бөлігінің х.э. кейінгі 552 жылы Шығыста жаңа бір далалық мемлекеттің шаңырағын көтергені» жөніндегі деректің негіз болғаны белгілі. Ал XIX ғасырдың аяқ кезінде Дат ғалымы В. Томсен Орхон дариясы бойынан табылған тас жазудың (*«Күлтегін ескерткішіндегі жазудың. Қ.С.»*) кілтін тауып, оқығаннан кейін әлгі мемлекеттің қытайша берілген «Тугю» деген атауының **«Түрік» екені анықталып, әлем жұртшылығы сол арқылы орта ғасырда Шығыста «Түрік» деп аталатын бір халықтың болғанын, солардың өз алдына іргелі ірі мемлекет құрғанын білді.**

Осыдан кейін ғана барып, шығыстанушы ғалымдар Түрік мемлекетін ғылыми тұрғыда танып-білуге ден қойып, жабыла зерттеуге кірісті. Соның нәтижесінде тарихқа тұңғыш рет: **«Түрік халқы», «Түрік мемлекеті», «Түрік өркениеті», «Түрік жазуы»** деген секілді жаңа ұғымдар енді. Бұған дейін шығыстағы бұл

⁴ Бұл арада «түрік», «түріктес» дегендердің шартты атау екенін есте ұстаған жөн. Өйткені кезден кетіп, көңілден өшірілген ескі замандарда бұл атаулардың болғанын айғақтайтын әзірге нақты дерек жоқ. Бірақ, солай дегенмен, бүгінгі «түрік тілі» деп аталған тілмен сөйлеген адамдардың, тайпалардың, халықтардың сол ескі замандарда болғаны, өзгелермен бірге өмір сүргені кәміл және олардың бүгінгі «түріктес» деп аталатындардың арғы ата-бабалары екеніне де дау болмаса керек. Қ.С.

халықтар тек «монғолтектестер» деп танылып келсе, енді оларды «түрік-монғол халықтары» деп атау қалыптасты. Ресми тарих ғылымының түріктерді «х.э. кейінгі VI ғасырда Алтайда пайда болған жас халық» деген тұжырымды ғылыми айналымға енгізуі де, міне, осыдан кейін болған «жаңалық».

Бірақ қалыптасқан «дәстүр» бойынша: үшмыңжылдық жазба тарихы бар қытайдың жазба деректерінің бір де бірінде бұған дейін, яғни х.э. кейінгі VI ғасырға дейін еш жерде (*мейлі қытайша «тугю» деген атауымен болса да*) аты, ең болмаса, бір рет те кездеспейтін «түрік» деген халық қайдан пайда болды, қайдан келді, қалай келді, олар қытай шегарасында неғып жүр, бұлардың ата-бабалары кімдер еді?» деген мәселеге ешкім назар аударған жоқ. Өйткені ғылымға үстемдігін жүргізіп келген саясат солай болуын қалады. Алайда мұндай «ғылыми» тұжырымдама сол қалаудың құдыретімен ғылымға енсе де, кез келген сауатты сананы бәрібір қанағаттандыра алмағаны аян. Өйткені жер бетінде әр кезеңде әр түрлі тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты жаңа мемлекеттердің пайда болып, өз алдына жеке шаңырақ көтеріп жататындығы өмірде бар шындық болғанымен, оны құрушылардың жаңадан пайда болмайтыны, оны мына жарық дүние дидарында бұрыннан тіршілік етіп келе жатқан адамдардың белгілі бір өкілдері құратыны ақиқат. Сол секілді VI ғасырда Шығыста «Түрік» атты әйгілі мемлекеттің іргесін қалап, шаңырағын көтергендердің де ғайыптан пайда болмағаны дәлелдеп жатуды керек етпейтін шындық. Олай болса, сонда бұлар кімдер? Бұған дейін қытай жазбаларында да, басқа дереккөздерінде де кездеспейтін «түрік» (*«тугю»*) атауы қайдан шықты? Ғылым үшін де, кейінгі ұрпақ үшін де бұл сұрақтарға нақты жауап берілуі керек еді. Бірақ, өкінішке қарай, оған жауап бермек түгілі, оны ескеріп, елеген де жан болған жоқ.

Қолда бар тарихқа жүгінсек, **далалықтар дәстүрі бойынша** жаңадан құрылған мемлекеттің аты әдетте сол мемлекетті құруға ұйытқы болған жетекші тайпаның атымен аталады. (*Мысалы, «Қырғыз қағанаты», «Ұйғыр қағанаты», «Түргеш қағанаты», «Қарлұғ қағанаты» деген сияқты*). Жаңа мемлекеттің «түрік» аталуында да осы дәстүр жалғасқан болар деуге, кейінгі зерттеулерден белгілі болғанындай, аталмыш Түрік қағанатын құрушылардың арасында мемлекетін және оның халқын «түрік» деп атауға негіз болды деуге мүмкіндік беретін түрік аттас не тайпа, не ру жоқ. Сондай-ақ көшкіншілер дәстүрінде сирек те болса кездесіп қалатынындай, ел

басшыларының бірінің есімімен аталған шығар дейін десең, тіпті, ол кездегі Түрік қағанаты басшыларының арасында да «түрік» есімді ешкім кездеспейді. Сонда орта ғасырда жаңадан құрылған осы мемлекет пен оның халқының түрік аталуына не себеп? Қандай тарихи негіз бар? Оларды сырттан ауып келген бөгде халық дейтін дерек тағы жоқ.

Бұл сауалдарға да қазіргі қолда бар ресми тарихта та жауап берілмейді. Туралығына жүгінсек, жауап болуы да мүмкін емес еді. Өйткені бұған дейінгі еуроцентризм ықпалында болған ғылым да, русоцентризмді өзек еткен советтік идеология да оған жауап іздеуді қажетсінбеді. Керісінше, қазіргі таңда түрлі мемлекет құрамында өмір сүріп жатқан түріктестес халықтардың өзінің түптегін танып, бірігіп кетпесі үшін түріктерді кеше пайда болған жас халық ретінде көрсетіп, олардың баяғы өздері қолдан жасап, «тігіп» берген «жабайылар» күркесінен шықпауына мүдделі болды. Сол мақсатта олар түрік халықтарының тұқымтегін анықтап, тарихын зерделеудің орнына, тіпті, әлгі «түрік» деген атаудың өзін түрлі құйтырқыға салып, құбылта бөлшектеп, халықтық атаудың (этонимнің) бірлікке, тұтастыққа ұйытар ұғымдық мәнін мейлінше әлсіретіп: «түрік», «түркі», «көк түрік» («турок», «тюрк», «тюркют») деп тәлімдеп жіберуге күш салды. Осы тәріздес ғылымға жат әрекеттердің салдарынан түрік халықтарының бастау тарихы зерттеусіз қалып, адамзат баласының ортақ тарихында жер бетінен із-түзсіз жоғалып, «ғайып болған халықтар» мен оқылғанымен кімнің мұрасы екені анықталмаған «танылмаған жазулардың» ұзақ тізбегі пайда болды. Шындығында бұл «ғайып болған халықтар» бүгінгі түріктестес халықтардың арғы ата-бабалары, ал «танылмаған жазулар» солардан қалған жазба мұралар еді (Бұған кейін арнайы тоқталамыз. Қ.С.). Осының бәрі, түптеп келгенде, бір түрік халықтарының ғана емес, бүкіл әлем халықтарының ортақ бастау тарихын қазіргі жетілген қоғамдық сананың талабына сай, дамыған ғылымның жетістіктеріне сүйене отырып қайтадан зерделеуді қажет етеді.

Шынтуайтқа келгенде, бұл бүгін ғана белгілі болып, айтылып отырған мәселе емес. Халықтануға қатысы бар ғылым салаларының кейбір маман ғалымдары бұдан бұрында әр кезеңде осындай ойлардың ұштығын шығарып, өз тұжырымдарын дәлелдер мифологиялық, археологиялық, лингвистикалық, этнографиялық, антропологиялық, тарихтық айғақтарды әрқайсысы өз мамандықтарына қарай әркез-әркез

алға тартып келгені белгілі. Бірақ, жоғарыда айтқанымыздай, ғылымға еркін араласып кеткен саясат олардың бұл ойларының ескерілуіне, ғылыми айналымға енуіне жол бермеді. Сондықтан олардың бұл ойларын ғылыми тұрғыдан таразылап, одан әрі қаузаған да ешкім болмады. Оны саясат ықпалындағы ғылым да керек етпеді. Біздің де әр кезде жазылған: «Алтын тамыр», «Көмбе», «Қазақтың қилы тарихы», «Қазақтар», «Ұлы қағанат», «Ежелгі түріктер», «Шығыстағы түріктер», «Ортағасырлық түріктер», «Мыңғұл мен моңғол және үш Шыңғыс» секілді еңбектеріміз де осындай күй кешіп, осы бағытта айтылған жаңалықты ой-тұжырымдар ғылыми ортаның назарына ілікпей, ескерусіз қалды, «мәу» деген бір жан табылмады. *(Бұған, бәлкім, бұл еңбектердің тек қазақ тілінде жазылғаны да себепкер болған шығар. Өйткені Қазақстанда көне дәуір тарихын түбегейлі зерттеп жүрген білікті маман да жоқ қой. Қ. С.).* Бірақ, осылай екен деп, ізденісті тоқтатқымыз жоқ. Шамамыз келгенше ежелгі ескі заманның ескерусіз қалған тұстарына үңіліп, өткеннің шынайы болмысын танып-білуге аз да болса өзіндік үлес қосуды парыз деп білдік. Осы ниетімізге қарай, бір қуанарлығы, қазір ізденген жанға бағыт-бағдар берер мүмкіндіктер де туа бастады.

Бұл орайда, алдымен, бұрынғы моногенизм мен полигенизм жөніндегі ғалымдар арасындағы ұзаққа созылған таласты дауға генетика ғылымының нүкте қойып, адамзат баласының бір тектен жаратылғанын дәлелдеп, бүгінгі жер басып жүрген бүкіл адамзат баласының ең арғы түпкітегі бір жерде – Африканың күнгеі шығысында пайда болып, сол арадан өсіп-өніп, әлемнің әр тарабына тарағанын анықтағанын айтуға болар еді. Ал бұл өз тарапынан әу баста үйірлестік негізде өзара топ құрып, терімшілікті кәсіп еткен арғы ата-бабаларымыздың содан кейінгі сан мыңжылдықтар арқылы өрнектелетін ұзақ ғұмырының саналы адами бастауының осы бір өңірден басталып, кейін Жерорта теңізінің жағалауына қарай өркен жайғанын пайымдауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты олардың бір-бірімен қарым-қатынасын қамтамасыз еткен тілдік қорының алғашқы негізі де осы өңірлерде қаланып, аталық-әулеттік негізде қалыптасқан рулық-тайпалық жүйенің тұсауы да осы Жерорта теңізінің төңірегінде кесілген деуге негіз бар. Ал эволюциялық даму барысында осыдан кейін рулық, тайпалық бірлестіктердің пайда болып, олардан ретті кезегімен бектіктердің, хандықтардың, қағандықтардың, ұлыстардың, ұлығ ұлыстардың *(кінәздіктердің, қала-мемлекеттердің, корәлдіктердің, патшалықтардың, империялардың)*

құрылғаны және олардың бұған жеткенше қилы-қилы оқиғаларға толы бірнеше бірігулер мен ыдырауларды бастан өткеру арқылы талай мыңжылдықтардың асуынан өткені тарихтан белгілі.

Бір негізден жаралып, шартарапқа өркен жайған адамзат баласының бұлайша түрлі иеліктерге бөлінуі, соның нәтижесінде бір-бірінен оқшауланып, жеке-жеке өмір сүрулері - оларды бірте-бірте әуелгі тектік тұтастығынан ажыратып, бөлініп барып, кейінгі бауыр басқан жерлерінің табиғатына, ауа райына, соған бейімделген күнкөріс кәсібіне қарай өзіндік өмір сүру салтын қалыптастырған түрлі халықтардың пайда болуын қамтамасыз еткені сана мойындар шындық. Бұл, өз тарапынан, олардың түп бастаудағы тіл ортақтастығына да елеулі ықпалын тигізіп, түрлі өзгерістерге ұшырау арқылы қалыптасқан әр халықтың өзіндік тілін өмірге әкелгені тағы аян. Қазіргі таңдағы жер бетінде өмір сүріп жатқан сан алуан халықтар мен олардың тілдері - табиғи-тарихи жағдайларға қарай пайда болған сол өзгерістердің бүгінгі жемісі.

Адамзат баласының кіндік кескен өңірінен өсіп-өніп, жан-жаққа таралу үдерісі – бір бағытта, бір қалыпта өтпегені де түсінікті. Сан мыңжылдықтар ішінде сан қайталанған бірігулер мен ыдыраулар, басқыншылық соғыстар мен әйгілі қоныс аударулар тудырған сапырылыстар бұған өз ықпалын тигізіп, өз түзетулерін енгізіп отырғаны және шындық. Бүгінгі «түріктекес» деп танылған халықтардың ата-бабаларының да осындай өзгерістерге толы соқтықпалы соқпағы көп ұзақ жолды бастан өткергені даусыз. Біздің міндет – түрік халықтары жүріп өткен осы ұзақ жолдың тарихын мүмкіндігінше өз болмысында танып-білуге ұмтылу болмақ.

Солай дейтұрғанмен, түрік халықтарының бастау тарихын адамзат баласының бастау тарихымен сабақтастырып, тамырластыра тарату да, оған тарихи санасы басқаша қалыптасқан бүгінгі оқырманды сендіру де оңай шаруа емес екені анық. Айтқандарына айғақ, көнелікке куәлік талап етіледі. Қиындық та осында. Өйткені естен өшкен ескі замандар оқиғаларының шындығын алға жайып көрсетер қолымызда көшкіншілердің өзінен қалған жазба деректер де, айғақ етіп алға тартар материалдық мұралар да жоқтың қасы.

Бірақ, соған қарамастан, ізденгеннің ізгі ниетін жүзеге асыруға көмегі тиер, білімді зерденің талдап тануына талшық етуге мүмкіндік берер мағлұматтардың ұшырасып қалатынын да жоққа шығаруға болмайды. Бұл ретте ел жадында жатталып, ұрпақтан ұрпаққа ұласып, кейінгіге жеткен әр халықтың өз ауызша тарихының, мифтік әңгімелер

мен аңыздары дерегінің, тілдік мұралардың, археологиялық қазба материалдардың берері аз емес. Тек соны сараптай білер сана, көре білер көкірек көзі болсын деңіз. Бұл ретте, ең бастысы, зерттеушінің де, оқырманның да қалыптасқан қағидалар шектеуінен шығып, «түріктердің де ежелгі халық болуы мүмкін-ау» деген ойды бір сәтке болса да санасына қонақтата алуы шарт. Олай болмаған күнде «түріктердің х.э. кейінгі VI ғасырдан бұрын болуы мүмкін емес» деген санада қалыптасқан соқыр сенім жоқты табуға, барды көруге жол бермейді, ескі сүрлеуден шығармайды, айтқаныңды қабылдауға мүмкіндік бермейді.

Осыған орай, неге болсын тек экономикалық пайдалылығы тұрғысынан қарап, «уақыт–алтын» деп есептелінетін мына қарбаласы мол қауырт заманда тарихты өздері танып, түсінуге мүмкіндігі аз оқырманға осы бағытта алда айтылар ойларымыздың төбеден түскендей тосындық танытпауы үшін, оларға, алдымен, тарихи деректерге дендеп, оларды талдамас бұрын ежелгі дүниенің ескі карталарын зерделей қарап, ондағы байырғы өркениет ошақтары орналасқан өңірлердегі белгіленген елдік атаулар мен жер-су атауларына байыптай назар аударуды ұсынар едік. Сонда олар әлгі атаулардың (*этнонимдердің, топонимдердің, гидронимдердің*) арасынан толып жатқан таза түріктік ұғымдағы атауларды өз көздерімен көрер еді. Көрген соң, сөз жоқ, «ау, көне заманда түріктер болмаса, сонау христиан эрасынан бұрынғы төртмыңыншы-үшмыңыншы жылдарда Оңтүстік Еуропа, Египет, Алдыңғы және Кіші Азия жерлерінде бұл атаулар қайдан пайда болған» деген ойға қалайда кідіріс табар еді. Әсіресе, адамзат баласы салған қалалардың ең көнесі деп танылған екі қаланың бірдей «Йер-қон» (*«Жерге қон»*) аталуы және оның біреуінің көне Палестина жерінде, екіншісінің Африкада, атақты Ніл дариясының орта ағысында (*ертеде гректер Египетті жаулап алғаннан кейін бұл қала «Йерқонполь» аталған. Қ.С.*) орналасқанына қарамастан, аттарының сонау Шығыстағы Алтай түріктерінің ата жұрты делінетін ежелгі «Ергене-қонмен» еншілес болуы – кім-кімді болсын нақты сендіріп тастамағанымен, «түріктердің ежелгі халық болуы да мүмкін-ау» деген ойды түсінуге біраз бейімдей түсері хақ. Ал мұның өзі тыңнан із салған зерттеушінің айтпағын түсінуге үлкен көмек болмақ.

Тек, осы орайда, ескерерлік бір жай бар. Ол - көне карталарда кездесетін түріктік ұғымдағы әлгіндей атаулардың бәрінің бірдей төл жаратылыс болмысын толық сақтау мүмкіндігінен айырылып, олардың

кейбірінің картаға түсіруші басқа тіл өкілдерінің тілдік мүмкіндіктерінің шектеулілігі әсерінен әр түрлі деңгейдегі өзгеріске (*транслитерацияға*) ұшырайтындығы. Бұл және басқа тіл өкілдерінің әдейі бұрмалаған менмендік қырсық-қыңырлығы да емес, тілдік ерекшеліктің салдары. Қолда бар ескі карталардың бәрі ежелгі грек, латын тілді ғалымдардан қалған мұралар. Түрік тілінің қорындағы сөздерді өзіндік төл болмысында, бұзбай, өзгеріске ұшыратпай дәл беруге бұл тілдердің мүмкіндігі жоқ. Өйткені ежелгі грек алфавитінде барлығы – 24 әріп, латында – 23 әріп қана болған (*Н. Ю. Дроздов*). Ал түрік тіліндегі сөздердің мағынасын бұзбай дәл беру үшін одан екі есе көп әріп керек (*мысалы, қазіргі қазақ тіліндегі қолданыстағысы – 42 әріп*). Сондықтан көне грек тілділер де, көне латын тілділер де естіген түрік сөздерін өз тілдерінің дыбысталу (*графемалық*) мүмкіндігі аясында беруге мәжбүр. (*Мысалы, ежелгі тұр тайпа бірлестігі халықтарының «Тұрұя» қаласын «Троя» деп, болмаса қытайдың «Жыу» әулетін «Чжоу» деп беретіндері сияқты. Қ.С.*)

Біз бұған дейінгі еңбектерімізде түрік халықтарының кеше пайда болған жас халық емес, адамзат тарихының бастауында тұрған ежелден бар, көне халықтардың бірі екенін халықтың өзінің ауызша тарихы мен ресми тарихтың деректерін салыстыра зерттеп, олардың нәтижесін жекелеген зерттеуші ғалымдардың ой-тұжырымдарымен сабақтастыра саралай отырып дәлелдеуге күш салғанбыз. Ал бұл жолы зерттеу арнасын ежелгі дүние адамдарының танымымен еншілесіп жатқан ауызша тарихтың күрделі бір саласы - мифологияға қарай бұрып, ойымызды бірыңғай тек соның деректері арқылы негіздеп көрмекпіз. Алғысөзді алыстан орағытып, қазымырлана тәптіштеп ежіктеуіміздің себебі де осыған байланысты болатын. Өйткені біздің бүгінгі түсінігіміз де: «миф» дегенді шындыққа жатпайтын, ойдан шығарылған қиял-ғажайып аңыз-әңгіме, ертегі деп білеміз ғой. Сондықтан да осы күні біреу орындалмайтын істі, ақылға сыймайтын сөзді айтып жатса, оны «мынауың миф қой» деп тиып тастап жатамыз. Бірақ, бұл - мифтің болмысына бойламаған үстірт түсінік. Шын мәнінде «миф» деген кәдімгі осы күнгі түсініктегі «сөз», «әңгіме», «аңыз» деген ұғымдарды білдіретін гректің сөзі, грекше: «*mythos*» дейді [3]. Сонда миф дегеніміздің төл мәні ежелгі дүние халықтарының өзіндік дүниетанымын танытар аңыз-әңгіме дегенді білдірмек. Мұны одан әрі тарата айтсақ, миф - ғаламның жаратылуы туралы, табиғаттың тылсым құбылыстары туралы, құдайлар мен аты аңызға айналған ерен батырлар туралы мәлімет беретін ежелгі

замандардан жеткен кәдімгі бүгінгі түсініктегі аңыз-әңгімелер болып шығады. Ал «аңыз түбінде шындық бар» дегенді дана халық бекер айтпаған. Осы айтылғандарды ғылым табиғатына қарай бейімдесек, миф дегеніміз ежелгі дүние халықтарының кейінгі ұрпаққа қалдырған ауызша тарихы деген сөз. Ал мифология (грекше: *mythjlogia*) – сол ауызша тарих беретін әңгімелердің, деректердің жиынтығы. Сондай-ақ қазіргі таңда «мифология» – мифтарды оқытатын ғылыми пәннің атауы да [3, 317].

Шындығына келгенде, миф – жалпы тірліктің бастауы, танымның да, діннің де, ғылымның да негізі. Мифтік әңгімелерде адамда бәрі біртұтас, жан мен тән бір-біріне қарсы қойылмайды; парасат та, адамгершілік те, имандылық та, зерде де, сезім де – бәрі біртұтас, жіктелмеген. Жіктеу – ғылымға тән. Мифте адамды табиғатқа қарсы қою да жоқ. Мұнда өзара жарасымды үйлесім бар, шектен шығу жоқ. Әр нәрсенің шегін, мөлшерін білу бар. Сондай-ақ білімде бар жауыздық, мифтен аулақ. Бұрынғы өткен заман ақылмандарының ұрпаққа: «имансыз адамға білім беру – қылмыс», болмаса «тәрбиесіз берілген білім - адамның қас жауы» деп өсиет қалдырулары да содан болса керек. Адамзат баласының таным-түсінігі неғұрлым молайып дамыған сайын, ғылымы жетіліп жаратылыс болмысына тереңдеген сайын мифті тануға деген қажеттіліктің арта түсуінде де өзіндік заңдылық бар. Білім жолы күрес пен арпалысқа толы. Адам қажиды, шаршайды. Ал мифте бастау мөлдірлігі жатыр, адалдық, тазалық бар.

Ежелгі дүние адамдарынан бүгінге жеткен «миф» деп аталатын аңыз, әңгімелердегі қазіргі сауатты жұртты сендірмейтін бояулар: қиял-ғажайып нанымсыз оқиғалар, толып жатқан құдайлар мен құбыжықтар кейін қосылған. Бұлар – ежелгі алғашқы қауымдық құрылыс адамдарының өз ортасынан екшеліп оқшау шыққан, тумысынан ерекше қабылеті бар: абыздар (*жрецтер*), ақындар, бақсылар, көріпкелдер секілді жандардың қиялынан туған жасанды қоспалар. (Мысалға, ежелгі грек ақындары: *Гесиод пен Гомердің шығармаларынан ғана ондайлардың талайын көруге болады. Қ.С.*). Көне заманның жеті білгірінің бірі Платонның: «Ақындар, егер ол шынымен ақын болса, бәдік ақыл айтып уақытты алмай, мифтер туғызуға тиіс» деуі де осындай жайларды білгендіктен шығар.

Біздің пайымдауымызша, алғашқы адамдар өздерінің эволюциялық даму жолының бастауында басқа да жан иелері секілді тек күнделікті тірліктің қамымен ғана болған. Олардың ол кезде

құдайлармен де, басқа толып жатқан құбыжықтармен де шаруасы болмаған. Соған орай олардан қалған әңгіменің негізгі арқауы да сол күнкөрістен, соған қатысты таным-түсініктің төңірегінен әріге ұзамаған. Тек кейін барып, бірте-бірте еңбек құралдары жетіліп, күнкөрістің терімшіліктен басқа да көздері ашыла бастаған кезде бұған дейін артықшылықта болып келген дене күші енді бәріне икемді сана қуатына жол беріп, ақыл алға шыққан кезден бастап жаратылыс табиғатынан ерекше қабылетке ие кейбір ақылды жандар төңірегіндегілерінің табиғатпен күрестегі дәрменсіздігіне куә болу арқылы оларға көмектесу мақсатында өздерінің қиялдарына ерік беріп, жақсылығына медет берер, жамандығына жазалар – түрлі құдайлар мен құдырет күш иелерін ойлап тапқан және оларды кейін өздерінің жеке басының мүддесіне пайдаланудан да қашпаған. Көне замандарда жоғары билік тізгініне қол жеткізгендердің өздерін әрі патша, әрі құдай етіп көрсетулері осының айғағы. Бұлардан өз мүмкіндіктеріне қарай абыз-әулиелер де тыс қалмаған *(кейін бұлар жайында арнайы сөз болады. Қ.С.)*.

Алғашқы адамдар осылайша бүгінгі түсініктегі өздерін жаратқан Бір Жаратушыны танып, білуден көп бұрын өз қиялдарынан туған әртүрлі құдайларды өмірге әкелген. Бірақ әлемді Жаратушы Жалғыздың жасампаздық құдыреті адамда болмағандықтан, олардың қиялдан туған құдайлары іс-әрекетімен көп жағдайда кәдімгі қарапайым пенделердің көшірмесіне айналып жатады: адамша күліп-ойнайды, біреулерге ашуланады, біреулерге жаны ашиды, біреулерге ғашық болады, біреулерді жазалайды, өзара жанжалдасады. Адамдар, тіпті, құдайлардың әрекетін дамытуда кейде қиял мүмкіндіктері жетпей, тығырыққа тірелген кездерінде, бұған дейін «ешқашан өлмейді, мәңгілік» деп мойындатып қойған құдайларын қарапайым пенде құсап өлтіре де салады. Грек мифологиясындағы аспан құдайы Уранды баласы Кронға *(Кроносқа)* немесе осы Кронды баласы Зевске өлтіретіні секілді оқиғалар осы айтылғанға айғақ.

Қалай дегенде де, мифологияның адамзат баласын адамдық қалпынан тайдырмай, белгілі бір деңгейдегі өзіндік таным-түсінігімен ұзаққа созылған **тарихқа дейінгі кезеңнен** *(адам баласы жаратылғаннан х.э. дейінгі VIII ғасыр аралығы. Қ.С.)* аман өткізіп, **тарихтан кейінгі кезеңнің** *(х.э. дейінгі VIII ғасырдан кейінгі.Қ.С.)* бастауына, яғни терминдік тұсауын немістің философ ғалымы Карл Ясперс кескен **«кіндік уақытқа»** *(х.э. дейінгі 800-200 жылдар*

аралығы. Қ.С.) жеткізгені анық. «Кіндік уақыттың» қарсаңында әлем халықтары ежелгі адамдардың қиял туындысы – көп құдайдан жалығып, оларға деген сенімін жоғалтып, рухани сырқатқа ұшырай бастаған кезде заманы тудырған пайғамбарлар мен ақылмандар өздерінің даналық танымдарымен жершарының әр тарапынан бір кезеңде оларға көмек қолдарын созды. Бір ғажабы, олар өзара байланысы жоқ, бір-бірінен шалғайда жатқан өңірлерден шыққан әр халықтың өкілдері еді. Солардың терең танымы мен ерік-жігерінің нәтижесінде: Қытайда – кунфузышылдық (*кунфуцианство*) мен даосизм; Индияда - индуизм мен буддизм; Таяу Шығыста - монотеизм; Еуропада – гректік рационализм секілді жаңа діни жүйе пайда болды. Бұл жаңа діни ілімнің әр жерде бір кезеңде («кіндік кезеңде») жарыса өмірге келуі сол заманның нақты тарихи тұлғаларының, мысалы, Иудейде – х.э. дейінгі VIII-VI ғасырлардағы атақты пайғамбарлардың; Индияда – упанишад жасаушылар мен Будданың (*х.э. дейінгі 563- 485 жж.*); Қытайда - Конфуций (*х.э. 551-469 жж.*) мен Лао-зының; Ежелгі Грецияда – х.э. дейінгі V ғасырдағы трагедия авторларының, Сократтың (*шамамен: 470 – 399 жж.*), Платонның (*х.э. дейінгі 427-347 жж.*) және Аристотельдің (*х.э. дейінгі 384-322 жж.*) есімдерімен байланыстырылды. Бұлардың бәрінің діни ілімінде өзара үндескен танымдық ортақтастық бар болатын. «Мифтің қысқаша тарихы» атты кітапшаның авторы Карен Армстронг атап көрсеткеніндей: «Все они характеризуется обостренным осознанием страданий как неотъемлемой части человеческой жизни, и все ориентированы на развитие более одухотворенной религии, на столь сильно зависящей от внешней обрядовости. Все они опираются на новаторские представления о личной совести и морали: тщательного выполнения традиционных ритуалов недостаточно, следует также относиться с уважением к своим ближним. Все основатели новых религии осуждали насилие и проповедивали сострадание и справедливость. Они учили своих последователей искать истину в себе, не полагаясь на слова жрецов и религиозные авторитеты. Ничто не следует принимать на веру; все нужно подвергать сомнению; старые ценности подлежат критическому пересмотру. И одной из областей, требующих переоценку, разумеется, оказалась мифология» [4, 90].

Біз бұл еңбегімізде зияткерлік, рухани-әлеуметтік өзгерістер төңкерісін жасаған «кіндік уақыт» ғұламаларының осылайша қайта пайымдауларынан өтіп, кейінгі заманға екшеліп, іріктеліп, сүзгіленіп

жеткен мифологияның танымдық толғамдарының тілдік, тарихтық деректері арқылы адамзат баласының ресми ортақ тарихындағы түрік халықтарының ғұмырнамасының х.э. кейінгі VI ғасырдан басталуының дұрыс еместігін, олардың атамзаманнан бері бар, ежелгі көне халықтардың бірі екенін дәлелдеуге талаптанып көрмекпіз. Ондағы мақсат - тек түріктанушылардың ғана емес, бүкіл тарихшылар қауымының адамзаттың ортақ бастау тарихын бүгінге дейін түрік халықтарының тарихынсыз, сыңаржақ түсінікте жазып келген қателіктеріне жалпы жұртшылық назарын аудару. Ал шала, сыңаржақ түсініктің ешқашанда толық шындықты таныта алмасы белгілі. Бүгінгі генетика ғылымының соңғы жетістігі – ДНК зерттеулерінің қорытындысы «адамзат баласының түпкі ататегінің алғаш кіндік қаны тамған атажұрты» деп көрсеткен - Африка жерінде сонау есте жоқ ескі замандарда өзгелермен бірге түрік халықтарының ата-бабаларының да өмір сүргеніне, олардың соған айғақ болар өзіндік өшпес із қалдырғанына миф деректері куәлік беріп жатса, ресми тарих қалыптастырған қасаң санаға аз да болса шындық сәулесі түсер ме еді деген үміт.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Захаров И.А. *Адам и Ева жили на Юге Африки*. Trud. Ru. №193. От 25. 10. 2002 г.
2. Гаджиев Н.Э. *Түрік тілдері*. Ас. 2002. 22-23-бб.
3. *Словарь иностранных слов*. М. «Русский язык». 1986. Стр. 317.
4. Карен Армстронг. *Краткая история мифа*. М. 2005. Стр. 90.

340.115845

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІНДЕГІ
САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ОЙЛАР**
POLITICAL AND LEGAL THOUGHT IN THE INFANCY OF THE
KAZAKH KHANATE

ШЫҒҒЫС ЕРГӨБЕК*

Түйіндеме

Мақалада Қазақстан тарихында ең маңызды орын алатын қазақ хандығының қалыптасу кезеңіндегі саяси-құқықтық ойлар ғылыми негізде сарапталады. Және хандықтың құрылу, нығаю кезеңін, саяси тәуелсіздіктен айрылу кезеңін түркі құқығы мен мемлекет философиясы тұрғысынан қарастырады.

Кілт сөздер: реформа, құқық, ру, мемлекеттік орган, саяси-құқықтық ой.

Summary

In an article in a scientific basis clarified political and legal thought in the infancy of the Kazakh Khanate, which is the most important place in the history of Kazakhstan. And also considered periods of education, strengthen the Khanate, loss of political independence from the perspective of law and philosophy of the Turkic states.

Keywords: reform, law, clan, state agency.

Қазақ хандығының құрылу дәуірі Еуразия алқабындағы терең этникалық процестердің орын алуымен ерекшеленеді. Саяси процестердің күрделенуі Еуразия кеңістігіндегі жаңа мемлекеттік құрылымдардың пайда болуына, ғасырлар бойы жалғасқан дәстүрлердің орнын жаңа үрдістер басып, бірқатар ұлттардың қалыптасуына алып келді. Бұл бұрын іргелі елдер қалыптастырған моңғол-түрік мәдениетінің терең дағдарысы еді. Осы кезеңдегі аймақтағы жүргізіліп жатқан процестердің күрделілігі кейінгі пайда болған мемлекеттердің жаңа даму кезеңіне өтуімен ерекшеленеді. Саяси ыдырау мен ұлттың қалыптасу процесі бұл аймақтың өзін - өзі айқындауына мүмкіндік берді. «XV-XVIII века были для казахов временем их интенсивной консолидации в единую народность и образования самостоятельной казахской государственности, на основе интеграции родов и племен, близких между собой по признакам форм хозяйствования и быта, искусства и культуры и т.д.» [1. 110].

* Заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аккредитация, рейтинг және сапаны басқару орталығының директоры, Алматы-Қазақстан. PhD in law, Al-Farabi Kazakh National University, director of the Center for Accreditation, Rankings and Quality Assurance, Almaty-Kazakhstan. E-mail: Shyngys.Ergobek@kaznu.kz

Академик Бартольд Орта Азиядағы саяси процестерді былай түсіндіреді: «... Шейбани потерпел поражение в северных степях от части узбекского народа, отделившейся от главной массы узбеков при Абулхайре и за это получившей название казак, как называли среди кочевников людей, отделившихся от своего государства и находившихся с ним в состоянии войны» [2. 182].

Қазақ хандығының қалыптасу кезеңіндегі саяси-құқықтық ойлардың бұрынғы мемлекеттер дәстүрімен тығыз байланысы бар. Бұл жөніде Елбасымыз Н. Назарбаев: «XV ғасырдың аяқ кезінен бастап қазақтар, өзбектер және басқа да халықтар этностық тұрғыдан бір-бірінен бөліне бастады. Мұның өзі көптеген ғасырлар бойы жүріп келген этногенетикалық терең үрдістердің нәтижесі еді» [3. 113], – деп түсіндіреді.

Түркі мемлекеттеріндегі билеуші органдар жүйесінің Қазақ хандығының мемлекеттік институттарына ықпал етуі хандықтың осы саяси жүйенің мұрагері ретінде қалыптасуымен тығыз байланысты. Сондықтан Қазақ хандығының саяси-құқықтық ойлар тарихы бірінші кезекте, түркі мемлекеттеріндегі саяси-құқықтық идеялардың философиялық жалғасы, шырқау шегі деп қарастырған маңызды. Қазақ халқы өзге түркі халықтарынан гөрі ата-бабаларының тілін, әдет-ғұрпын көп өзгерістерге ұшыратпай, таза жеткізіп отырғанын ғалымдар сан мәрте айтып келеді. Н. Өсерұлы халқымыздың осы ерекшелігін былай айқындайды: «Оның басты себебін томаға-тұйық феодалдық-патриархаттық тұрмыс кешкен ата-бабамыз басқа халықтарға араласып, олардың мәдениетін, заңын, дәстүр-салтын қабылдай бермегендігінен деп санаймыз» [4. 6].

Хандықтың құрылу, нығаю кезеңін, саяси тәуелсіздіктен айрылу кезеңін де еуропалық көзқараспен емес, түркі құқығы мен мемлекеті философиясы тұрғысынан қарастыру маңызды. Себебі «в основу законодательства казахских ханов положен огромный опыт государственной организации, административной, финансовой, податной систем тюрков, ранее приготившейся и монголам, и Руси, и другим европейским странам» [5, 108].

Тіпті бүгінгі мемлекет тұрғысынан қарағанның өзінде ғалымдар бірқатар қайшылықты тұжырымдарға жол беруі мүмкін. Қазақ хандығының мемлекеттік реформаларының, билік органдарының дәстүрлі институттарға жақындығы да сондықтан.

XV ғасырдың екінші жартысында Керей мен Жәнібек хандар - Қазақ хандығының негізін қалады. Жас кезінен жаужүрек, батыр

болып өскен Керей хан өзінің батыл саяси көзқарастарымен ерекшеленеді. Көшпелі Өзбек хандығының билеушісі Әбілхайыр ханның парсы мәдениеті мен отырықшылыққа көп көңіл бөліп, салық саясаты мен көшпелі халық үшін ең маңызды болып табылатын еріктілік пен еркіндікке қол сұққандығы үшін көшіп кетуге мәжбүр болады [6. 12; 7. 152; 8. 110-111; 9. 125; 10. 31].

Қазақ хандығының бөлініп кетуі туралы мынадай дәйек келтіріледі: «... Алтын Орданың сол кездегі ханы Әбілхайыр ханның Дайырқожа деген сүйікті қазысы болыпты. Ол - қара қылды қақ жарған әділ жан екен. Осы әділдігі арқасында ол Ақжол атаныпты. Осымен қатар, Қара Қыпшақ Қобыланды да Әбілхайыр ханның ардақты адамы болыпты. Бірақ, Дайырқожа мен Қобыланды өш екен. Осы өштікпен бір күні Қобыланды Дайырқожаны жарып өлтіріпті. Содан кейін Дайырқожаның жағының басты адамы Жәнібек Әбілхайыр ханнан Қобыландының басын сұрапты – жанға-жан алмақ болыпты. Әбілхайыр Қобыландыны берсе, қалың қыпшақ бұзылады. Сондықтан хан Жәнібекке үш кісінің құнын алып біт депті. Жәнібек оған көнбепті. Сонан кейін Жәнібек бірсыпыра қазақ руларын соңынан ертіп, Алтын Ордадан бөлініп кетіпті» [11. 58; 12. 22-23].

Қазақ хандығының пайда болуына Дешт-і-Қыпшақтағы саяси дағдарыстың себеп болғандығы айқын. «Само по себе отложение Гирея и Джанибека от основной массы кочевых узбеков было лишь одной из распространенных в степи форм протеста наиболее самостоятельных султанов в период наибольшего ослабления власти Абу-л-Хайра и обострение противоречий внутри узбекского улуса» [13. 232].

Династиялық жанжалдар бұл кеңістіктегі саяси-қоғамдық қатынастардың тез жүруіне жағдай жасады. «В середине XV в. в Дешт-и-Кипчаке резко обострилась династическая борьба. Побужденные бежали на северо-восток, к границам Могулистана, правители которого оказали им поддержку и отдали во владение Чуйскую и Таласскую долины. Там в 60-х годах XV в. была заложена основа первого казахского феодального государства. Ханы Могулистана не заинтересованные в укреплении складывавшегося узбекского государства, оказывали казахской знати некоторую помощь» [14. 40].

Жас хандықтың жаңа мемлекеттік органдарын құру мен жаугершілік заманда әскер құрудың жаңа принциптерін енгізу Қазақ хандығының болашақта іргелі хандық болуына кең жол ашты. Жалпы сол кезеңде қалыптасқан гео-саяси жағдай күрделі болатын. Негізгі

күрес көзі Сырдария бойындағы қалалар үшін өрбіп, бұл соғыстар Орта Азия мен Қазақстанның басты қарсыласу мен күрес объектісіне айналды. Әбілхайыр ханның Дешті Қыпшақты жаулап алып Мәуереннахрға көз тігуі Қазақ хандарының Моғолстан шекарасына көшуіне жағдай тудырды. Бұл бірінші кезекте Орда Ежен ұрпақтары мен Жошы ұрпақтарының басқа тармақтары арасында пайда болған келіспеушіліктің нәтижесі деп қарастыруға болады. Қазақ хандары бастаған 200 мың адамның айтарлықтай шығынсыз көшуіне жағдай жасады. «С Гиреем и Жанибеком, нет сомнения совершали тернистый путь амштитуды кочевания только приближенные и преданные им воины. Последние как первую родину – отчизну (Сарайское ханство), так вторую родину (Узбекистан) покинули и шли за своими ханами под различными импульсами: преданности ханам, воинская отвага, эмоция самосохранения, черта – привычка непокорных и будирующих сынов Золотой орды того времени к нескончаемым передвижениям, считая все уголки бывшей Золотой орды своей родиной» [15. 172].

Әрине Керей ханның жаңа мемлекетке деген өз көзқарасы бар еді. Керей бірінші кезекте, көшпелі мәдениетке тән әдет-ғұрып нормаларын қолдады. Мұндағы басты мәселе Шыңғыс ханның «Яссысының» шеңберінде шешілетін. Яғни «Қасым ханның қасқа жолына» дейін Қазақ хандығында ежелден қалыптасқан дәстүрлі құқыққа жол берілетін [16. 118]. Шыңғыс ханның «Яссысы» өте күрделі, әрі қатал нормативті актілерден тұратын. Көп құқық бұзушылықтар өлім жазасына жазаланатын [17. 32]. Қазақ хандарының бұл нормаларға арқа сүйеуі қатаңдық талаптарының қажеттілігімен түсіндіруге болады.

Мемлекетті органдар жүйесінде ең жоғарғы билікті хан иеленетін. Ол әскердің бас қолбасшысы болып табылатын [18. 45].

Қазақ хандығында екі үлкен қастаны бөліп қарастыруға болады. Бұлар: төрелер мен қожалар [19. 41]. «... эти группы организованы корпоративно, внутренняя жизнь эндогамна, привелегии четко сформулированы. Носители фактической власти в кочевом обществе – родоплеменная знать, представляющая собой потестарную организацию казахов. Она стоит ступенью ниже, чем чингизиды и ходжи» [20. 68].

Төрелер барлық дерлік әкімшілік-атқарушы билікті өз қолдарына шоғырландырды. Ал қожалар болса рухани-діни билікті өз уысынан шығармауға тырысты. «Қожалар рухани көсем ретінде ақсүйектер тобына енгізіліп, оларға «төрелер» секілді жеңілдіктер берілді.

Мысалы, қожаны өлтіргендер жәй қарапайым адамдарға төленетін құнның мөлшерінен 7 есе артық, сөккені үшін ат-тон айып тартатынын айтсақ та жеткілікті» [21. 31].

Дегенмен қазақ қоғамында Ислам дінінің позициялары мықты болмады. Шоқан Уәлиханов бұл туралы: «Мусульманство пока не въелось в нашу плоть. Оно грозит нам разъединением народа в будущем. Между киргизами еще много таких которые не знают и имени Магомета, и наши шаманы во многих местах степи еще не утратили своего значения. У нас в степи теперь период двоеверия, как было на Руси во времена преподобного Нестора» [22. 71]. Осы арқылы қожалардың қоғамдық ықпалының төмендігін түсіндіруге болады.

Қазақ хандығындағы бөлініс әкімшілік-территориялық принципке емес, тайпалық-рулық принципке негізделді. «В обществе, где были сильны пережитки родовых отношений, всякий вред, нанесенный отдельным членам рода, адресовался всем его членам. В таких условиях преступление представляет собой акт, направленный против общества в целом» [23. 228], - деп жазады поляк ғалымы С. Гросс.

Ру-қоғамның ең кішкентай ұясы ретінде қалыптасты. «Әр ру өз алдына көшіп-қонып, жеке ауыл болып танылды. Рудың негізгі ұйытқысы – туыстық, ағайындық қатынастар болып, ауқаттысы жағдайы төменіне көмектесті. «У ішсең руыңмен» деген принцип қалыптасты. Әр ру мүшесі өз руының шежіресін, жеті атасын жақсы білді. «Ру шежіресін білу – сахара төсінде көшіп-қонған қазақтар үшін өмірлік қажеттілік. Қазақ халқының ру-тайпалық, жүздік-қауымдастық біртұтас ғажайып бітімі ғасырлар бойы бүкіл қазақ - бір атаның ұрпағы, бір тамырдың бұтағы деген ұстаным бойынша өсіп-өркендеп отырған... Мұндай біртұтастық тек қана рулық жүйе арқылы жүзеге асқан» [3. 34-35], - деп жазады Елбасымыз Н. Назарбаев.

Рулық басқару қазақ қоғамында бірқатар шектеулер туғызды. Ру тек туысқандық принцип негізінде құрылғандықтан бұл шектеулерді сақтау әрбір адамға міндетті болып табылатын. «Ру – адамдардың тарихи қалыптасқан бірлестігі, туысқан адамдар тұратын қауымдастық. Оның мүшелері өзара некеге отырмайды. Барлық халықтар рулық дәуірден өткен. Қазіргі халықтардың кейбіреуінде рулық дәуірден қалған әдет-ғұрыптары, дәстүрлері әлі де сақталған. Қазақтың әдеті бойынша жеті атаға дейін қыз алмайды» [24. 23].

Әдетте руларды сол рудан шыққан ақсақалдар басқарды немесе кейбір жағдайларда төрелер хан көтеріліп басқару құқығына ие болды. Ру ақсақалының юрисдикциясына ішкі сот, өзара көмек беру, рудың

ішкі қатынастарының мәселелері жатты. «Каждый почетный киргиз-родоначальник знает всю генеалогию своего рода и, чтобы быть благовоспитанным и порядочным человеком, усердно изучает народное право под руководством старого бия, пользующегося в народе репутацией, юридическою известностью, и совершенствуется в красноречии, приобретая на память множество поговорок, пословиц, забавных анекдотов и употребляя их для украшения своих речей, а последнее обстоятельство – сообщение им занимательности и отчасти забавного юмористического характера, до которого киргизы большие охотники» [25,157-158].

Рулар өз кезегінде ұлыстарға, ал ұлыстар жүздерге бірікті. Кейбір ғалымдардың ойына сүйенер болсақ жүздік жүйе Қазақ хандығында Тәуке ханның тұсында енгізілген [11, 61; 26. 124].

Алайда бұл пікір ғылыми тұрғыдан жеткілікті негізделмеген. Мысалы: Ноғай хандығы ыдырағаннан кейін Кіші Ноғайлының бірқатар рулары Қазақ хандығына көшіп келіп Кіші жүздің [27. 253; 7. 109; 28. 253] негізін құрағандығы туралы деректерге сүйенер болсақ, бұл дәстүрдің Қазақ хандығы құрылған кезінен бастау алатындығын айқындауға болады [10,33]. Оның үстіне қазақтардың пайда болуы туралы аңыздардың барлығында дерлік Алаш ханның [3,151-152] үш ұлы жөнінде айтылады. Яғни, жүзге бөлу принципі Қазақ хандығы құрылған дәуірден бастау алатындығында ешқандай күмән жоқ. Бұған ғалым М.А.Сәрсембаевтың мына пікірі дәлел бола алады: «Образовавшиеся в XV веке Казахское ханство, в XV-XVI веках казахские жузы (старший, средний, младший) были государствами феодально – патриархального типа, имевшие определенные государственные органы власти для осуществления как внутривластных, так и внешне политических дел. Все эти казахские государственные образования были субъектами международного права феодализма, имевшими определенные права и отправляющими обязанности международного характера во взаимоотношениях с другими государствами и племенами. В период со времени возникновения и до окончательного присоединения к России (60-годы XIX в) казахские жузы вступали в политические, торгово-экономические отношения с Бухарским, Хивинским, Кокандским ханствами, Россией, Китаем и другими государствами. ... все жузы были субъектами феодального международного права, их международная правосубъектность проявлялась в отношениях каждого из них с другими государствами; отношения жузов между собой вряд

ли можно было определить как международно-правовые, так как они (жузы) представляли собой три части единой казахской народности» [29. 9-10].

Жоғарғы лауазымды қызметтің бәрін дерлік төре ұрпақтары иеленетін. Алайда, бұл мәселеде бір тұрақты принциптің сақталмағандығы белгілі. Жаугершілік заманда тек ру емес, ұлыстарды басқарған батырлар мен билердің болғандығы тарихи факт. Сот ісін жүргізу ру ақсақалдары мен билерге, ал аса күрделі жағдай болғанда төрелерге жүктелгендігі белгілі. Осылайша төрелер мен қожалар құрайтын ақсүйектерден басқа, үстем тап өкілдеріне билер мен батырларды [19. 113] жатқызуға болатындығы айқын. Билер институты жоғарыда айтқанымыздай түркі мемлекеттерінде де болған. Бұл туралы М. Вяткин: «Звание бия было широко распространено в казахском обществе. Его возникновение теряется еще в доказахском прошлом общества Дешти-Кипчака. Оно встречается у ряда тюркских народностей, входивших в состав Золотой Орды. ... Это звание могло быть наследственным или приобреталось путем особого ханского пожалования. ... У казахов главу народа называют би (бий, князь)» [30. 101-105] - деп жазады.

Батырлар жайлы: «Широкое распространение звания батыров в XVII-XVIII в. в. – специфическая особенность казахского общества. Этого явления за рассматриваемое время не наблюдалось ни у узбеков, ни у каракалпаков, ни у киргизов. Звание батыра никогда не было наследственным, оно приобреталось только личными подвигами.

... Термин «батыр» был чрезвычайно распространен в казахском фольклоре и быту. Весь казахский героический эпос – это сказания о легендарных или исторических батырах.

...Термин «батыр» выступает как лишенный социального классового содержания. Вот почему так трудно определить общественную природу батыров в исторической действительности, в частности в XVIII в. он выступал как бытовой, а не социальный. «Батыров мы встречаем по преимуществу в среде родовых старшин» [30. 108-110], - дейді.

Жоғарыда айтылған қызметтердің көпшілігі сайланбалы негізде, беделді тұлғаларға берілетін.

Қазақ қоғамындағы құқықтық дәстүрлер, әсіресе, хандық билікке қатысты әдет-ғұрып нормалары хандық биліктің айтарлықтай әлсіздігін көрсетеді. Әрине, бұл билік әр хан тұсында өзгеше болды. Дегенмен, Керей хан тұсында да одан кейінгі кезеңдерде де хандық

биліктің атқарушы функциялармен шектелгендігі байқалады. Мәселе Шыңғыс хан дәуіріндегі құқықтық нормалар құрылтай ұйымдарға кең өкілеттік бергендігі, бұдан кейінгі билік жүйесіндегі өзгерістерде хандық биліктің біртіндеп әлсіреуін түсіндіреді. Шыңғыс хан өз империясын құруда жаңа аристократияға негізделгендігі белгілі. Осы тарихи кезеңдегі биліктің күшті орталықтануы Шыңғыс ханның ескі элитаны толықтай дерлік жойып жіберуімен байланысты. «Нельзя забывать, что большая часть старой монгольской аристократии, особенно высшей, была Тэмуджином истреблена в ходе долгой и кровопролитной борьбы, в некоторых отношениях напомилавшей гражданские войны. По существу, на исходе этой войны возникла новая аристократия, состоявшая из сородичей Тэмуджина, лиц, выдвинувшихся в период его борьбы за объединение монголов, и, лишь отчасти, старой кочевой знати. Это обстоятельство облегчило его реформу, направленную на прочное объединение монгольских племен» [31. 375].

Шыңғыс ханнан кейін бұл рулық, тайпалық элита өзінің позицияларын нығайтып, мемлекеттік істерге араласудың көптеген тетіктерін қолдана алды. Үш жүздің өздерін «хандар» басқарғандығын ескерсек, Қазақ хандығының басында, «бас хан» немес ескі түркі дәстүрі бойынша «қаған» отырды. Мәселе, Қазақ хандығының мемлекеттік құрылысында жүздер мен ұлыстарға кең функциялар беріліп отырған. Қағанның элитаға тәуелділігі, жергілікті сегменттің өкілеттігінің кеңейіп, кей жағдайларда ұлыстардың өзіне хан сайлап алу үрдісі байқалады. Бірақ Қазақ хандығының алғашқы кезеңінде мұндай үрдістер ақылды екі ханмен де шектеліп отырды. «Следует, впрочем, сказать, что представление о политическом единстве казахов, возможно, даже с откочевки Керейя и Джанибека в 1465-1466 гг., не более как иллюзия. Известно, что почти во все времена существования Казахского ханства было сразу несколько лиц, носивших титул хана. Традиция идет от Керейя и Джанибека – они оба имели титул хана. Одновременно во времена правления Касима, Хакк-Назара, Шигая титул хана носили и некоторые из их братьев. Следовательно, в истории казахских ханств наличие старшего и младшего ханов или нескольких независимых ханов было, видимо, постоянным и тривиальным явлением» [32. 176].

Осылайша Керей мен Жәнібек хандардың саяси-құқықтық ойлары Қазақ хандығының кейінгі кезеңінде белең алуы мүмкін сепаратизмді шектеу мақсатында бірқатар реформалар жасауға мәжбүрледі. Хандық

титулдың бірнеше адамға берілуі бірінші кезекте, таққа дайындау процесімен түсіндіріледі. Көп жағдайда болашақ тақтың иегері де хандық титулға ие болатын. Себебі, Керей мен Жәнібек мысалының өзінде хандық титулды екі саясаткер де иеленгенімен, алдымен хандық таққа Керей, кейінгі кезеңде Жәнібек отырды. Мұны барлық хандардың ішкі саясатына таралуы, Керей мен Жәнібектің саяси-құқықтық ойларында «хан» титулын келешек ханға беру арқылы оның беделін көтеруді көздегендігі айқындалады. Уақыт өте келе жергілікті сепаратизмнің күшеюі бұл институттың өзгеріп, Қазақ хандығының ыдырауына әкелді. Бұл процестер әсіресе, Тәуке ханның билік құрған кезеңімен тығыз байланысты. Тәуке хан реформаларына сәйкес «кіші хан» институты Әбілқайырдың хан болып сайлануына кедергі келтіретін факторға айналды. Қазақ хандығының Ресей империясының құрамына кіруі де белгілі дәрежеде осыған байланысты болды. Яғни биліктің эволюциясына байланысты «кіші хан» атағы өзінің Керей мен Жәнібек көздеген алғашқы мақсатынан айрылып, орталық биліктен айтарлықтай тәуелсіз билік институтының қалыптасуына алып келді. Қазақ мемлекеттігінің көрінісі ретінде хандық билік өзінің негізгі қызметін көп жағдайда тиімді атқара алды. «Ханская власть, олицетворявшая вершину государственного механизма, опиралась на аппарат принуждения и насилия в лице армии, органов охраны порядка, судебных органов, в частности суда биев и некоторых других карательных учреждений» [33. 211].

Алайда орталық хандық биліктің күшеюі заман талабы еді. Қазақ хандығы өмірінің алғашқы кезеңінде айтарлықтай күшті орталық биліктің болуы сыртқы жаулардан қорғану мақсатында қажет болатын. Бұл Керей мен Жәнібектің күшті хандық билік құруына жағдай жасады. «Объективно сложившиеся исторические обстоятельства настоятельно требовали достаточно основательного укрепления и решительного усиления ханской власти, а, следовательно, и власти предводителей родов, племен и улусов – союза племен, входивших в структуру ханской формы государственного объединения. Сильная власть предводителей родов, племен и улусов и их беспрекословное подчинение власти хана, нужны были последнему для оперативной мобилизации сил ханства перед лицом внешней опасности, в целях осуществления неожиданных набегов на соседние племена» [1. 111].

Әскер құру принципінде Керей салған жүйе хандық билік жойылғанша сақталып отырды деп айтуға толық негіз бар. Қазақ әскерінің негізін еркін көшпеліден тұратын жасақ құрады. Жасақ

рулық-тайпалық принцип бойынша құрылды. «Войско Казахского ханства формировалось из вооруженных отрядов ханов, султанов, биев и народного ополчения. Каждый род, жуз имели свое знамя (тамгу) и свой боевой клич (уран), но все войско выступало под одним небесно-голубым знаменем и ураном ханства» [34. 17]. Бұл Қазақ хандығының Шыңғыс хан империясынан алған тағы да бір ерекшелігі екендігін байқау қиын емес [17. 43]. Қазақ әскерінің бұрынғы жүйеге сәйкес бөлінуі бұл жүйенің дала жағдайындағы тиімділігін көрсетсе керек.

Қазақ қоғамында әскердің алатын орнының ерекшелігін академик Баймаханов былай түсіндіреді: «Қазақстан жерін мекендеген тайпалар мен ұлыстардың мемлекет құруының тағы бір ерекшелігі, бұл процестегі армияның үлкен рөлінің болуы. Ол бірден-ақ қуғын-сүргін мәжбүрлеу механизмінде басты орын алды. Қандайда бір режимнің тағдыры, биліктің жүзеге асырылу сипаты соған тәуелді болды» [35. 518].

Бас қолбасшы болып хан сайланды. Кейде бас қолбасшылық міндеттері сайлау негізінде өзін дарынды көрсете алған адамдарға өтетін. Мұны жаугершілік заманда бас хан атағына ие бола алмаған Әбілхайыр ханның бас сардар болып сайлануынан көруге болады. Дегенмен, бірқатар тарихшылар бас қолбасшы ретінде болашақ хан ханзада сайланатындығын айтады. Әр түрлі тарихи кезеңдерде бұл институттың туындаған жағдайға байланысты өзгеріп отырғандығы байқалады. Мысалы: Қазақ хандығының алғашқы ханы Керей әскерлерді өзі басқарған белді қолбасшы болған. Ал Есім ханның хандық құру кезеңінің соңында бас сардар ретінде Салқам Жәңгірдің болғандығы белгілі. Кейде қазақ әскерінде бас қолбасшылық екі адамның қолында болады. Осылайша, көп деректерде қолбасшы ретінде екі ханның аталатындығы кездеседі. Мысалы: Керей мен Жәнібек, Есім мен Тұрсын хандардың аттары бірге аталады. Демек, бұл институт нақты қалыптасып отырған саяси жағдайға байланысты реформацияға ұшырап отыратындығы айқын аңғарылады. Қорыта айтқанда, қолбасшылық саяси қызмет ретінде белгілі.

Керей ханнан кейін билік құрған Жәнібек ханның тұсында жаңа хандықтың өзіндік құрылымы мен заң жүйесі жөнге түсті [6. 15]. Оның саяси ойлары Қазақ хандығының іргесін кеңейту, тәуелсіздігін қамтамасыз ету төңірегінде болды. Жәнібек ханның ақылдылығынан аты аңызға айналып, оны «өз» эпитетімен қосып айтып, «өз-Жәнібек» деп атап кетеді. Бұл туралы Ш.Уәлиханов: «По преданиям известно, что Джанибек был государь мудрый [аз], вот отчего киргизы называют

его не иначе, как с эпитетом Аз [Джанибек], и известно, что визирем его был умный и красноречивый Джиренче-Чечен» [25. 165].

1473-1480 жылдары билік құрған Жәнібек Түркістан өңірінде ықпалын күшейтуге тырысты. Жәнібектің ойы бойынша өз үйінің кілті қалтаңда болса ғана қауіпсіздік орын алады. Ал, Қазақ хандығының кілті Сырдария бойында орналасқан қалалар болатын. Осы қалаларға бақылау орнату Қазақ хандығының сыртқы саясатында әр кезеңде әр түрлі деңгейде белді орын алып отырған. «Генеральной линией внешней политики Казахского ханства на первых этапах его существования стала задача распространения власти правящей династии потомков Урус-хана на весь присырдарьинский пограничный район и установление при опоре на его укрепления и экономические ресурсы более или менее прочного военно-стратегического контроля над зависимыми группировками кочевников» [16. 131].

Барлық күшті алдымен өзбек ханы Әбілхайырмен, ал кейінгі кезеңде Шайбанимен болған қақтығыстарға шоғырландырған Қазақ хандығы басқа көршілерімен жақсы қатынастар ұстап отырды. Олардың ішінде ойраттар да бар болатын. «Необходимость сосредоточить все силы и средства казахских феодалов для борьбы против узбекского хана Абулхаира, а затем против Шейбани и шейбанидов заставляла казахских феодалов поддерживать мирные связи с другими своими соседями, например с ойратами, отношения с которыми целое столетие не были омрачены конфликтами» [14. 40].

Ал, жалпы Жәнібектің тұсындағы Қазақ хандығы Ноғай ордасы мен Қазақ хандығы бейбіт, тұтас өмір кешкен заман болып есептеледі. «время управления Джанибека, когда две родные орды ногаев и казаков жили вместе, воспевается в киргизских поэмах, как золотой век. К этому времени принадлежит большая часть преданий, нравственные изречения Джиренчи-Чечена (мудрого), Джанибека и ногайского философа Асана Горемычного (Асан-Кайгы) употребляются степняками до сих пор» [25. 165].

Қазақ хандарының мемлекет өмірінің алғашқы кезеңіндегі маңызды реформалары бұдан кейінгі дәуірдегі хандықтың дамуы мен өркендеуіне қуатты негіз қалыптастырды. Мемлекеттік институттардың дәстүрлі түркі мемлекетінің институттарына тән ерекшеліктерінің болуы Қазақ хандығын толыққанды функционалды қызметтерін орындауға мүмкіндік берді.

Қазақ хандары елмен бірге көшіп-қонып отырды. Мұның өзі ханның қасында ел үстінен өмір сүретін шенеуніктік аппарат ұстауға

мүмкіндік бермеді. «Ханның жанында оның ұландарының рөлін атқарған төлеңгіттері болды. Төлеңгіттер соғыс жағдайында ханның жеке гвардиясының рөлін атқарса, бейбіт кезеңде оның шаруашылығын ұйымдастырып, алым-салық жинау, күзет жұмысын атқару, тіпті чиновниктің рөлін де орындады» [18. 47].

Заман талабының күрделенуі жағдайында мемлекеттің кемелденуіндегі даму векторы анықталған осы кезең Қазақстан тарихында ең маңызды орын алуын заңды етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сегизбаев О.А. *Казахская философия XV-начала XX века*. – Алматы: Ғылым, 1996. – 472 с.
2. Бартольд В.В. *Тюрки*. – Алматы: Жалын, 1998. – 192 с.
3. Назарбаев Н. *Тарих толқынында*. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 бет.
4. өсерұлы Н. *Қазақтың үкім-кесімдері*. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 104 бет.
5. Абайдельдинов Е.М. *Политико-правовая история*. – Алматы: Данекер, 1999. – часть I. – 295 с.
6. Мағауин М. *Қазақ тарихының әліппесі*. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 бет.
7. *Қазақстан тарихы. Очерктер*. Құрастырушы: Ю.И.Романов. – Алматы: Дәуір, 1994. – 447 бет.
8. Қышқашұлы С. *Қазақ мемлекетінің туы тұңғыш рет қайда тігілген?* // Материалы III Международной конференции, посвященной 500-летию государственного деятеля средневековья Центральной Азии, Великому ученому-историку Мухаммеду Хайдару Дулати на тему «Казахстан и мировая цивилизация: история и современность». – Тараз: 1999. – 110-124 беттер.
9. Кәрібаев Б.Б. *Мұхаммед Хайдар мырза Дулати еңбегі және Қазақ хандығының құрылуы мәселелері, оның барысы мен кезеңдері* // Материалы III Международной конференции, посвященной 500-летию государственного деятеля средневековья Центральной Азии, Великому ученому-историку Мухаммеду Хайдару Дулати на тему «Казахстан и мировая цивилизация: история и современность». – Тараз: 1999. – 125-131 беттер.
10. Аспендияров С. *Қазақстан тарихының очерктері*. – Алматы: Санат, 1994. – 120 бет.
11. Кенжебаев Б. *Түрік қағанатынан бүгінге дейін*. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 344 бет.
12. Кұдайбердіұлы Ш. *Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі*. – Алматы: Қазақстан және Сана, 1991. – 80 бет.
13. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. *Казахстан Летопись трех тысячелетий*. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 383 с.
14. Златкин И.Я. *История Джунгарского ханства*. Изд. второе. - М.: Наука, 1983. – 335 с.
15. Кул-Мухаммед М. *Жақып Ақпаев. Патриот. Политик. Правовед*. – Алматы: Атамұра, 1995. – 240 с.

Ш.Ергөбек. Қазақ хандығының қалыптасу кезеңіндегі саяси...

16. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. и др. *История Казахстана. Народы и культуры*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 600 с.
17. Карпини П., де Рубрук Г. *Путешествия в Восточные страны*. – Алматы: Ғылым, 1993. – 248 с.
18. Маймақов Ф. *Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы*. – Алматы: Ғылым, 2000. – 176 бет.
19. Моисеев В.А. *Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII вв.* – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.
20. Артықбаев Ж.О. *12 лекций по истории Казахстана*. – Астана: Фолиант, 2001. – 144 с.
21. Зиманов С., есеров Н. *Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері*. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 128 бет.
22. Валиханов Ч.Ч. *О мусульманстве в степи* // Собрание сочинений в пяти томах. - Алматы: Қ.С.Э., 1985. - Т.4. - С. 71-75.
23. Сапарғалиев Г.С., Дьяков В.А. *Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане*. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 252 с.
24. Сапарғалиев Ф., Ибраева А. *Мемлекет және құқық теориясы*. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 192 бет.
25. Валиханов Ч.Ч. *Киргизское родословие* // Собрание сочинений в пяти томах. – Алматы: Қ.С.Э., 1985. – Т. 2. – С.148-166.
26. Данияров Қ. *История Казахского государства*. – Алматы: Эдельвейс, 2001. – 528 с.
27. *Қазақтың көне тарихы*. Дайындаған М.Қани. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 бет.
28. Мыңжан Н. *Қазақтың қысқаша тарихы*. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 бет.
29. Сарсембаев М.А. *Международно-правовые отношения государств Центральной Азии*. – Алматы: Ғылым, 1995. – 368 с.
30. Вяткин М. *Батыр Срым*. – Алматы: Санат, 2002. – 344 с.
31. Хазанов А.М. *Кочевники и внешний мир*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
32. Абусейтова М.Х. *Из истории внешнеполитических связей Казахского ханства с соседними государствами во второй половине XVI в.* // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1983. – С. 165-176.
33. Баймаханов М.Т. *Становление казахской государственности* // Избранные труды по теории государства и права. - Алматы: Әділет, 2003. – С. 210-220.
34. Нурпеисов Е.К., Котов А.К. *Государство Казахстан: от ханской власти – к Президентской Республике*. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 88 с.
35. Баймаханов М.Т. *Мемлекет теориясының негіздері* // Избранные труды по теории государства и права. – Алматы: Әділет, 2003. – 510-525 беттер.

930.15845

**АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ КЕЗІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН
ЭТНИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР
ETHNIC SOURCES FOUND DURING ARCHAEOLOGICAL
INVESTIGATIONS**

Сәйден ЖОЛДАСБАЕВ*

Түйіндеме

Ерте және ортағасырлардағы қалалардың жұртына қазба зерттеу жұмыстарын жүргізгенде қалада өмір сүрген тұрғындардың шаруашылықтың қандай түрімен айналысқандарын білдіретін құрал саймандар кездесіп отырады. Сонымен қатар қала тұрғындарының, қолөнер шеберлерінің қолынан шыққан бұйымдар да табылып қала тұрғындарының мәдени дәрежелерінің қандай дәрежеде болғандықтарын да көрсетеді. Қазба зерттеу жұмыстарының кезінде сырттан келген заттар да табылып қазба жұмысы жүргізіліп жатқан қаланың қандай елдермен сауда, қарым-қатынас жасағандарын көрсететін бұйымдар да табылады.

Түйін сөздер: Асық, бөлме, ойын, түбек, ұлт.

Summary

Archaeological excavations and research at an archaeological site Syganak, Zhanakorgan district Kyzylorda region "funded State municipal institution" for the Protection of Monuments of History and Culture of Kyzylorda management culture of Kyzylorda region "on budget program 005 "Preservation of Historical and Cultural Heritage and access to them" The object of study is medieval settlement Syganak. The objectives expedition included: conducting excavations at the northern entrance to the settlement Syganak (excavation Number 13).

In 2014 field of season Syganak archaeological expedition International Kazakh-Turkish University named H.A.Yasawi under the direction of Doctor of History, Professor S.Zh. Zholdasbayev were made on archaeological excavations the northern entrance (excavation №13), that is, structures related to the complex of the northern city gates.

Keywords: excavation, incision, wall, ditch, area, gate, Syganak

Археологиялық зерттеу жұмыстары кезінде Түркістан қаласының маңында Қаратаудың солтүстік жағындағы Жыланқарауыл (Күлтөбе) және Раңата қалаларын зерттегенде бір бөлменің дәлізінің бұрышынан көмілген асықтың қоймасы (1-сурет) табылған. Қойманың ішінде 100-ге жуық асық салынған [1. 31]. Асықтың құрамында көпшілігі қойдың және ақбөкеннің асықтары, бір тал үлкені арқардың

* тарих ғылымдарының докторы, профессор, Археология ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Түркістан-Қазақстан.

Doctor of historical sciences, professor, director of the Research center of Archaeology, Turkestan-Kazakhstan.

асығы - бұл қолға ұстайтын сақасы болу керек. Ал ешкінің асығы кездеспейді. Өзіміз де бала кезімізде асық ойнағанбыз, сонда ешкінің асығы бар баланы ойынға қоспайтынбыз, «ешкінің асығымен ойнасаң басың таз болады» деп, ешкінің асығын ойынға жолатпайтынбыз. Асық қоймасында ешкі асығының кездеспеуі бұрыннан келе жатқан әдет екендігін байқатады. Сондықтан бұл қала қазақтар өмір сүрген қала екендігіне ешбір дау жоқ. Жақында «Егемен Қазақстан» газетінің бір санында Фарида Бықайдың мақаласында асық ойнауды ұлттық ойынның бірі ретінде, спорттық бәсеке ретінде ұйымдастырып жатқанын жазыпты. Біз бала кезімізде асық ойнағанымызда мұғалімдер көрсе бізге ұрсатын еді. Халқымызда «асық ойнаған азады, доп ойнаған тозады, бәрінен қой бағып ет жеген озады» деп ұрсушы еді. Енді міне, заман қалай өзгерген десеңші. Енді білімді болған озады деп балаларымызға асық ойната алмай жүрміз. Шындығында асық ойынының түрі көп, 90-жылдары Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты бойынша бір докторлық диссертация келіп қаралған. Диссертацияның бір тарауы осы асық ойындары болған. Бірақ ол жеріне жете жазылмаған деп жұмыс қайтарылған еді. Міне осы тақырыпты қайта зерттеу қажет сияқты.

Қалған үш суреттің (2-сурет) біріншісі қойдың жілік сүйегінен жасалған шүмек пен кеуі түбек. Бұл жас балаларды бесікке жатқызғанда пайдаланатын жабдықтың түрлері. Шүмек баланың құрғақ, суланбай жатуына пайдаланылса, ал түбек баланың таза жатуына пайдаланылған. Түбектің үлкен кішілігіне қарағанда баланы бөлейтін бесіктердің де үлкен кіші болғандығы байқалады. Бұл заттардың табылуы жас балаларды тәрбиелеуде халқымыздың қандай ұқыпты болып, нәрестелердің денсаулықтарына көп көңіл бөлгендерін көрсетеді. Бесікте жатып өскен балалардың дене бітімдері түзу болып өседі.

Екіншіден, бұл мақаланы жазып отырған басты бір себебіміз, осындай ұлттық иірімдерді біздің орыс тілді көпшілік археологтарымыз біле бермейді. Сондықтан да олар мұндай бұйымдарға көңіл бөле бермейді. Мұндай мәселеге біздің атақты археологымыз А.Х.Марғұлан қатты көңіл бөлген. Өзінің 60-жылдары бір қола дәуірінің зиратын зерттеген мақаласында «қола дәуірінің зиратынан табылған мойын омыртқасы – бұл әйел адамның зираты, өйткені омыртқа әйел адам босанғанда сойылған қалжаның мойын омыртқасы. Бұл сүйекті жаңа туған баланың мойны қатқанша

сақтайды, қазақта мұндай әдет осы күнде де бар» деп жазады. Бұл әдет бойынша мойын омыртқаны тазалағанда оны пышақпен не тіспен мүжімеген. Жақсы жеріне жеткізе пісірілген омыртқаны жақсылап тазалап оның жұлынын да шығарып бір жіңішке ағашқа кіргізіп баланың мойны қатқанша керегенің басына іліп қояды. Бұл әдет осы күнге де кейбір жерде сақталған.

Археологтарымыз халқымыздың тарихындағы әдет-ғұрып, салт-саналарын жақсы білулері өте қажет. Әдет-ғұрыптар үй-жай салуда жиі кездеседі. Мәселен қазақтар киіз үй тіккенде үйдің есігін шығысқа немесе оңтүстік-шығысқа қаратып тігу сияқты әдет-ғұрып болған. Ал таулы жерде немесе тау етегінде қыстауларда үй салғанда көпшілік жағдайда үйдің қабырғаларын тастан қалаған. Мұндай жағдайды байқаған көрнекті археологымыз К.Ақышев Қаратаудың солтүстігіндегі қалаларды сыртынан бірден байқап бұл қалалар қазақтар өмір сүрген қалалар деп қазыпмай зерттелмей тұрып-ақ бірден ашық айтқан болатын. Ал біз қазба жұмысын жүргізіп оның шын мәнінде қазақ халқының салған, онда қазақтар XV-XVII ғғ, өмір сүрген қалалар екендігіне көзіміз жетіп отыр, оған біріншіден, жоғарыда көрсетілген заттар дәлел болса, екіншіден, басты бір дәлел ыдыстардың сыртындағы қазақ ру-тайпаларының таңбалары. Сол себептен жас археологтарымыз қазба жұмысының кезінде ерекше көрініс беретін бұйымдарға ұқыпты қараулары керек, өйткені олар халқымыздың бір әдет-ғұрып, салт-санасынан этникалық деректер беруі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

Жолдасбаев С. *Позднесредневековые города на северных склонах Каратау.* - Түркістан, 2012.- с.31.

1-сурет

2-сурет

930.15845

**1895-1905 ЖЖ. АРАЛЫҒЫНДА СЫРДАРИЯНЫҢ ОРТА
АҒЫСЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕ
ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУЛЕР**
STUDY OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF THE MIDDLE
REACHES OF THE SYRDARYA BETWEEN 1895-1905 YEARS

Мәлс БАХТЫБАЕВ*

Түйіндеме

XIX ғ. екінші жартысында Оңтүстік Қазақстан өңірінде, оның ішінде Сырдарияның орта ағысында орналасқан археологиялық ескерткіштерін зерттеу жұмыстары орталықта орналасқан (Санкт-Петербург, Мәскеу және т.б.) ғылыми ұйымдар тарапынан атқарылған болса, 1895 жылдан бастап осы өңірде орналасқан ескерткіштерді есепке алу, сипаттап жазу, топографиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу, өлшемдері мен жобаларын түсіру жұмыстарын Ташкент қаласында құрылған Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі атқарды.

Үйірме мүшелері Н.П.Остроумов, Е.Т.Смирнов, Н.Руднев, В.П.Колосовский, П.А.Комаров, А.А.Черкасов, А.К.Кларе және т.б. Сырдарияның орта ағысында орналасқан археологиялық ескерткіштерін зерттеуге үлкен мән беріп, атқарған зерттеу нәтижелерін өз отырыстарында баяндап отырды. Баяндамалар, айтылған пікірлер, мәжіліс қорытындылары үйірменің арнайы жинақтарында орын алды.

Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі мүшелерінің еңбектері ғылыми әдебиетте кеңінен кездескенімен, олар негізінен анықтама ретінде қарастырылып, олар атқарған ауқымды ізденіс жұмыстары жайлы зерттеулер жоқтың қасы болып отыр.

Бұл мақалада біз Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің Сырдарияның орта ағысында орналасқан ескерткіштерінде жүргізілген зерттеу жұмыстарын қарастырамыз.

Түйін сөздер: үйірме, Сырдария, ескерткіш, қалашық, орта ғасыр.

Summary

This article discusses the history of the study of archaeological monuments of the middle reaches of the Syrdarya and the adjacent territory of a Member of the Turkestan mug lovers of archeology.

Key words: circle, Syrdarya, monument, town, the medieval age.

* Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан.

International Kazakh-Turkish University, Research center of Archaeology, Senior Researcher, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: melsb@mail.ru

1897 жылы Сырдарияның төменгі және орта ағысында орналасқан көне ескерткіштерді зерттеу мақсатымен үйірме мүшесі Е.Т.Смирнов осы өңірде болып, өзінің «Древности на среднем и нижнем течении р.Сыр-Дарьи» атты мақаласында Сырдария өзенінің ежелгі және орта ғасыр кезеңдерінде қалай аталғанына кеңінен тоқталды. Сонымен қатар, Е.Т.Смирнов осы өңірдің қысқаша тарихына тоқталып, Сыр бойында орналасқан көне қалалар туралы жазба деректер аз болғандықтан тек археологиялық деректерге сүйенуге мәжбүр болғанын алға тартады. Ол Сырдария бойында орналасқан археологиялық ескерткіштер жайлы өз пікірін дәйектеу үшін, осы өңірде болып өткен белгілі тарихи оқиғамен байланыстыруды жөн көрді. Осы мақсатпен ол Шыңғысханның Орта Азияға жасаған жорығы жайлы мәліметтерді келтіре отырып, жаулап алынған аймақтарда орналасқан ортағасырлық қалаларды атап өтті. Олардың қатарында Отырар, Бинакен, Ходжент, Нұрата, Сығанақ, Жент және т.б. қалалар бар.

Е.Т.Смирнов көне ескерткіштер негізінен Сырдария өзенінің бойында, Арыс өзенінің оң жағасы мен Бөген, Шаян, Арыстанды өзендері аралығындағы жазықтықта орналасқандығын, ортағасырларда бұл өңірдің оңтүстік бөлігі үлкен Арыс-Бөген суландыру жүйесімен, ал Отырар қаласы Арыс өзенінен бастау алған канал арқылы суландырылғанын жазды. Сырдарияның сол жағалық жазығында көптеген төбелер, бекініс орындары мен ескі суландыру жүйесі барлығын, олардың ішінде, көлемі жағынан үлкен Қауған, Артық, Құмиян және Мейрам қалашықтары мен елді мекендер болғанын атап көрсетті. Сонымен қатар, қазіргі кезде Қаратаудың теріскейінде Созақ пен Шолаққорған айналасында көптеген елді мекендер орындары барын атап, онда күйдірілген кесектерден салынған құрылыстар барын жазды [1].

1899 жылы Н.В.Руднев Сырдарияның сол жағасымен жүріп, Шардара бекінісінен бастап Үш Қайық өткеліне дейінгі аралықты зерттеді. Ол Шардара маңында бірнеше топтардан тұратын төбелерді (Мың төбе) ашып, мұндай обалар тек Шардара бекінісі мен Ұзын Ата деп аталатын жерге дейінгі аралығында кездесетіндігін жазды. Ал, Ксты (Қысты) деп аталатын жер мен Үш Қайық өткеліне дейінгі аралықта он бір көне қалашық орналасқанын атап өтті. Олардың қатарында: Ксты (Қысты), Ұзыната, Сүткент, Байрамқұм, Ичкеле (Ешкілі), Жартөбе, Рабат, Қалғаната, Артықата, Раздыата және Оқсыз аталады. Н.В.Руднев: «...бұл атаулардың ішінде көне, бұрыннан келе

жатқан атау тек қана Оқсыз атауы болып табылады» деп жаңсақ пікір айтты және басқа атаулар кейінгі кезеңдерде өзгергендігін алға тартты [2].

Қалашықтардың төңірегі бұзылып тегістеліп кеткен, тек қана арықтар іздері ғана байқалады. Ашылған ескерткіштердің тек қана цитадельдері мен ішкі құрылыс жобалары жақсы сақталған. Негізінен цитадельдер қалашықтардың шетіне орналасқан үлкен төбе, әдетте биіктігі 10-25 сажень болып келеді. Қала ішіндегі тұрғын үй кварталдарының құрылымы төртбұрышты, тіктөртбұрышты және шеңбер тәрізді болып келген. Қалалар айналдыра кесектен өрілген қамалмен қоршалған, олардың сыртында оры болған. Қамал құландыларында қақпа іздері де байқалады. Н.В.Руднев сонымен қатар, жергілікті тұрғындар Қысты, Артықата, Қауғаната және Оқсыз қалашықтарын қазып, осы жерде орналасқан құрылыстар құландыларын бұзып, күйдірілген қыштарын алып кеткендігін жазады [2].

Н.В.Руднев аталған қалашықтардың ішінде көлемі жағынан үлкені Қаракөл көлінен 2 верст қашықтықта орналасқан Сүткент қалашығы деп, оның сипаттамасын берді. Жобасында көп бұрышты болып келген, қала айналдыра қамалмен қоршалған. Қалаға кіретін төрт қақпаның ішінен мұнара ізі бар батыс қақпа ғана жақсы сақталғанын, оның қабатында сыртын айналдыра ормен қоршаған цитадель орналасқанын атап өтеді. Қақпалардан қала орталығына қарай баратын және сол жерде тік қиылысатын екі көше болғанын жазып, ол Сүткент қалашықтың жобасын түсірді.

Н.В.Руднев осы қалаларға келетін жолдар бойында да негізгі арықтардың Сырдан бастау алатын жерінде де және Сырдың Қызылқұмға қарайтын бетінде де төртбұрышты болып келетін шағын бекіністер мен қалалар арасында көптеген қарауылтөбелер орналасқанын атап өтті [2]. Сонымен қатар, Н.В.Руднев Оқсыз қалашығының маңында шағын көлемді қазба жұмыстарын жүргізіп үй құрылыс құландыларының бірінде жерленген адам сүйегін апты.

Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі Арыстың Сырдарияға құяр жерінде орналасқан ортағасырлық Отырар қалашығын зерттеуге ерекше назар аударып, онда қазба жұмыстарын жүргізіп, қалашықтың зерттелуіне сүбелі үлес қосты. Алғашқылардың бірі болып 1898 жылы үйірме мүшесі И.Т.Пославский Отырартөбе мен оның айналасында орналасқан шағын төбелерді зерттеп, тарихи топографиясына сүйене отырып Отырар қаласы үш бөліктен – бекініс,

қала және оны қоршаған шаруашылық аймақтан тұратындығын, ал оның сыртында бау-бақша болғанын атап өтті. Сондай-ақ, ол Отырартөбеден бірнеше шақырым жерде, Арыс өзені бойында орналасқан басқа бір көне қалашықтың ескі қорымы бар екендігін және ол жерде Арыстан баб жерленіп үстіне кесене салынғанын жазып кетті [3].

1899 жылы үйірме мүшесі Н.С.Лыкошин өзінің «Догадки о прошлом Отрара» атты мақаласында Арыс өзенінің Сырдарияға құяр жерінде орналасқан Отырартөбе қаласының сипаттамасын беріп, оның пайда болу тарихына тоқталды. Ол Мухаммад Наршахидың «Бұхара тарихы» атты еңбегінде келтірілген деректерге сүйене отырып Отырар қаласын орғасырлық жазба деректерде кездесетін Хамукет (Хамукат) қаласына баламалап, қате жіберді [4]. Сонымен қатар, И.Т.Пославский және Н.С.Лыкошин да қала орнының сыртқы жағында қабырғалары күйдірілген қышпен қаланған жер асты жолдары барын, оны көмбе іздеушілер қазғанын атап өтті.

1903 жылы үйірменің вице-президенті Н.П.Остроумовтың тапсырмасымен А.А.Черкасов пен А.К.Кларе Отырартөбе қалашығында болып, ескі қаланың солтүстік-шығыс бөлігінде құрылымы дұрыс емес бесбұрыш болып келетін қамал орналасқанын жазады. А.А.Черкасов төбенің топографиясына сүйене отырып, цитадельдің үш қақпасы (оңтүстік-шығыс, оңтүтік-батыс және солтүстік бөлігінде) болғанын және бұл қақпалар цитадельді (бекіністі) үш бөлікке бөлетінін атап өтті. Сонымен қатар, А.А.Черкасов төбе үстінен жинап алынған ыдыс сынықтарын суреттеп жазып, Отырар қалашығының орталық бөлігінің жобасын түсірді.

Осы сапарында А.А.Черкасов Отырар қалашығының төңірегінде үлкенді-кішілі арықтар (каналдар) орналасқанын жазып, осы өңірде көптеген төбелер кездесетінін және олардың өз атаулары бар екенін атап өтті. Бұл төбелер солтүстіктен оңтүстікке қарай тізбектеле екі қатар болып орналасқанына тоқталады. Олардың бірі Қаратаудан басталып Отырар қалашығының батыс жағынан - Арыс өзенінің сол жағасымен; ал екіншісі - Түркістанның шығыс жағынан басталып Отырардың шығыс жағымен - Арыс өзенінің оң жағалауымен өткенін жазады. Батыс тармағында - Джумалак-той-төбе, Үштөбе, Жалғызтөбе, Отырабад, Мәслихат, Алтынтөбе, Арыстанбаб, Пышақшытөбе, Арыс өзенінің арғы бетінде Үлкентөбе, Мардан, Жетітөбе, Берден, Сеткин және Бесқарақұм төбелері, ал шығыс тармағында - Қарауыл, Қисық, Майтөбе, Джамана, Ақтөбе 1, Ақтөбе 2, Жалпақ, Чакчакой, Жетітөбе,

Айдарны, Арыс өзенінің арғы бетінде Қаракүнгір, Ақтөбе 3 және Ишым төбелері бар екенін атап өтті [5]. Өкінішке орай, бірқатар төбелердің атаулары қате жазылып, орналасу жері нақты анықталып берілмеген. Сол себептен олардың орналасқан жерін, қазіргі атауын анықтау қиынға түсіп отыр.

А.К.Кларе «Древний Отрар и раскопки, произведенные в развалинах его в 1904 году» атты мақаласында Отырар қаласы жайлы жазылған жазба деректерге сүйене отырып оның тарихына және төбеде жүргізген қазба жұмыстарына кеңінен тоқталды.

1904 ж. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің тапсырысымен А.А.Черкасов пен А.К.Кларе Отырартөбенің орталық бөлігінде қазба жұмыстарын жүргізді. Қазба жұмыстары Орта және Шығыс Азияны зерттеу жөніндегі Орыс комитеті тарапынан қаржыландырылды. Археологиялық қазба траншея тәсілімен жүргізіліп, №1 траншея үш қақпадан келген жолдардың түйіскен жеріндегі төбешік үстінен салынды. Қазба жұмыстары барысында қыштан төселген еден, тандыр, ташнау орындары ашылып, тас диірмендер, темір балта, бояулы ыдыс сынықтары, 2 күміс, 6 мыс теңгелер, мыс қоңырау, алқа, 2 тастан жасалған ядролар және т.б. заттар табылды [6].

1901 жылдың 11 желтоқсан күні өткен үйірме отырысында В.П.Колосовский «В Каратавских горах Чимкентского уезда» атты баяндама жасап, атқарған зерттеулеріне кеңінен тоқталды.

Үйірме мүшесі В.П.Колосовский Қаратаудың солтүстік бөлігінде іс-сапармен болып, Құмкент, Саудакент және Бабаата құландыларын сипаттап жазды. Құмкент қалашығы ауқымды жерде орналасқанын, айналдыра қамалмен қоршалғанын және цитаделі орталық бөлігінде орналасқанын атап өтті. Осы жерде орналасқан жобасында төртбұрышты болып келген екі күйдірілген қыштан салынған құрылыс құландылары қақпа мұнараларының орнын көрсетеді деп пайымдайды [7]. Сонымен қатар, В.П.Колосовский Саудакент қалашығында болып, ол Құмкент қалашығынан 30 верст шығыста орналасқанын баяндайды. Саудакент Құмкентке қарағанда әлдеқайда үлкен екендігін, оны айналдыра биік жал мен ор қоршағанын және оның сыртында жеке тұрған тағы бір қорғаны болғанын атап өтті. В.П.Колосовский қамал (қала) ішінде орналасқан төртбұрышты құрылыс екінші цитадель немесе жергілікті патшаның кешкі сарайы болуы мүмкін деген пікір айтты [7].

Саудакент пен Құмкент қалашықтарын көрген соң

В.П.Колосовский Бабаата қалашығында болып, оның орналасқан жерінің топографиясына қарай, - «По конфигурации местности город не мог быть велик и скорее представлял из себя укрепленный замок» [7], - деп пайымдап, қазіргі таңда бұл жерде тек мұнарасы бар төртбұрышты құланды сақталғанын атап өтті.

1905 жылдың тамыз айында П.А.Комаров пен Ф.С.Шпотин Боралдай өзені бойын аралап, осы өзенге Теректі өзенінің құяр жерінен жоғары, Қаратастыбұлақ пен Қызылбұлақ ортасындағы суайрықтағы жартастарда салынған суреттер мен жазулар орнын ашып зерттеді. Жартастарда жылқы, арқар, бұғы, ит, қасқыр (жыртқыш) және адам бейнелері кескінделген. Олардың ішінде, арқарды садақтан атып жатқан атты садақшылар мен арқардың жолын бөгеген ит бейнелері аң аулау көріністеріне жатады [8]. Сонымен қатар, П.А.Комаров жартастарда кескінделген таңбалар орхон немесе қазақтардың таңбаларына ұқсастығын, ал жартасқа салынған суреттер Саймалытаста салынған суреттерге ұқсас екенін жазды. Сонымен қатар, П.А.Комаров жекелеген жартастардағы таңбалардың көшірмесін алды [8].

Қорыта келгенде, Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің Сырдарияның орта ағысында атқарған ізденістері ауқымды болып, бірқатар ескерткіштерді ашып, сипаттамасын беріп, орналасқан жерін анықтап, есепке алды және зерттеу жұмыстарын жүргізіп оларды ғылыми айналымға енгізді. Зерттеу жұмыстары барысында заттай деректер жинақталып, қалашықтардың тарихи топографиясы толық сипатталып жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Смирнов Е.Т. *Древности на среднем и нижнем течении р.Сыр-Дарьи* // ПТКЖА, II. -Ташкент, 1897. с.5-6
2. Руднев Н. *Следы древних городов по Сыр-Дарье* // ПТКЖА, V. -Ташкент, 1900. - с.57-60.
3. Пославский И.Т. *Развалины гор. Отрара*. // ПТКЖА, III. -Ташкент, 1898. -250 с. (приложение к протоколу от 11 декабря 1898 г.). - с.236-238.
4. Лыкошин Н.С. *Догадки о прошлом Отрара*. // ПТКЖА, IV. -Ташкент, 1899. - с.171-174.
5. Черкасов А. *Поездка на развалины Отрара* // ПТКЖА, VIII. -Ташкент, 1903. - с.71.
6. Кларе А. *Древний Отрар и раскопки, произведенные в развалинах его в 1904 году* // ПТКЖА, IX. -Ташкент, 1904. -с.33.
7. Колосовский В.П. *В Каратавских горах Чимкентского уезда (Археологическая заметка)* // ПТКЖА, VI. -Ташкент, 1901. -с.89-94.
8. Комаров П.О *Боралдайских письменах* // ПТКЖА, X. -Ташкент, 1905. -с.23-24.

**ВЫЖИВАНИЕ В КАЧЕСТВЕ НАЦИИ И ФОРМИРОВАНИЕ
ПАТРИОТИЗМА ВОЗМОЖНЫ ПОД ЭГИДОЙ
НАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА**
A SURVIVAL AS NATION AND FORMING OF PATRIOTISM ARE
POSSIBLE UNDER THE AEGIS THE NATIONAL STATE

Сайран АБУШАРИП*

Резюме

В статье обосновывается необходимость восстановления нарушенных столпов «Мәңгілік Ел», борьбы за их возведение. Ведь фундаментальной основой единства страны является казахский язык, который и формирует общее гражданское, культурное, образовательное пространство; центральную роль в сохранении общекзахстанской идентичности должна играть передача гражданам всех национальностей казахстанского – казахско-русского культурного кода. В ней показывается "синдром разорванности" казахского культурно-духовного пространства, что на наш взгляд, представляет собой основное препятствие на пути к формированию единого **гражданского** самосознания казахстанцев, гражданской (политической) нации.

Автор убежден, что «Мәңгілік Ел» – единая гражданская нация в Республике Казахстан может и должна стать реальностью. Но для этого необходимо осознание как того, что нация не просто (и не только) этнос, так и того, что гражданская модель нации лишь открытая дверь для желающих добровольно натурализоваться, но отнюдь не культурноязыковая «всеядность», тем более не отказ от языка и культуры государствообразующего этноса. Последний же остро нуждается во внутреннем воссоединении, и лишь при этом условии сможет стать несущим каркасом гражданской нации и государства.

В статье красной нитью проходит мысль о том, что, национальная идея и государственность должны вытекать из всей логики национальной истории и культуры и основываться на общечеловеческих ценностях и Конституции страны, где будет излагаться будущее, которое она обещает сформировать.

Ключевые слова: Выживание, патриотизм, гражданская наука, «Казах ели», национальная идея, национальная история и культура.

Summary

In the article a necessity is grounded renewal of the broken pillars of «Mangilic Ate», fight for their erection. In fact fundamental basis of unity of country is Kazakh that forms common civil, cultural, educational space; a central role maintenance of the

* кандидат философских наук, старший научный сотрудник Тюркологического научно-исследовательского института, Туркестан-Казахстан.
Candidate of Philosophy, Associate Professor. Fellow of the Research Institute of Turkology, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: afrasiab_2004@mail.ru

Kazakh's identity a transmission must play to the citizens of all nationalities Kazakhstan - the Kazakh-Russian cultural code. The "syndrome of torn" of Kazakh in a civilized manner-spiritual space is shown in her, that in our view, there is a basic obstacle on a way to forming of single civil consciousness of Kazakhstan, civil (political) nation.

An author is convinced, that «Mangilic Ate» - single civil nation in Republic of Kazakhstan can and must become reality. But for this purpose realization is needed both that nation is an ethnos not simply (and not only) and that civil model of nation the only unclosed door for persons interested voluntarily.

In the article an idea passes a red filament that, a national idea and state system must follow from all logic of national history and culture and be base on common to all mankind values and Constitution of country, where the future that she promises to form will be expounded .

Keywords: Survival, civil nation, “Kazakh eli”, national idea, national history and culture.

Интервью или статья Смагула Елубая «Зима тревоги нашей», опубликованная в газете «Казак уни» (18 наурыз, 2014) побуждает к размышлениям о будущем Казахстана как общенациональной общности людей (этнонации) и казахского народа [1].

Автор размышляет о **столпах и скрепах завтрашнего дня РК**. Первое связано с национальной идеей “Мәңгілік Ел”. Сейчас не приходится задуматься над тем, какой народ может быть назван вечным, тем более можем ли мы стать вечной страной? Такая постановка вопроса абстрактна. Лучше дать конкретный ответ на основе конкретного анализа положения нашей страны. Для этого приходится и заглянуть особенно в историю нашего народа и страны. Необходимо проведение обширных социологических и психологических исследований среди населения, в особенности в северных, южных, восточных и западных областях, среди сельских и городских жителей, русскоязычных и казахоязычных, пенсионеров, молодых людей, госслужащих, детей школьного возраста, женщин и мужчин, а также оралманов. Тогда будем иметь полную картину не только относительно того, в какой степени сохранился национальный облик и бытие, уровень национального самосознания и национальных традиций, но и по социальному положению граждан страны. Вследствие колониального и советского прошлого, а также перехода к рыночной экономике, капиталистической (а не народной) системе все пять компонентов, о которых шла речь в вышеназванной статье, серьезно пострадали. Он прав когда пишет, что абсолютно все пять были подточены годами невольного оцепенения, небытия! И язык, который мы чуть не потеряли. В этой связи автор отвечает на вопрос о

том, какие принципы, какие понятия лежат в основании долговечности Китая? На каких столпах базируется “Мәңгілік Ел”?

Можно с уверенностью утверждать, что фактически, **основная цель** любого народа, нации, любого члена общества, любого живого существа весьма простая – **выжить!** Почему? Потому что Природа – это хаос! И жизнь в хаосе это и есть постоянное выживание.

А каковы наши реалии? Хотя бы взять к примеру языковой вопрос. Как подчеркнуто в обращении интеллигентов-патриотов страны, общественного движения «Государственного языка» Президенту, Парламенту и Правительству страны, 60 процентов казахского населения не могут нормально писать, говорить и читать на казахском языке [2].

Автор отмечает, что «перед нами стоит задача восстановить нарушенные столпы “Мангілік Ел”, предстоит борьба за их возведение. С кем борьба? С нашим совковым сознанием».

А еще с кем? С теми, кто препятствует этому, что в статье обходится молчанием. Ведь фундаментальной основой единства страны является казахский язык, который и формирует общее гражданское, культурное, образовательное пространство; центральную роль в сохранении общеказахстанской идентичности должна играть передача гражданам всех национальностей казахстанского – казахско-русского культурного кода. Не так ли? Для этого следует создать единый учебник истории Казахстана, подготовить список хотя бы сотни обязательных произведений отечественной культуры, которые должны обеспечивать существование единого культурного поля для граждан, и т.д. Это касается и СМИ.

Однако на деле, как пишут авторы (Сауле Тажибаева, доктор филологических наук, проректор по учебной части Таразского государственного педагогического института им. М.Х. Дулати и Тимур Козырев - Научная Библиотека. Кибер Ленинка) [3] ситуация видится более сложной и на данный момент расколото изнутри не только казахстанское **общество**, но и разделен государствообразующий казахский **этнос**. Налицо большая культурно-психологическая дистанция между русскоговорящей прослойкой городских казахов, интегрированных в постсоветскую русскоязычную культуру (в некоторой степени даже в западную), и казахоязычным населением, ориентированным на традиционные ценности. Сам факт наличия такого культурно-психологического разрыва усугубляется его

наложением (в немалой степени) на объективные социальные различия между двумя вышеуказанными группами казахского населения. Этот "синдром разорванности" казахского культурно-духовного пространства, на наш взгляд, представляет собой основное препятствие на пути к формированию единого **гражданского** самосознания казахстанцев, гражданской (политической) нации.

Но для реального (не на словах, а на деле) объединения "коренных" и "русскоязычных" в политическую общность прежде всего необходимы именно духовное воссоединение и **национальное** становление самих казахов. В ином случае общность под названием "казахстанцы" останется без несущего каркаса и фундамента, что, в свою очередь, чревато крахом государственности.

Идея политической нации зачастую воспринимается (ошибочно) как идея общности чисто политической, не связанной с этническими ценностями, в первую очередь с языком и культурой. Такое восприятие вызывает, с одной стороны, иллюзию возможности создания единой нации без единого языка и культурного стандарта.

Мы убеждены, что «Мәңгілік Ел» – единая гражданская нация в Республике Казахстан может и должна стать реальностью. Но для этого необходимо осознание как того, что нация не просто (и не только) этнос, так и того, что гражданская модель нации лишь открытая дверь для желающих добровольно натурализоваться, но отнюдь не культурноязыковая «всеядность», тем более не отказ от языка и культуры государствообразующего этноса. Последний же остро нуждается во внутреннем воссоединении, и лишь при этом условии сможет стать несущим каркасом гражданской нации и государства. Сегодня Казахстан стоит намного ближе к достижению этой цели, чем порой кажется на первый взгляд, и нельзя остановиться на полпути, точнее – перед окончательным броском вперед.

Я убежден, что существуют исторические предпосылки и непосредственные условия, обуславливающие долговечность общеказахстанской общности людей – это народные традиции, обычаи, характер, стандарты мышления и поведения, общей морали, передающие от поколения к поколению. И обеспечение правды и социальной справедливости. Если их нет, народ перестает существовать именно как этот народ и впоследствии поглотится полностью. А что и кто может быть гарантом цельного существования народа? Только создание истинной национальной государственности. Вот что лежит в основании физического

морального состояния, стойкости и долговечности прежде всего казахского и в общем казахстанского народа!»! Таким же образом воссоединятся сами казахи, а следовательно, формируется новая общекзахстанская общность людей. В результате будет обеспечиваться человеческий капитал в стране. Мы еще не научились жить и работать на качество. Отсюда следует острая необходимость кардинального изменения или совершенствование существующей у нас системы. Только так сможем сторониться деградации, деформации, дегенерации и мутации. Таков путь эволюции казахской общности.

«Современное государство, в отличие от государств докапиталистической, доиндустриальной эпохи, не может существовать без единого, общепонятного языка и единого культурного стандарта (см. выше, об этническом каркасе государственности). И наоборот: для своего выживания в современном мире этнос остро нуждается в национальной государственности. Народы, лишённые государственности, в XXI веке практически обречены либо на исчезновение, утрату своей индивидуальности, либо на сохранение ценой изоляции и отсталости – как племена, живущие в джунглях Амазонии.

Законной считается власть, избранная им, либо действующая в его интересах, либо, по крайней мере, прикрывающая свои действия, опять же, интересами народа (так поступали все диктаторы XX века). Что же касается самого понятия «нации» – не будет большой ошибкой сказать, что нация – этнос, ставший объектом политической лояльности для своих членов (осознавший себя субъектом политики) и поэтому стремящийся к политической самоорганизации, высшей формой которой является национальное государство. В современной теории национализма принято выделять две основные модели национального строительства – этническую и гражданскую. Эталоном гражданской нации в прошлом была Франция, ныне – США, Канада. В качестве примера этнической нации можно привести Японию с ее практически монорасовым и моноэтническим населением. Однако те же классики признают, что ни одна из реально существующих в мире наций не является на 100% «этнической» или «гражданской» – оба эти начала всегда присутствуют в той или иной пропорции [4]. Казахстан находится на распутье, выбирая свой вариант национального строительства. Как нам представляется, ситуацию в республике можно поместить приблизительно на середину шкалы, на одной из крайних точек которой находится американская модель, на

другой – турецкая. При этом США представляют для нас естественный интерес как крупнейшая мировая супердержава, а Турция – как страна, родственная Казахстану по языку, культуре и религии [3].

Следует особо подчеркнуть, что, национальная идея и государственность должны вытекать из всей логики национальной истории и культуры и основываться на общечеловеческих ценностях и Конституции страны, где будет излагаться будущее, которое она обещает сформировать .

С. Елубай предложил переименовать республику, поскольку окончание “стан” в названии как бы обезличивает его. У нас слишком много “станов” с южной стороны: Пакистан, Афганистан, Таджикистан, Кыргызстан – и зарубежье, особенно дальнее, путает нас с ними. Он прав, когда подчеркивает, что как-никак, начиная с 20-х годов прошлого века, нашу республику все мировое сообщество называет “Казахстан”, пусть даже порой и путая с иными странами. Но если мы “Казахстан” заменим другим названием, то понадобится не менее полувека, чтобы к нему в мире привыкли. И за годы независимости мы вошли в сознание мирового сообщества именно как Казахстан. Если уж возникнет такая острейшая необходимость, то сделать это надо так, чтобы и для неказахов название страны стало легким и запоминающимся и было адекватным тому народу, который в этой стране живет. Есть Япония, Корея, Швеция, Чехия, Турция, Испания, где живут японцы, корейцы, шведы, чехи, турки, испанцы... Тогда уж пусть по аналогии будет нечто общепринятое и универсальное – “Казахия”. Официально – Казахская республика.

Это все русское звучание. Монголы сами также по-русски называют свою страну («Монголия»). Жители европейских стран называют соответственно не Англией, а на английском и других германских языках часто используют “-земля” («ланд») в подобной манере . Название “Англия”, например, означает “землю англов по имени племени англосаксонской, населенной в раннее средневековье Британские острова. Шотландцы называют свою страну “Alba” в шотландском гэльском , но используется слово “Шотландия” на английском языке. Название Германии на немецком языке звучит как “Deutschland”, опять присоединится «ланд» и т.д. В Европе – Финляндия, Польша, Исландия, Гренландия, Ирландия и Нидерланды ; в Африке – Свазиленд ; В Азии – это Таиланд ; В Океании – Новая Зеландия. Там, даже в США, штат назван «Мэриленд» [5].

Как видим слишком много “станов” и «ланд». Слова «ланд» и

суффикс «стан» в названии как бы не обезличивает эти страны. Какая может быть путаница? Это не причуда Центральной Азии и Европейских стран. Тут нет определенной стигмы, связанной с суффиксом – «стан» и «ланд». Вспомним Туркестанскую автономную республику, созданную в 1917 г. Мустафой Чокаевым и другими туркестанцами и Туркестанскую АССР, а также г. Туркестан, являвшимся столицей Казахского ханства. Он и ныне называется Туркестаном. «Стан» из покон веков стало народным достоянием, внедряясь в кровь и душу людей. По словам Валиди Тогана и Баймырзы Хаит, еще в источниках Сакской эры упоминается термин «Туркистанак» как название страны [6].

Даже Египет во времена мамлюкского правления был назван Туркестаном. Так что «стан» означал и означает землю, страну и даже государство, как и «ланд». Не следует подвергнуть трансформации исторически сложившиеся эпонимы, топонимы, этнонимы и т.д. Это было бы действием насилия над историей. Казахстан являет собой как бы продолжением Туркестана. Преемственность налицо. Это мы постараемся ниже подробно показать в историческом разрезе. В дастане «Шахнаме» Фирдауси говорится о поездке Туса в Туркистан. Разумеется, Тус являлся современником Рустама и Афрасиаба (Алп Ер Тонга). Это событие приблизительно относится к VII веку до н.э. Название «Туркистан» встречается с VI века в иранской и армянской литературе, в особенности широко применялось среди Восточных народов. Армянский летописец Муса Харинаки писал, что название «Туркистан» применяется для обозначения земли, простирающиеся от реки Волги до восточных частей Тянь-Шаньских гор. Это название применялось и арабскими историками VIII-IX веков, относя к нему территорию, населявшую всеми тюркоязычными племенами. Арабский историк Ибн Хордадбек (IX) в своей работе «Китаб ал-масалик уа ал-мамалик» отмечал, что «От Мерва отходит две дороги, одна из них подводит к странам тюрков». Ал-Якуби в работе «Китаб ал-булдан» (891 г.) говорит о том, что Туркистан и Тюрки разделяются на несколько племен, стран. После принятия ислама арабы вместо «Туркистана» ввели термин «Билад ал-Турк», что означало Тюркский юрт, то есть Туркистан. Персидский историк Мухаммед ибн Мансур Марвариди (XIII в.) так определяет территорию Туркистана: «... ни одна стран мира по объему территории не сравнится с Туркистаном» [7]. В произведениях, написанных в XIV- XVIII в веках (на персидском, тюркском, таджикском, чагатайском языках) Туркистаном названы и города, и владения, и край, расположенные на берегах Сыр-дарии (Муйн ад-дин Натанзи (XV в.), «Фатх нама», «Шайбани нама» и т. д.). Н.Бичурин пишет: «На землях, простирающихся с Хазарского моря до Кукунора расположены кочевники, они называют свои края «Туркистаном». По

инициативе Афганского шаха Ахмада в 1763 г. в г. Туркестан был создан курултай, посвященный созданию союза мусульман-туркистанцев против китайцев. Оно было поддержано Абылай ханом. Русское государство, завоевавшее земли от западных частей Иссyk-кула до реки Урал 2 февраля 1865 г. назвал их «Туркестанской областью». В дальнейшем было создано Туркестанское генерал-губернаторство. В 1886 г. оно стало называться Туркестанским краем. Затем с 1891 г. началось разделение Туркестана. До 1917 г. в составе Туркестанского генерал-губернаторства было 5 областей и 1 часть края.

Особо следует подчеркнуть, что в древнем г. Баласагуне (Актобе) найден Хум с надписью «Турк устун» (IX в.), что тождественно «Туркистану» (О. Бекжан). Следовательно, «стан» означает «үстін» или «устын» - основная опора тюрок. Соответственно «Казахстан» - Казак үстыны. Нет лучше этих слов для обозначения страны. Слово «Казахстанцы» никак не передашь в другом названии и звучании. Например, как звучит «казахелийцы?! Режет уши.

Подведем итоги. Мы убеждены, что нет никакой необходимости переименовать республику, отказавшись от окончания “стан”, заменить в ее названии «Казак Елі». Кстати, в переписках (их сотни) казахских ханов с русскими князьями не встречается слово “Казак Елі”, зато применяется «Казак журты», они называли свою страну именно так. Казахи до недавнего времени, когда спросили положение вещей, сказали: қай елсіз, то есть откуда родом в узком смысле слова.

ЛИТЕРАТУРА

1. Смагул Елубай. *Зима тревоги нашей* // «Казак уни». 18 наурыз, 2014.
2. *Общественное движение «Государственного языка»* // Жас Алаш, 29 август, 2013 г., с. 3.
3. Научная Библиотека.
КиберЛенинка: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennost-yazyk-alfavit-primer-kazahstana#ixzz2yD308QYR> 2014. 08.04.
4. *Национализм и формирование наций. Теории – модели – концепции* / Отв. ред. А.И. Миллер. М., 1994. С. I-II. См.: Kohn H. The Idea of Nationalism. N.Y., 1967.
5. Max Fisher is the Post's foreign affairs blogger. He has a master's degree in security studies from Johns Hopkins University. Sign up for his [daily newsletter here](#). Also, follow him on [Twitter](#) or [Facebook](#). www.washingtonpost.com/.../yes-kaza...
6. З.У.Тоган. *Түркістанның аты, шекаралары және жер көлемі*. Ыстамбул, 1927, 3-6; Баймырза Хаит. *Түркістанның аты жайында*. -Егемен Қазақстан, 3 шілде, 1996 жыл.
7. А.З.Валиди Тоган. *Границы и территории Туркестана* // «Тюркский мир», 1991, 26 б.

**KADİM DİNLER VE TÜRKLERİN KADİM İNANÇLARI
HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME**
ANCIENT RELIGIONS AND TURKS ANCIENT BELIEFS ABOUT
OVERVIEW

Murat NAVDAR*

Özet

Halkların dini inançları tarihlerinde, maddi-manevi, siyasi hayatlarında önemli ve büyük etkisinin olduğunu görmekteyiz. Halkların din tarihini bilmediğimizde halkların durumunu, hayatını ve ya medeniyetini de iyi bir şekilde kavramayız. Milletlerin dinlerine bakarak onların dünya görüşünü, medeniyetlerindeki yerini görebiliriz. Din, tarih içinde gelişme ve yeni öğretilerle olgu halinde meydana gelmiştir. Türklerin mitolojilerinde dini inançların etkisini görmekteyiz. Totemin etkisiyle Göktürklerin aşına sülalesinin kendilerinin Kok (mavi) kurdun neslinden geldiklerini belirtmişlerdir. Oğuz han ve Cengiz han hikâyelerinde güneş nuruyla yaratıldıkları yönündedir. Bu hikâyelerde han kızı güneşin nuru düştükten hamile kaldı, erkek çocuk dünyaya getirdi. Kadim Türkler Şamanizm, Zerdüştlük, Budizm, Manihaizm vb. dini öğretileri benimsediler. Fars, Bizans, Arap, Çin, Moğol, Hint gibi milletlerin dini öğretilerinden Türkler tarih boyunca etkilenmiştir. Bu inançlar Türkler içinde benimsenmişler ve faydalı bir halde kullanılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kadim Türkler, Gök Tanrı, Dinler, Öğretiler, İnançlar.

Summary

Peoples' religious beliefs, history, material and spiritual, we see that the political is important and major impact in their lives. People do not know the history of the religion of the state of our people, we are also a good way of life and the concept or civilization. Referring to the religion of the nation, their world view, we can see the place in civilization. Religion, history and development of the cases have occurred if the new doctrine. We see that the effect of religion in Turkish mythology. Gokturks themselves familiar with the impact of the family totem Coke (blue) stated that they came from the wolf's generation. Oгуz khan Genghis khan and the story is that they were created by the sun light. This story princess became pregnant after falling in the light of the sun, brought the boy to the world. Ancient Turks Shamanism, Zoroastrianism, Buddhism, Manichaeism and so on. adopted religious teachings. Persians, Byzantines, Arabs, Chinese, Mongolian, Turkish and Indian as well as the nation of religious doctrine has been influenced throughout history. These beliefs have adopted the Turks and used a useful form.

Keywords: ancient Turks, the Sky God, Religions, Doctrines, Beliefs.

* Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түрік филологиясы кафедрасының 2-курс магистранты. Түркістан-Қазақстан.
International Kazakh-Turkish University named H.A.Yasavi, The Department of Turkic Philology, magister of 2 course. Turkestan-Kazakhstan.

Türklerin ilk inançlarından sayılan Animizmden (Canlandırmacılık) Şamanizm'e, atalar kültüründen ve Gök Tanrı inancından, Çin mitolojisi ve felsefesine dayanan Konfüçyanizm ve Taoizm'e, Hint-Tibet Budizm'inden, Manihaizm'e Zerdüştlükten tek Tanrı din olan Museviliğe, Hıristiyanlıktan son tek Tanrılı din olan İslam'a ve bu inançları kendi içindeki geleneklerle kaynaştırmışlardır. İlkel dinler, günümüzden yaklaşık olarak 3.000 yıl önce beş kitada doğmuştur. Bu dinlerin hemen hepsi "canlılık" formunda görülmektedir. Çünkü ilkeller, hayvanlar, bitkiler, kayalar, dağlar, ırmaklar, yıldızlar gibi çevrelerinde bulunan her şeyin bir "ruh" u olduğuna inanmaktaydılar. Bu inanca göre, ruhun bedene ya da bedeninin bazı bölümlerine bağlı olduğuna inanılır. Ruh canlıdır ve bedeninin dışındayken de onu etkiler. Ruh, bedeni kesin olarak bırakırsa beden ölür. Ölen kişinin ruhu, yine de cesedine bağlı kalır. Ölen kişi yaşayanları kıskanıp onlardan öğ almaya çalışabilir. Bunu önlemenin yolu ölen kişinin cesedine özen gösterilmesidir. Ölümler yaşamaya devam ederler, saygı isterler. Yiyip içmek isterler. Bu nedenle ölenlerin mezarlarına sevdikleri yiyeceklerle, yaşarken beğendikleri eşyalar, araçlar konur. Fakat ölümlerin dünyası canlıların tersidir. Yeryüzünün gecesi onların gündüzüdür [1, 115-116].

Evreni Ruhlar Dünyası gibi gören Türklerin dini inançlarının temelini ruhun ebediliği teşkil eder. Buna göre de Türklerin ilk inançlarının esasında atalar ruhuna dayanır. Kadim Türkler atalarının ruhlarına kurban keser, dualar ederlerdi. Eski Türkler tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bunlar kutsal (yani ıduk) idiler. Tabiat güçlerine itikad, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur [2, 30].

Türkler gibi dünyanın birçok halkların da ilk inançlarından sayılan Animizm'e göre insanların maddi ve manevi âlemini, oluşumlarını, hadiselerini ruh yerine getirmektedir. Bu inanca göre insan bedeni bu olaylar üzerine etkilenir, ruh canlı ve edebi olduğunu göstermektedir. M.Ö. II. yüzyılda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlar'da varlığı tespit edilen "Gök Tanrı", "Güneş", "Ay", "Yer-Su", "Ata" ve "Ölümler" gibi Şamanizm'e ait çeşitli kültürlerin bir kısmının bugün bile sürdürüldüğü görülmektedir. Bunlara özellikle çağdaş Altaylılar ve Yakutlar'da rastlanılmaktadır [3, 74]. Bütün kâinatı ruhlar âlemi olarak gören kadim Türkler ruhu iyi ve kötü olarak iki gruba ayırmışlar. İyi ruhlar insana mutluluk, kötü ruhlar ise belahöşnutsuzluk getirirler.

Tabiatın insan yaşayışına faydası olan her şeyi; Gögü, Güneşi, Ayı,

Yıldızı, Dağı, Denizi, sadece maddi değil, manevi olarak hesap eden kadim Türkler bunların da birer ruh kabul ederek onları Tabiat Tanrıları adlandırmış ve onlara kurbanlar kesmişler. Türk hakanları, gündüz Güneşe, gece Aya, Yıldıza, Göğe saygı göstermişlerdir.

Dünyanın birçok haklarında da görünen ölmüş büyüklere saygı, atalar kültürüne tapınma-inanma Türklerde daha büyük anlam kazanmıştır. Bunun içindir ki Türkler yazda atalarının ruhuna kurban keser, Türk mezarlarını talan eden, onları yağmayanlara karşı ağır cezalar verirlerdi. Ata-babaların edebi dünyada rahat yaşamaları için her türlü fedakârlığı gösterirler. Tarihte Tanrının Kırbacı olarak bilinen Atilla'nın ikinci Balkan Seferinin önemli bir sebebi de Türk Hükümdar soylularına ayıt mezarların Bizans askerlerince açılarak soyulmasıydı. Bunun başlıca sebebi ölenlerin silahları, kıymetli eşyaları ile birlikte gömülmesiydi.

Atalar kültürüne yarı tanrı şeklinde saygı gösteren eski Yunan, Hint, Sami, Slav ve birçok Avrupa haklarından farklı olarak Türkler Hiçbir zaman ne atalar kültürüne ne de Tanrıya insan kurban kesmişlerdir. Kadim Türkler bütün tarihleri boyunca koyundan koç, attan aygır, deveden buğra kurban kesmişler bu sonradan Sami halklarında da insan kurbanının hayvanla değişmesiyle -İsmail'in kurban edilme hadisesi- ile neticelenmiştir.

Türklerin en kadim ve kendilerine ait Gök Tanrı dini idi. Gök Tanrı kadim Türklerde de tek yaratıcı, tek iktidar sahibi idi. Türk inanç sisteminin merkezinde dayanan Gök Tanrı bütün Türklerin ana kültü olmuştur. Eski Türk yazıtlarında, Gök Tanrı-Türk Tanrısı olarak atlandırılmıştır. Gök Tanrı'sını millileştiren kadim Türkler, kendilerini de ilahileştirerek Gök Türkler diye adlandırmışlardır.

Gök Tanrı'sını Türk Tanrı'sı olarak milli bir Tanrı gibi kabul eden kadim Türklere göre Gök Tanrı yaratan, bütün varlıklara hayat veren, öldüren, hüküm sahibi, insanlara yardım eden onları cezalandıran ulu bir varlıktır. Kök Tengri dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılmaktadır. Bu kelime bütün Türk dillerinde olduğu gibi, Türkçeden birçok Asyalı kavmin diline de geçmiştir. Eski Türkçedeki Tengri kelimesi bugünkü çeşitli Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangrı, tangara, türe şekillerinde söylenir. Türkçenin asli kelimesi olan Tann'ya yazılı kayıt olarak, en eski M.Ö 3. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan önce de mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, başta eski Yunanlılarda olmak üzere ölümlü ve ölümsüz birçok Tanrının olduğunu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanmamışlar ve bunu kabul edememişlerdir. Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski

kayıtlarda (M.Ö. 5. yüzyıl) *T'ien* şeklinde, Tann manasına kullanılmıştır. Yani Türkler Tanrı'yı dinlerinin en yüksek varlığı olarak kullanmışlardır [4, 15-19].

Dinler tarihinde görülmüştür ki hiçbir din, hiçbir devirde tek itikat ve amelden ibaret olmamış, hiçbir Tanrı'ya tek başına itiyat edilmemiş. Semavi dinlerde bile Tanrı ile beraber meleklerle, peygamberlere, kitaplara hatta din büyüklerine iman getirilmiştir. Gök Tanrı dininde Gök Tanrı dininde ise meleklerin, kitapların, peygamberlerin ve din büyüklerin yerine Güneş, Ay, Yıldız tutmuştur. Unutmamalıdır ki eski Babil'de Şamaş-Sama, Mısır'da Amon-Ra, Roma'da Mithra, Hindistan'da Varuna vb. Tanrılar Güneşi, Ayı, Yıldızı, temsil ettiği halde Gök Tanrı dininde Türkler bunlara ikinci planda tutmuşlar, tek Tanrı sadece Gök Tanrı sayılmıştır. Başka dinlerden farklı kılan bu inanç sistemi Orhun yazıtlarında da ifade edildiği gibidir. Gök Tanrı dilindeki Tanrı sözünün Türkçe olması da bu fikri tastık eder.

Tabiatla sürekli temasta olan, bütün âlemi ruhlar dünyası hesap eden Türkler, yer ve su deyimini ile ifade ettikleri bu mukaddes yer küresinde büyük imparatorluklar kurdukları asırlarda bir yurt, vatan inancı haline dönüştürmüşlerdir.

Günümüze değin Dünya tarihinde gerçekli rol oynayan Türkler ilişki içinde oldukları halkların dini inançlarına saygıyla-hoşgörüle yaklaşmakla birlikte, o halkların mensup oldukları dinleri de kabul etmiş, günümüzdeki Türk halkları ayrı ayrı dinlere inanmaktadırlar.

İlk başta Çinliler ilişki içinde olan kadim Türkler Çin mitolojisinden ve felsefesinden etkilenecek Budizm medeniyetinin oluşumunda önemli yer oynamışlardır. Çin'de devlet kuran Tabgaçlar Budizm'in tesiri ile 495 yılından itibaren kendilerine ayıt Yung-Kang ve Long-men Buda heykellerini inşa etmişlerdir. Tabgaç Türk sülalesi, 4. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e hâkim olduktan sonra, kendini Çinlilerden ayırabilecek bir dine ihtiyaç duydu. İç Asya'da ve Hindistan'da tamamen hür hareket edebilen Budistleri, Tabgaç hükümdar himaye etti. Kağan kendisini Buda'nın müridi kabul ettiği için, Tabgaç hanedanının da milli dini oldu. Belki Tabgaçlar, Budizm'in milli yapılarını zayıflatması sebebiyle Çinlileştiler, ama Tabgaçlar Budist sanatta yeni bir devir olan Wei San'atının geliştiricisi oldular. Daha sonra Kök Türklerin meşhur hükümdarı Taspar (Tapar) Kağan da (572-581), Budizmi kabul ederek, Türklerin arasına Budistliği yeniden sokmuştu. Kuzey Chou Devletinde, İmparator Wu-ti tarafından yasaklanan Budizm'in ünlü misyoneri Hintli Jinegupta, müritleriyle beraber Kök Türklerle sığınmış ve burada on yıl kalmıştı. Bu sırada Budizm'in bazı ilkeleri öğrenilmekle beraber; birçok dini kitap ve metinler Kök Türkçeye

çevrilmiş, Budist tapınakları ve manastırları kurulmuştu [5, 25]. Budizm'i bütün Göktürk Kağanına yaymaya çalışan ve bulunla da Göktürkleri Çinlileştirmeye uğraşan Çinliler ağır yenilgiye düşer ve Budizm ikinci Göktürk (Kutluk-İlteriş) Kağanlığı döneminde tamamen ret edilir. Çin kaynaklarına göre Bilge Kağan, Çin'de olduğu gibi karargâhının etrafına kale yapmak, Buda ve Lao-tseu adlarına tapınaklar inşa etmek hevesine düşmüş, halkını şehir hayatına alıştırmak ve onların günlük hayatını Buda dininin ayinleriyle düzenlemek için şehir ve tapmak inşa ettirmek istemiş, ancak onun bu fikri Vezir Tonyukuk'un şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır [6, 206].

Uygurlar hâkimiyeti döneminde Böğü Han tarafından Maniheizm Türkler arasında yayılmış, onların Türkistan'daki hâkimiyeti zamanında tamamıyla yerleşmiştir. Göktürk yazısı değiştirerek yerine Soğd menşeli ve kendilerine uygulayarak Uygur yazısını kullanmışlardır. Sonra da Budizm'in de tesiri ile Maniheizm ve Budist eserleri Uygur diline tercüme sonucunda zengin bir dini nitelikli edebiyat oluşmuştur. Bu edebi-dini eserler Türklerle ayıt hece ölçüsü ile yazılmış ilahiler, maniler, dualar, vb. 10. asırda Uygur diline tercüme edilen Altun Yaruk (Altın Işık) kitabıdır. Hindistan ve Çin'le olduğu gibi Orta Asya'nın çok eskilerinden beri İran'la da münasebeti olması nedeniyle Türkler, bu kültürün dinlerinden de etkilenmişlerdir. Türkler arasında geniş bir taraftar kitlesi elde eden bu İran dinleri Zerdüştilik, Mazdeizm ile Orta Doğu'nun çeşitli eski inançlarından, kısmen de Uzak Doğu dinlerinden oluşan Zerdüştiliğe tepki olarak ortaya çıkan Maniheizm'dir [7, 206].

Tarihte Buda adı ile tanınan Siddhartha Gautama-Şakamuni Buddha (Şaka kabilesinden gelen bilgin) tarafından ortaya çıkarılan Budizm dünyada en geniş yayılmış dinlerden biridir. M.Ö 6-5 yüzyılda Hindistan'da temeli atılan Budizm Hindistan'da Brahmanizm'e ve Hinduizm'e, Çin'de Daosizm'e, Japonya'da Şintoizm'e, Tibet'te ve diğer yerli dinlerle kaynaşarak yayılmıştır.

Budizm'e göre insan hayatı şer (kötü) ve azaplardan ibarettir. Azap ve şer ise insanın arzu ve ihtirasları doğurur. Amaç bütün arzu ve ihtiraslardan sıyrılarak ruhun kurtuluşuna erişmesidir. Bunun sonucunda sükûnete, huzura, dünya nimetlerine, bilgeliğe erişme bilmektir.

Budizm felsefi-dini içeriğinin esas olarak tabiatı ve onların idrak olunması şeklinde eğitim gerçekleşir. Bu öğretiyeye göre maddi dünyaya ayıt şeyler ve zihinsel(ruhsal) olaylar sürekli harekette yanıp sönmekte olan küçük parçalardan ibarettir. Bu dini öğretiyeye göre varlığın temeli idrak edilemez, ruh ilahi vücuttur. Maddi âlem ise ilahi vücudun tecellisidir.

Türklerin girdiği yabancı dinler arasında onları en çok etkileyen inanç sistemlerinden birisi Hindistan kökenli Budizm'dir. En belirgin özelliği, tapılacak üstün bir varlığa yer vermemesi olan Budizm, her şeyin serbestçe incelenmesi, denenmesi esasına dayanan bir öğretisi veya felsefe niteliğindedir [8, 104].

Budizm'e göre üç dünya bulunmaktadır.

1. insan, hayvan, ruhlara ayıt bu yaşadığımız Dünya,
2. Tanrının bulunduğu gökyüzü,
3. Buda'nın yaşadığı mutlak boşluklar dünyası.

İnsanın amacı da kendisini üçüncü dünyaya hazırlamak, buda âlemine ulaşmaktır.

Tarihte Türkler Budizm ve Manihaizm dini medeniyetinin en büyük temsilcilerinden olmuşlardır. Budistlere göre; Mazdaizm'de olduğu gibi ölen insanın cesedi pistir. Toprak kutsal kabul edildiği için ölen kişinin cesedi ya nehre atılır ya vahşi hayvanlara verilir veya yakılarak ölenin teninin toprağa değerek toprağı kirletmesi önlenir. Hint ve Çinliler de bir Buda'nın yakılan cesedinin külleri yedi memlekete dağıtılırken, Türkler Budizm'i farklı olarak kabul etmişler ve bilhassa insan ölüsü ve gömülmemesi ile ilgili inançları benimsememişlerdir.

Hindistan ve Çin'le olduğu gibi Orta Asya'nın çok eskilerinden beri İran'la da münasebeti olması nedeniyle Türkler, bu kültürün dinlerinden de etkilenmişlerdir. Türkler arasında geniş bir taraftar kitlesi elde eden bu İran dinleri Zerdüştilik, Mazdeizm ile Orta Doğu'nun çeşitli eski inançlarından, kısmen de Uzak Doğu dinlerinden oluşan Zerdüştiliğe tepki olarak ortaya çıkan Manihaizm'dir [8, 66].

Göktürklerin Budizm'i kabul etmelerinden yaklaşık iki yüzyıl sonra, 763'te Uygur Kağanı Böğü'nün (760-780) Mani dinine girmesi üzerine bu din Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Yayıncısından ötürü Manihaizm adını alan bu dinde, maddeyi ve ruhu esas alan bir ikilik öngörülmüştür. Ana düşüncesi iyilik ve kötülük arasındaki zıtlıktır. İyilik aynı zamanda ışık ve ruh; kötülük de karanlık ve beden demektir. Evren iyilik ve kötülüğün, insan ise ruh ve bedenin karışımıdır. İnsanlar, "aşk, inanç, yetkinlik, sabır ve hikmet" gibi beş erdem ile kötülüğe karşı durabilirlerdi. Işık gönderen güneş ve aya dua etmek ve oruç tutmak da yapılan ibadetler arasında idi [9, 105].

M.Ö 6. yüzyılda Çin bilgini-düşünürü Konfüçyüs tarafından oluşturulmuş ve iki bin yıldan fazla bir zaman sürede Çin'in sosyal, siyasi, felsefi ve ideolojik bir dini eğitim olan Konfüçyanizm bu şekilde Türk dini hayatının içine girmiş, Türk dini ile kaynaşıp karışarak Türklüğe hizmet etmiştir. Be felsefi-dini görüşün temel prensibi hümanist ve hoşgördür. Bu

öğretiye göre insan kaderini Gökyüzü belirlediğinden insanların soylulara ve miskinlere-yoksullara bölünmesi söz konusu olmaz, soylu insanlar yoksullara yardım etmeli ve örnek olmalıdırlar. Konfüçyanizm'in ahlakın temelini iyilik, doğruluk, edeplilik, bilgelik ve sadakat teşkil etmektedir.

Bu öğretiye göre; hayat, ölüm, huzur ve şeref gibi erdemlerin hepsi gökten gelir. Bu dini öğretinin bir inanç sistemi ve teşkilatı olmayışına rağmen bu öğreti 2 bin yıldan fazla Çin imparatorluğunun dini olmuştur.

Türkler Konfüçyanizm'in öğretilerini devlet seviyesine götürmemekle beraber onun bazı öğretilerini kendi öğretilerinde var olan iyilik, doğruluk, edeplilik, ağırbaşlılık, güven, atalar kültürüne saygı gibi kavramları pekiştirmişlerdir.

Türklerin Gök Tanrı inancından sonra insanlığa sunulmuş ve mükemmel bir din olan Ateşperestliktir. Ateşperestlik inancı dünyanın en eski tek inançlı dinlerden sayılır. Ateşperestlik, adından da anlaşılacağı gibi ateşe (ot-od) ilahi güç gibi tapmak demektir.

Ateşperestlik ilk topluluklarda dünyanın birçok halkları arasında yayılmıştı. M.Ö 2-1 yüzyıllarda yaşadığı tahmin edilen Zerdüşt (Azerdüşt) peygamber tarafından oluşturulan ve bazı tarihi kaynaklarda Azerdüştlük (Zerdüştlük) olarak kayıt edilen bu din insanlık tarihinin ilk monoteist dini sayılır. [10, 38-39]

Türklerin dinleri, peygamberleri, kitapları olmayan bir halk adlandıranlar bilmelidir ki Türklerin Gök Tanrı, Şamanizm ve Ateşperestlik gibi dinleri, Avesta gibi kutsal kitabı, Nuh, Yafes, Türk, Hızır, İlyas, Azer ve Azerdüşt (Zerdüşt) gibi peygamberleri olmuştur.

İlerleyen zamanlarda Türklerin oluşturduğu bu saf dine Farslar kendi mitlerini, adet ananelerini de katarak esas Avesta kitabını yaktılar kendilerine uygun bir şekilde inanç oluşturdular. Tarihte bilinen iki bin manda derisine yazılmış eski Avesta'yı yakan Farslar sonrada kendilerinin etnik ve siyasi ideolojilerini yansıtan yeni bir Avesta oluşturdular, çok geçmeden bu Avesta kitabını Büyük İskender tarafından yakıldı. Farslar tarafından kaleme alınan günümüze kadar gelen Zendi Avesta da Turanlılar Farsların edebi düşmanı gibi gösterilmiştir. Avesta'yı ilk oluşturan Türk Maklar ise Fars dilinde konuşan kavim olarak kaleme alınmıştır. Tarihi sahteletirmekte ve Herodot'un dediği gibi başka halkların adetlerini kabul etmekte usta olan Farslar kendilerini kadim Türklerden olan Midyalıların varisine çevirdiler. Ön Turanlıların bütün medeni, maddi ve manevi değerlerini benimseyip, onların dini görüşünü de benimsemişlerdir. Farslar bulunla birlikte Türklerin Ali Tanrısı Hormoz'u (Ahuramazda) iyilik tanrısını insan şeklinde tasvir etti ve şahı da onun yeryüzündeki temsilcisi

ilan etti. [10, 102-106].

Zerdüşt (M.Ö. 628-551) tarafından kurulmuş olan Zerdüştlük İran'ın milli dini olmuştur. Bu dinin kültürel geçiş alanı üzerinde bulunan Türk ülkelerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür [11, 233].

Türkistan'da yayılmış olan Zerdüştlük, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili oldu. Göktürkler kendi tanrılarını İran resim geleneğine göre resmetmekteydiler [12, 234]. Çin motifi olan cennet kuşu, Zerdüştlüğe geçti ve onun en önemli sembollerinden biri oldu. Horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolüdür [12, 192]. Zerdüştlükteki ateş kültü, İran kültüründe tapınma objesidir. Hâlbuki Türklerde ateş, temizleme aracıdır. Horasan ve Maverâünnehir yöresi dışında Hazar kıyılarında da Zerdüştlüğe giren Türkler bulunmaktaydı [13, 54].

Bunlardan başka çok tanrılı din olan Totemizmdir. Eski Türklerde totem inancı eski Türkler de Totem inancı vardır ama bu başka halklarda olduğu gibi din şeklinde olmamıştır. Kadim Türklerde daha çok Bozkurt, Oğuz Türklerinde kartal, baykuş gibi yırtıcı kuşlar olmuştur. Bu hayvanlara ve kuşlara saygı göstermek anlamında olmuştur, onları ilahlaştırma demek değildir.

Türklerden bir grubun “kurt”u (Gökböri) ata olarak tanıdıkları, Göktürklerin kurttan türedikleri hakkındaki efsanenin Çin kaynaklarına kadar geçtiği bilinmektedir. X. Yüzyılda Abbasoğulları döneminde özel bir görevle Türklerin yaşadığı bölgeleri gezmiş olan Arap bilgini İbni Fadlan, Başkurt Türklerinden bir kısmının “yılan”a, “balık”a veya “turna”ya taptiklarından söz etmektedir. XI. yüzyılın Arap tarihçilerinden Gardızı de Kırızlar içerisinde “inek”e, “kirpi”ye, “saksağan”a ve “şahin” e hatta güzel ağaçlara tapanların bulunduğunu anlatmaktadır [14, 98]. Türklerde totem inancının olmadığını ileri süren tarihçiler de bulunmaktadır. Örneğin, İbrahim Kafesoğlu, Türklerde kurdun saygıdeğer bir simge sayıldığını; fakat ona tapılmadığını, ayrıca totemci ailede ana hukukunun hâkim olduğunu; oysa Türk ailesinin ataerkil bir yapıya sahip olduğunu vurgulamıştır [1, 115].

Totemizm belli insan grubu ile hayvan ve ya bitkilerin akrabalık yakınlığına inanmaktır. Totemizmin Amerika'daki Kızılderililerde görülmekte ‘onun nesli’ anlamına gelen söz kullanılmaktadır. Her kabile ve aşiret kendilerine ayıt totemin adlarıyla bilinmekte. Totemi öldürmek ve ya yemek yasaktır. Kızılderililerin Türk olarak kabul ettiğimizde Türklerde de totemizmin olduğu kabul etmemiz gerekir. Totemizm birçok dünya halkları arasında görüldüğünden onun kalıntıları sonraki bütün dünya dinlerinde görülüp saklanmıştır.

Bir klan dini olan totemizmde mülkiyet ortaklığı vardır. Türklerde ise ortak mülkiyetten ziyade bireysel-şahsı mülkiyet görülmektedir. Totemizmde aynı toteme bağlı olanlar bir birleriyle akraba sayılır. Türklerde ise kan bağı esastır. Totemizme inanan halklarda her klanın ata-baba olarak hesapladığı ayrı ayrı totemler mevcuttur. Türk halklarında ise kutsal saydıkları havanlar-yaratıklar mevcuttur. Totemizmde taş, su, yağmur vb. totemdir. Türklerde ise böyle bir inanç yoktur.

Totemizmde ruhun olumsuz olduğuna inanılmaktadır. Türkler de ise evreni ruhlar dünyası gibi kabul etmekte, dini inancın temelinde ruhun sonsuzluğuna inanılmaktadır.

Türklerin mensup olmadıkları bir diğer din ise Fetişizmdir. Fetişizm maddi eşyaları ilahlaştırıp ona tapmaktır. Ağaç parçası, taş, hayvan bedeni vb. Fetişizmlendirilen eşyalar dünyanın birçok halklarında görülmektedir. Dünya dinlerinin birçoğunda günümüzde de cesetlere, kutsal yerdeki yapılara, taşlara put şeklinde fetişizm yansımasının devam ettiği görülmektedir.

Türklerin tarihinde görülmeyen dinlerin biride Şintoizm'dir. Şintoizm tabiat kültürüne, ataların Tanrılarına, sihir adetlerini temellendiren Japonların milli dinidir. Şinto 'Allah'ın Yolu' demektir. Bu dinin felsefesinde insanın kökeni sonsuz sayıda ruhlardan, gücü Tanrılardan alır.

Bu Tanrılar içerisinde Güneş Tanrısı 'Amaterosu' esas yer tutar. Şintoizm'de ibadet tipi; kurban kesme, arınma, dua ve sunmak-adamak.

Türklerin mensup olmadığı bir diğer dinse Caynizm'dir. Temelinde dini-felsefi öğretiler olup, M.Ö 6. yüzyılda Hindistan'da 'Vardhamana' önderliğinde ortaya çıkmıştır. Daha sonraları ona Mahavira (Büyük Kahraman) ve Cina (Üstün) adları verilmiştir ki öğretisinin adı Cina olarak kalmıştır. Mükemmel olan ve mükemmel olmayan canlılar kendi aralarında bir kademe halindedirler. En aşağıda cansız varlıklar ve bitkiler, en yüksek kademedede ise hayvanlar, insanlar ve Tanrılar bulunmaktadır. İnsanlar ve Tanrılar aynı özellik gösterirler aralarında fark yoktur. Kurtuluşun yolu ise Tanrıyla bütünleşmektir.

Türklerin benimsemediği bir başka din ise Veda inancıdır. Veda dininin felsefesi eski Hint yazıtları olan Vedalardır. Bu inanışta tabiat güçlerini ilahlaştırmış, sosyal berabersizliğe yol açmış, Tanrıçayı Tanrıların Tanrısı olarak belirlenmiş. Veda dininin zaman içinde değişmesi sonucunda Brahmanizm ortaya çıkmıştır.

Türklerin de benimsemediği Brahmanizm dinin de tabiat güçleri ile birlikte sosyal-toplumsal güçleri de ilahlaştıran hatta animistik inanışla temellendiren dini sistemdir. Brahmanizm öğretileri Mahabharat, Brahmana, Upanişada gibi dini kitaplara dayanmaktadır.

Toplulukların ve devletin gruplara bölünmesini savunan Brahmanizm M.Ö 1.yüzyılda meydana gelmiştir. Budizm'e karşı mücadele etse de etkisinden kurtulamamış M.S 1.yüzyılda Hinduizm şeklini almıştır.

Hinduizm dini de Türklerde görülmemiştir. Hinduizm aslında yenileşme içine girmiş Brahmanizm'in devamı olup M.Ö 6-4 yüzyılda Budizm ve Caynizm'in yayılmasına karşı ortaya çıkmıştır. Tek Tanrılı din olmayıp, tek hükümler, tek ayinler, tapınaklar yoktur. Hinduizm inancında Brahmanizm unsurları görülmekle birlikte Veda ve diğer yerli dinlerin öğretileri (suya, hayvanlara, atalar kültüne) görülmekle birlikte Budizm de unsurları vardır.

Vedaların Rigveda, Samaveda, Yajurveda ve Atharvaveda'nin mukaddes kitap kabul edilmesi

Samsara (yeniden doğuş) Karma yasasının temelinde; ölümden sonra ruhların göçerek çeşitli canlı varlıklarda somutlaştırılması şeklindedir.

Hinduizm dini-felsefi tasavvur için ilahiliğin tecelli ettiği insan ruhu 'Atman' ve dünya ruhu 'Brahman' tabiata karşı duran ruhi nitelik öğretisi karakteristiğidir. Hinduizme göre insan hayatının amacı ilahlığın tecelli ettiği insan ruhunu tabiattan bağımsız etmek ve Brahmanla bütünleşmektir. Hinduizm baş tanrısının üç önemli özelliği vardır; yaratmak (Brahma), korumak-gözetlemek (Vişnu), Dağıtmak-yaymak (Şiva)

Sonuç:

Birçok din ve öğretiler farklı coğrafyalara yayılım göstermiş ve kitlerin toplu bir halde etkilemeyerek derin bir süreçten geçmiştir. İlk zamanlarda halklar tabiat olaylarına bir anlam vererek inanç oluşturmaya başlamışlardır. Sonraki zamanlarda hayvan, bitki, atalarının ruhlarına tapınma gibi çok sayıda kutsiyet katmışlardır. Kadim Türkler de bu süreç içinde kendi öğretilerini oluşturmuşlar diğer dinlerin etkisiyle de zamanla inançlarında farklılıklar olmuştur. İskitler ve Hunlar daha çok atalar kültüne ve tabiatın canlılığı esas alınarak inanç oluşturdular. Kadim zamanlarda eski Türklerin yer aldığı İpek yolu üzerinden pek çok din yayılmıştır. Türklerin Göktürk inancı diğer dinlerin etkisinden uzak, kendisine has bir tarzla diğer dini inançların etkisini kaynaştırmışlardır. Guillaume de Rubrauck'nun Türk yurtlarında yaptığı Seyahatler neticesinde şöyle der: "Türkler, Gök Tanrıya tapmakta ve gök tanrı ruhlar âleminde temiz bir şekilde yaşamaktadır." belirtmiştir. Sadece İslam dini Türklerin dini inançlarında önemli yer tutmuştur.

KAYNAKÇA

1. Tezcan Mahmut. *Kültürel Antropoloji* // Kültür Bakanlığı Yayınları.– Ankara: 1996.
2. Çavuşoğlu Yaşar. *Eski Türk Dini* // Tanıtım 7/79.– İstanbul: 1986.
3. İnan Abdulkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm* // Türk Ansiklopedisi 2. Baskı. – Ankara: 1972.
4. Tanyu Hikmet. *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı* // A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.– Ankara: 1980.
5. Gömeç Sadettin. *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi* // Doktora Tezi.– Ankara: 1992.
6. Kafesoğlu İbrahim. *Eski Türker'de Devlet Meclisi–Toy* // Birinci Millî Türkoloji Kongresi.– İstanbul: 1980.
7. Ocak Ahmet Yaşar. *Bektaşî Menakıplarında İslâm Öncesi İnanç Motifleri* // Enderun Kitapevi.– İstanbul: 1983.
8. Ocak Ahmet Yaşar. *Alevi-Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri* // İletişim Yayınları.– İstanbul: 2000.
9. Şerafettin Turan. *Türk Kültür Tarihi* // Bilgi Yayınları.– Ankara: 1994.
10. Ebülfaz Elçibey. *Büyük Azerbaycan Yolunda* // Ecdat Yayınları.– Ankara: 1998.
11. Vasily Vladimirovich Barthold. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Çvr. Hakkı Dursun Yıldız // Türk Tarih Kurumu Basımevi.– İstanbul: 1981.
12. Ögel Bahaeddin. *İslamiyet'ten önce Türk Kültür Tarihi I* // TTK Yayınları.– Ankara: 1984.
13. Vasily Vladimirovich Barthold. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* // Kültür Bakanlığı Yayınları.– Ankara: 1975.
14. Turan Şerafettin. *Türk Kültür Tarihi* // Bilgi Yayınları.– Ankara: 1994.

МЕРЕЙТОЙ

КӨРНЕКТІ ТҮРКІТАНУШЫ, ҰЛАФАТТЫ ҰСТАЗ – 75 ЖАСТА
(Әжібай Керімұлы)
PROMINENT SCIENTIST TURKOLOGIST, MENTOR 75 YEARS
(Azhibai Kerimuly)

*Ержан ӨМІРБАЕВ**

Түйіндеме

Мақалада белгілі түркітанушы ғалым Ә.Керімұлының түркітану саласындағы қызметі және қазақ тілі тарихын зерттеудегі орны туралы айтылады. Автор ұстазы Ә.Керімұлының ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі сөзжасамдық ерекшеліктерді зерттеу жұмыстарына талдау жасайды.

Кілт сөздер: ортағасырлық жазба ескерткіштер, Ә.Нәжіп, қазіргі түркі тілдері, лингвистика маманы, тіл тарихы.

Abstract

This article deals with the service of turcologist scientist A.Kerimuly in the field of turcology and his role in investigating history of Kazakh language. The author analyses his preceptor A.Kerimuly's works in vestigating word-forming peculiarities in the old Kipchak manuscripts.

Keywords: medieval manuscripts, A.Nazhip, modern Turkish languages, linguist, history of language.

* Филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түрік филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, Түркістан-Қазақстан International Kazakh-Turkish University named H.A.Yasavi, Candidate of Philology, the senior lecturer of the Department of Turkic Philology. Turkestan-Kazakhstan. E-mail: melb_2001@mail.ru

Ұлағатты ұстазымыз, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері Әжібай Керімұлының туғанына 2014 жылы күзде 75 жыл толды.

Әжібай аға 1939 жылғы 1 қыркүйекте Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданындағы Жыныс ата ауылында дүниеге келді. 1941 жылғы желтоқсан айында әкесі Керім майданға алынады да, содан елге оралмады. Соғыс қарсаңында, 1940 жылдары, дүниеге келген ұрпақтың көрген қиыншылығын көріп өсті. Аштықтың, жалаңаштықтың қандай болатынын бастан кешірді.

1957 жылы орта мектепті бітіріп, сол аудандағы бір совхозда екі жылдай алуан түрлі қара жұмыстарды істеді. Өйткені ол кезде оқуға түсу үшін кем дегенде екі жыл еңбек өтілі болу керек еді. Одан соң үш жыл әскери міндетін өтеп қайтты. 1962 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетіне түсіп, оны 1967 жылы ойдағыдай бітіріп шықты. Университетті бітірген соң, өз қалауы бойынша Созақ ауданына келіп, Жамбыл атындағы 8 жылдық мектепте екі жыл қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берді. Кейін осы мектеп өмірінен бірнеше мақала, очерк жазып, оларды республикалық басылымдарда жариялады.

1969 жылғы қазан айында Тіл білімі институтындағы (қазіргі Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты) ескі тілдің сөздік бөліміне аға лаборант болып орналасты. Аға лаборант қызметін атқара жүріп, бұл күнде мағынасы ұмыт болған *бақауыл*, *ұшы мірі*, *ебел*, *жырым*, *құшнаш*, *жиязы*, *мият* сияқты жиырмадан астам сөздің этимологиясын анықтады. Бұл сөздер мақала түрінде «Жұлдыз», «Қазақстан мектебі», «Қазақстан әйелдері» журналдарында және «Ана тілі» газетінде жарияланды.

1973 жылы сәуір айында Алматыға аты әлемге әйгілі түріктанушы Әмір Нәжіп арнайы келіп, Тіл білімі институтының қызметкерлеріне орта ғасырлардағы түрік жазба ескерткіштері туралы бірнеше күн дәріс оқыды. Сол жолы ғұлама осы сала бойынша Қазақстаннан да шәкірттер дайындағысы келетінін айтқан екен. Ол кезде Тіл білімі институты директорының ғылым жөніндегі орынбасары болып істейтін Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдар Әжібай Керімұлын Әмір Нәжіпке шәкірт етіп бекітіп, Мәскеуге оқуға жібереді.

Орта ғасырларда түрік тілінде жазылып, біздің дәуірімізге келіп

жеткен бірсыпыра ескерткіштер бар. Олар түгелге жуық басылып шықты. Тіл жөнінде зерттеу жұмыстары жүргізіліп, сөздіктер де жасалды. Әйтсе де белгілі бір дәуірде жазылған ескерткіштердің материалдары өзара салыстырылып, ұқсас жақтары мен айырмашылығын көрсететін зерттеу жұмыстары бүгінгі таңда көп емес. Соған байланысты белгілі бір ескерткіштің тілі туралы айтылған пікірлерде бірізділік жоқ. Сол жазба мұралар қазіргі түрік тілдерінің біріне қарасты, сол тілде жазылған дүниелер бар.

Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштерінің тілін нағыз лингвистика маманы ретінде ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалым Әмір Нәжіп: «Орта ғасырларда қазіргі түрік тілдерінің бірінде жазылған ескерткіш жоқ. Бәрі аралас әдеби тілде жазылған», - дейді. Ә.Нәжіп шәкіртіне «Ескі түрік ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар» атты тақырып беріп, сәтті қорғатты. Жұмыс ғылыми жетекшісінің көңілінен шығады. Ол бір хатында:

«Дорогой языковед-тюрколог, Ажибай!

Увлекаюсь и закончил свою работу. Написали очень хорошую работу. Скорее защищайте работу срочно изданию», - деп жазды.

Әжібай аға 1980 жылғы 15 ақпанда кандидаттық диссертациясын қорғады. Сол жылы өзі бітірген Қазақ мемлекеттік университетіндегі (қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет) Жалпы тіл білімі кафедрасына қызметке шақырылды. 1980-1993 жылдары Филология және Шығыстану факультеттерінде Тіл біліміне кіріспе, Жалпы тіл білімі, Түрік тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы деп аталатын теориялық пәндерден дәріс оқып, семинар сабақтарын жүргізді. Араб бөлімінде оқитын студенттерге «XIII-XIV ғасырларда жазылған көне қыпшақ ескерткіштерінің тілі» тақырыбында арнаулы курстан сабақ беріп, осы курстың тұңғыш бағдарламасын да өзі жасаған болатын.

1993 жылдан 2000 жылғы дейін Қазақ ауылшаруашылық институтындағы Қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, ал 2000 жылдан 2002 жылғы дейін сол институттың Қазақ және орыс тілдері кафедрасында доценттік қызмет атқарды. 2002 жылдан күні бүгінге дейін Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті жанындағы Түркология ғылыми-зерттеу институтында жетекші ғылыми қызметкер болып істеп келеді.

1993 жылдан 2002 жылға дейін Қазақ ауылшаруашылық институтында (қазіргі Ұлттық Аграрлық Университет) орыс тобындағы студенттерге қазақ тілінен сабақ берді. Бұл игілікті ісін Қ.А.Ясауи

атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде әрі қарай жалғастырды орыс тобындағы студенттерге арналған оқу бағдарламасын жасауға қатысты. З.Әбсеметовамен бірге орыс бөлімі студенттеріне арналған оқу-әдістемелік құралын шығарды. Диссертация қорғағаннан кейінгі жерде ғалым тіл тарихы мәселесімен, оның ішінде XI-XIV ғасырларда жазылған ескерткіштердің қазақ тіліне қатысы туралы мәселелермен айналысып келеді.

2002, 2004, 2009, 2011, 2013 жылдар аралығында Түркістан қаласында өткен Халықаралық Түркология конгрестерінің бәріне қатысып, тіл білімі бойынша маңызды баяндамалар жасады. 2009 жылы Көкшетау қаласында «Алтаистика және түркологиядағы кешенді зерттеудің өзекті мәселелері» деп аталған конгреске де қатысып, онда «Сүлеймен Бақырғани мұралары» деген тақырыпта баяндама жасайды. Ол баяндамасы осы конгрестің материалдары жарияланған жинақта басылды (Көкшетау, 1-бөлім, 2009 ж. 157-162 бб.).

А.Байтұрсынұлы, Ә.Нәжіп, І.Кеңесбаев, Н.Катанов т.б. әйгілі түркітанушылардың өмірі мен еңбектері туралы мақалалар жазып, жариялады. Бұл мақалалары ағылшын тіліне аударылып, «Түркі әлемінің тарихи тұлғалары» деген жинақта жарияланды.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институты мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «Әдеби жәдігерлер» атты жиырма томдық басылымды дайындап, жариялаған болатын. Осы құнды басылымға Сәйф Сарайидің «Гүлстан би-т-түркі» («Түркіше Гүлістан») шығармасы мен Құтбтың «Хұсрау мен Шырын» дастаны да енді. Осы екі ескерткішті де түпнұсқа негізінде алғаш рет қазақ тіліне аударып, баспаға дайындаған Ә.Керімұлы болатын.

Ұстазымыз Ә.Керімұлы сөз тудырушы жұрнақтардың даму, өзгеру, қалыптасу жолын білу мақсатында, ортағасырда жазылған ескерткіштердің материалдарын өзара салыстырумен қатар, Орхон-Енисей ескерткіштерімен жүйелі түрде салыстыра отырып, зерттеген. Ғалымның бұл еңбегі – қазақ тілі тарихы мен түркология саласында айтарлықтай маңызға ие.

Ә.Керімұлы өз ұстазы Ә.Нәжіптің Түркістан қаласындағы «Тұран» баспаханасынан шыққан үш еңбегінің де қолжазбасын баспаға дайындау жұмысына бастан-аяқ қатысып, сапалы шығуына бір кісідей атсалысты. Ұстазымыздың «Ақырын жүріп, анық бас» ұстанымы бойынша мүмкіндік болып жатса, бұл игілікті ісін әрі қарай жалғастырмақ та ойы бар. Шәкірті ретінде өз атымнан және Түркология ғылыми-зерттеу институты ұжымы атынан ұстазымызға зор денсаулық, ғылым жолында шығармашылық табыс тілеймін.

ХАНДЫ АРАШАЛАҒАН ҚАРАША

Бірде Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академик хатшысы, тарихшы Рамазан Сүлейменов (әдебиетші ғалым Серік Негимов арқылы) бізден Бейсекеңнің «Аблай» (1941 ж.) аталатын кітапшасын сұратты. Сұрататын себебі кітап қолданыстан алынып тасталған. Кітапханаларда пайдалануға тыйым салынған. Беріп жібердік. Бірсыпыра уақыттан кейін тарихшы ғалымның Абылай жөнінде зерттеу кітабы жарық көрді. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде Бейсембай Кенжебайұлының кітабы аталмапты. Асығыстау қызынып Рамазан Бимашұлына бардым. Ақы сұрамайтын қазақы сәлемнен соң ашу шашыңқырап әңгіме айттым, кітапты қайтарып беруін талап еттім.

– Кітабыңыз шығыпты. Құтты болсын. Бірақ Бейсекең кітабын пайдаланып, тізімде көрсетпесіз. Кісілігіңізге рахмет! Кітапты қайтарыңыз.

– Үйде еді. Ертең әкеліп берейін. Өзің отырып әңгіме тыңдашы...

Ғалым әңгіме сабақтады. Мен тыңдадым.

– Сырт бітіміне қарасаң момын ғана адамның Абылай хан жайында кітап жазуға күш-жігерді қайдан тапқанына қайранмын – дейді Рамазан Сүлейменов. – Қазір бәріміз де Абылайшыл болып жатырмыз ғой. Соның өзінде қаймығамыз. Ал, қырқыншы жылдары Абылай атын ататпайтын еді ғой. Өзі баспаның бас редакторы болып тұрғасын кітап жазды, жарыққа шығарды. Бірақ қалай айдалып, атылып кетпеген, қалай аман қалды? – деп қайран қаламын. Бұл шағын кітап қайтпас қайсарлықтың, үлкен парасат, қайталанбас ерліктің куәсі.

Сен өкпелеме маған. Мен Бейсекең еңбегін кітабымда пайдаланған едім. Пайдаланғанымды жасырмай, сілтемеде көрсеткен едім. Амал қанша, кітап әлі ақталмапты. «Көрсетуге рұқсат жоқ» деп алып тастады. Қазір уақыт жақсарып келеді ғой. Кітабымды қазақша шығарсам деген ойым бар. Аударуға жәрдем бер. Сонда бәріне көзің жетеді.

Біз осы жайға бөтуаласып қоштасқан едік.

Ұлы хан – Абылай жайында Мұхтар Әуезов роман жазбақ болған уақытында. Алайда, жазушы арманы жүзеге аспады. Арман өлді. Қатал уақыт, соқыр саясат ұлы жазушы арманын тұншықтырды,

қиял қанатын қырықты. Өкінішті. Ал Бейсекең кітапшасы шағын да болса ақар-шақар уақытта жарық көріп үлгерді. Жарық көріп үлгергендіктен оқырманға хан кемелі – Абылай жөнінде он-сан ой айтты, ойландырды. Оқырман ойына ұлттық рух екті. Орыстанып қалғыған санаға қазақылық екті. Партия өктемдігінен жұрт хан атаулыдан ат-тонын ала қашып жатқан кезде жаңбырша жауып тұрған оқтың арасынан аман өткен оқ қағары бар жауынгерлердей саяси саңлау сәтті пайдаланып Абылай хан жайында әңгіме маздатты. Шағын кітаптың құнды, мәнді сәттеріне тоқталайық.

Б.Кенжебайұлы жазады: «Аблайдың тегі де, өзі де хан болып өткен. Аблайдың өзі қазаққа қырық сегіз жыл хан болған. Бұл жөнінде атақты Арыстан ақын былай дейді:

Қылады Мәкержеде байлар сауда,
Топ бұзар батыр жігіт қалың жауда.
Сұрасаң Аблайдың туған жері
Хан болған қырық сегіз жыл Көкшетауда.

Осыған қарап, кейбір жолдастар Аблайдан ат-тонын алып қашады: ол хан болған, хан деген ескішіл болады ғой дейді».

Байқайсыз ба, ғалым мәселені сол кездің өзінде қалай қояды? «Аблай» осындай мәселе қойысымен де құнды. Бұл – кітаптың алғашқы жетістігі. Сұраумен ойды қозғап, жаңаша жауапқа шақырып отыр. Жауабын тыңдайық: «...хан біткеннің бәрі бірдей халықтың дұшпаны, хан біткеннің бәрі бірдей ескішіл болмайды. Белгілі бір тарихи жағдайлардың арқасында үстем тап уәкілдерінің, мысалы, би, бек, хан, патша, тағы тағылардың жалпы халық жырын жырлайтыны, жалпы Отанды қорғайтыны болады».

Бұл – «Аблайдың» үлкен жетістігі. Кітаптың жетістігі – автордың жетістігі. Алдында ғана «Билер дәуірінің әдебиеті» – атағаны үшін Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» аталатын кітабын жапқан. «Билер сөзі» атап, қазақтың шешендік сөздерін зерттегені үшін Әмина Мәмбетованың көрмеген құқайы жоқ. Хан, бек, би атаулы қолданыстан алынып, әдебиеттерден аласталған, құбыжық саналған уақытта Бейсекеңнің Абылайды Отаншыл хан деп ақтау-жақтауы сұмдық үлкен кісілік, ажалына асыққан баладай ерте айтылған сөз.

«Қазақтың қазақ хандығы тұсындағы кейбір хандары, әсіресе Аблай хан... жалпы халықтың, ел-отанның мүддесін көзdedі, шет ел жаулап алушыларына қарсы, қазақ халқының өз алдына ерікті ел болып тұруы жолында күресті» – дейді-ау тағы. Тағы да батыр ойлы, батыл сөз! Әр сөзінің қатер туғызар тар кезеңде,

әр сөз, сөйлем сайын өршіп сөйлеуі кісіні қайран қалдырады.

«Аблай ақылды адам болады. Бұл қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі материалдармен қатар көрші мемлекеттердің үкімет адамдарының айтқандарынан да байқалады» – дейді және бір сәтте. Бір ғажабы – Б.Кенжебайұлы шағын ғана тарихи очерк кітабын көп-көп ізденіспен, тыңнан мол мәлімет пайдалана отырып, ой-концепциясын ресми, ғылыми пікірлермен тұздықтап, дәмдеп жазады. Бұл, бір ғажабы, өз концепциясын дәлелдеу жолы болса, бір жағынан қорғаныс жолы. А.Левшин, Н.Кошкин пікірлерін өте сәтті алады. **«Аблай тәжірибесі, ақыл-айласы жағынан болсын, қол астындағы халқының саны, күші жағынан болсын, сондай-ақ өзінің Ресей патшалығымен, Қытайдың бөгде ханымен жүргізген тапқыр, шебер қатынастары жағынан болсын өз тұсындағылардың бәрінен де басым еді. Ол ұстамды, досына мінәйім мінезді, жауына қатал, қаһарлы кісі еді. Сондықтан жұртты өзіне тарта, ерте білетін еді»** – дейді. Бұл – түркі халықтары тарихына еңбегі мол сіңген А.Левшин толғамы.

«Қазақтың хандары мен сұлтандары, жағдайына қарай, біресе Ресей патшалығына, біресе Қытай патшалығына уәде беріп, саған бағыншыптымыз деп жүрді. Асылында олар Ресей патшалығына да, Қытай патшалығына да бағынбай, тәуелді болмай, өз алдына болып, өзінше іс жүргізді». Бұл – Н.Кошкин толғамы.

«Сүйтіп, өзінің де, өзгенің де күшін дұрыс бағалап, соған қарай өзінше саясат ұстауы, төңіректегі елдермен орынды қарым-қатынас жүргізуі арқасында Аблай қазақ халқының басын құрап, елдігін қайта орнатты. Сондықтан ақын:

Үш жүз боп, барғаннан соң тойын қылды,

Жан көрмеген әртүрлі ойын қылды.

Абылай өзі болып тұрғанында

Қай жердегі патша да мойын бұрды, –

деп, Аблайдың Үш жүзді құрап, өз алдына ел еткенін, Аблаймен басқа ел патшаларының санасқанын суреттейді».

Бұл – Бейсембай Кенжебайұлының байламы.

Міне, Абылай ханның толық тұлғасы.

Б.Кенжебайұлының бұл жазбасының жанры қандай? Бұл жазба жанры – тарихи очерк. Тарихи еңбектерді, ел аңызын, ертеде өмір сүрген ақын дастан, толғауларын ұтымды жымдастыра пайдалана отырып Абылайдай киелі хан тұлғасын ол өмір сүрген келбетімен

қамшы өріміндей өзектестіре өріп, тұтастырып шығады.

Тарихи очерктің тағы бір сәтінде Бейсембай Кенжебайұлы: «Аблайға дейін болсын, Аблайдың тұсында болсын қазақ халқының арман еткені: 1) өз алдына ерікті ел болып, өзін өзі меңгеру, 2) ата қонысына жайғасып, бейбіт еңбек етіп, шаруашылығын шалқыту, 3) бір ауызды, ынтымақты болып, Отанын, елдігін қорғау едің – деп жазады.

Бұл – жинақтау сөз, қорытынды ойлар.

Ойлар тынысты алынып, тығыз, тұжырымды айтылуымен де құнды шығар-ау. Сонымен бірге, осынау еңбектің өн бойынан да, әмсе осы жинақтау ойлардан «**қазір қайда сол ынтымағың, қайда қазір сол еркіндігің?**» – деген астарлы ойлар андыздап, астарлы сұраулар жауап тілей қарап тұрғандай болатынын қайтерсің.

1941 жылы 20 қарашада жазылып аяқталған еңбектен осындай ойлар айтылып жатса – адуындылық, азулылық емес пе?! Қай мәселеде де жадау-жалпы қыркыншы жылдары хан Абылай жайында осындай батыл байламды тарихи очерк жазудың өзі ерлік қой.

Бейсекең архивін ашып, жоспарына ден қойсақ, оның Едіге, Абылай, Кенесары дегендей ұштаған тарихи очерк жазу ойында болғанын аңғарамыз. Едіге жайында жазды, Абылай жайында жазды, Кенесары жайында жазбақ болып Ташкент архивтерінен көптеген материал көшіріп, көп кітапты конспектілепті. Өкініші – уақыттың ұйқы-тұйқылығынан ғалымның бұл арманы орындалмады. Ойға алған істерінің бірі орындалмағанымен, қалғанының орындалғанына шүкіршілік етеміз. Қарапайым ғана еңбектердің бүгінге әруақтанып, айбарланып жететін себебі олар уақытынан оза айтылды, озық айтылды.

Бейсекеңнің «Аблай» (1941 ж.) аталатын кітабын қолға алған сайын марқұм академик Рамазан Сүлейменовтың «Осындай кітап шығарған адамның қалай айдалып, қалай атылып кетпегеніне қайранмын» – деген үні құлағыма келеді...

«Түркология» журналының бүгінгі санында Б.Кенжебайұлының тарихи саңлауды пайдаланып жазып, жарыққа шығарып жіберген «Аблай» (1941 ж.) аталатын кітабын өзгеріссіз жариялап отырмыз.

Бас редактор

АБЛАЙ

(Қазақ халқының ерлік тарихынан)

Б.КЕНЖЕБАЕВ

«Бұл соғыста сіздерге біздің ұлы ата-бабаларымыз – Александр Невскийдің, Димитрий Донскойдың, Кузьма Мининнің, Димитрий Пожарскийдің, Александр Суворовтың, Михаил Кутузовтың ерлік бейнелері рух, қайрат берсін!» (И.В.Сталин).

Жерімізге баса көктеп кіріп, анамыздай ардақтаған отанымызға ойран салып, социалистік сәнді тұрмыс құрып жатқан халқымызды қырғынға ұшыратып отырған жалмауыз герман фашистері барлық халықтардың, өте-мөте ССРО халықтарының еркін, бақытты жасауын, шаруашылық, мәдениет жағынан өркендеуін көре алмайды.

«Жау қатал, рахымсыз. Ол біздің маңдай теріміз төгілген жерімізді басып алуды, біздің еңбегімізбен табылған астығымызды, мұнайымызды басып алуды мақсат етеді. Ол помещиктер өкіметін қайта орнатуды, царизмді қайта орнатуды, орыстардың, украиндардың, беларустардың, литвандардың, латыштардың, эстондардың, өзбектердің, татарлардың, молдавандардың, грузиндердің, армяндардың, азербайжандардың және Советтер Одағындағы басқа да ерікті халықтардың ұлттық мемлекеттігін қыйратуды, оларды немістендіріп, немістің князьдері мен барондарының құлы етуді мақсат қылады. Сонымен, әңгіме – Совет мемлекетінің не тіршілік етуі, не құруы туралы, ССРО халықтарының не тіршілік етуі, не құруы туралы, Советтер Одағындағы халықтардың не ерікті болуы, не құлдыққа түсуі туралы болып отыр» (Сталин).

Бірақ жау бізді, совет халқын ешуақытта да жеңе алмайды. Түбінде біз, совет халқы, жеңеміз, құтырған жауды күл-талқан қылып жоямыз, кегімізді еселеп аламыз.

Өйткені біздің ісіміз әділ іс. Біздің Советтер Одағының ісі, күресі, әрекеті прогресшіл, ол қазіргі адам баласының мақсат-мүддесіне сай, соған жәрдемдесу болып табылады.

Өйткені біздің Советтер Одағының тылы әрі кең байтақ, әрі мықты, әбден сенімді. Мұның үстіне Советтер Одағының адам, азық-түлік, керек-жарақ, жер-кен байлығы мол, ішкі, сыртқы резервтері күшті және бұл айтылғандар фашистік Германияда күннен күнге сарқылып, құрып бара жатыр да, Советтер Одағында күннен күнге артып, күшейіп барады.

«Германияның адам резервтері сарқылып жатқанда, оның халықаралық жағдайы күннен күнге нашарлап жатқанда, Қызыл Армияның күштері үздіксіз артуда, ал Советтер Одағы жаңа қуатты одақтастар мен достар табуда.

Соғыстардың тарихы әрқашан соғыс үстінде күші артып отырған мемлекеттер мен армиялардың жеңгенін, ал соғыс үстінде күші сарқылып, кеми берген мемлекеттер мен армиялардың жеңіліп отырғанын сыйпаттады» (Совет Информбюросы).

Өйткені біздің ел – Советтер Одағы халықтарының ынтымағы, бірлігі күшті, олар бір кісінің баласындай, Ленин – Сталин партиясына әбден берілген. Мұның үстіне біздің еліміздің халықтары батыр. Советтер Союзындағы 63 түрлі халық, әрқайсысы жеке-жеке болсын, бәрі бірге болсын мұндай құтырған жаудың талайын көрген, талайымен белдесіп күрескен: әрдайым қаһармандықпен күресіп, батырлық көрсетіп, отанын қорғап қалған. Олар сол жауынгерлік дағдысын мына Отан соғысында да істеуде, істемекші.

Отан соғысының майдандарында жауыз жауға қарсы жан аямай, ерлікпен соғысып жүрген айбынды Қызыл Армия, оның әрбір жауынгері – орыс, украин, грузин, татар, қазақ ұлдары, тағы басқа халықтардың ұлдары сол халықтардың бұрынғы батырларының, ерлерінің ұрпақтары, олар сол ата-бабаларының дәстүрін мықты ұстайды: алуан-алуан батырлық көрсетеді, Отан үшін, ұлы Октябрь социалистік революциясының жемістері үшін, ата-ана, апа-қарындас, аға-іні, қатын-баласы үшін, солардың бостандығы, ар-намысы, игілігі үшін тамшы қаны қалғанша күресуде, күреспекші.

Сүйтіп, өзіміздің жеңіп, жалмауыз жаудан еселеп кек алатынымызға біз әбден сенеміз.

II

Советтік Социалистік Республикалар Одағындағы басқа халықтардың тарихы сияқты біздің қазақ халқының тарихы да ерлік, қаһармандықтан құр алақан емес. Біздің қазақ халқының да өз тарихында түрлі кезеңде істеген бірсыпыра ерлік, батырлығы бар. Соның бірі Аблайдың ерлігі мен қазақ халқының Аблай тұсындағы ерлігі.

Аблайдың тегі де, өзі де хан болып өткен. Аблайдың өзі қазаққа қырық сегіз жыл хан болған. Бұл жөнінде атақты Арыстан ақын былай дейді:

«Қылады Мәкержеде байлар сауда,
Топ бұзар батыр жігіт қалың жауда.
Сұрасаң Аблайдың туған жері
Хан болған қырық сегіз жыл Көкшетауда.

Осыған қарап, кейбір жолдастар Аблайдан ат-тонын алып қашады: ол хан болған, хан деген ескішіл болады ғой дейді.

Рас, бұл негізінде осылай: жалпы алғанда, хан белгілі бір әлеуметтік слойдың, әдетте, халықтың әл-ауқатты слойының уәкілі болады, өзінің іс-әрекетінде сол слойдың жырын жырлап, сойылын соғады, халықтың басқа слойларын езеді, ескішіл болады.

Бірақ маркстік тарихи ғылым айтады: белгілі бір тарихи жағдайларда жеке-жеке ақыл-ой иесі адамдардың көзқарасы, пікірі оның шыққан тегінің, жасаған ортасының, дәуірінің тілек, мүддесіне сай келіп, соның аумағында ғана болып қоймайды, одан асып түсіп, жалпы халық мүддесіне ұштасып, ұйқасып жатады дейді.

Ендеше, хан біткеннің бәрі бірдей халықтың дұшпаны, хан біткеннің бәрі бірдей ескішіл болмайды. Белгілі бір тарихи жағдайлардың арқасында үстем тап уәкілдерінің, мысалы, би, бек, хан, патша, тағы-тағылардың жалпы халық жырын жырлайтыны, жалпы отанды қорғайтыны болады. Бұған ұлы орыс халқының тарихындағы Александр Невский, Кузьма Минин, Димитрий Пожарский, Димитрий Донской, Иван Грозный, Петр Великий мысал бола алады. Бұлар өздерінің князь, патша болуларына қарамай, тарихи жағдайдың салдарынан іс-әрекеттерінде халық, отан мүддесін көздеді, орыс халқының елдігі, еркіндігі үшін күресті, патриот болды.

Қазақтың қазақ хандығы тұсындағы кейбір хандары, әсіресе Аблай хан, белгілі тарихи жағдайдың салдарынан іс-әрекетінде дәл осы Невский, Пожарский, Донской, сияқты болды: жалпы халықтың, ел-отанның мүддесін көздеді, шет ел жаулап алушыларына қарсы, қазақ халқының өз алдына ерікті ел болып тұруы жолында күресті. Соның үшін де 1781 жылы Аблай өлерде қазақ халқы Бұқар жырау аузынан:

«Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан ханым-ай,
Қараусыз жылқы бақтырған ханым-ай,
Қалыңсыз қатын құштырған ханым-ай,
Үш жүзден үш кісіні құрбан қылсам,
Сонда қалар ма екен қайран жаның-ай», –

деп жылады.

III

Аблай 1711 жылы туды. Ол бала жасынан-ақ қорлық-зорлыққа, жат қолына қарауға, кісіге тәуелді болуға қарсы болады. Бұл оның бала кезі туралы ел ауызында сақталған мына әңгімеден сезіледі:

Аблайдың арғы атасы қанішер Аблай деп аталады, оның неден қанішер аталғаны әлі мәлім емес, тегі соғыста жауға істеген қаталдығы, жаудың қанын судай шашқаны үшін қанішер деп аталса керек.

Қанішер Аблай қазақ арасында хандық, сұлтандыққа таласып туғандарымен сыйыса алмай, Хива жағына ауады, Хива ханы Қайып ханның қоластына барып, соның жақын, белгілі адамдарының бірі болып тұрады.

Бір кезде ақ маңғыт, тоқ маңғыт деген халықтар келіп, Қайып ханды өлтіріп, Хиваны шауып алады. Осы шапқыншылықта Қайыптың жақын адамдары ретінде қанішер Аблай да өлтірілген болу керек.

Қанішер Аблайдың бір баласы Уәли хан Қарсы ғұзарға қашып барып, жасырынып, көптің бірі болып жүреді. Бірақ жат елде есепсіз көп қорлық-зорлық көреді. Осы Уәли ханның 12 жасар баласы Әбілмансұр қорлыққа шыдамай, «жат қорлықтан өз қорлық» деп, Қарсы ғұзардан жаяу қашып, Түркстандағы туғаны орта жүздің сол кездегі ханы Әбілмәмбет сұлтанның қолына келеді. Бірақ Әбілмансұр мұнда хан тұқымы, хан баласы екенін жасырып, өзінің шын атын жасырып, Сабалақ деген атпен малай болып жүреді.

Осылай Сабалақ әуелі Әбілмәмбетте малай болып тұрады, одан кейін үйсін Төле бидің түйесін бағады. Кейін одан кетіп, Сарыарқаға барады, онда атығай Дулаткелді байдың жылқысын бағады. Осылай жүріп, Сабалақтың жасы жиырмаға жетеді.

Осы кезде, 1731 жылдар шамасында, қазақ пен қалмақ-жоңғар арасында соғыс басталады. Бір соғыста Сабалақ өте көп ерлік, көрсетеді: жауға «Аблайлап» ұран салып, жалғыз шабады, жауды бет-бетіне қашырады, не атақты, күшті, ержүрек батырлар ала алмаған жау камалын алады. Осының арқасында жоңғарды қазақтар жеңіп шығады.

Қазақтардың осы соғысын бастаған Әбілмәмбет хан Сабалақтың жауға «Аблайлап» шапқанынан оның өз туысқаны екенін біледі. Сонымен қатар көрсеткен ерлігі үшін Сабалақты құшақтап сүйіп:

– Елді жаудан құтқарған сабаз ерім, ендігі хандық саған лайық,
– дейді.

Осыдан кейін қазақ халқы жыйналып, «қой асығы деме, қолына

жақса сақа ғой» деп, малайлығына қарамай, осы Сабалақты хан сайлап, оны әлгі жауда шақырған ұранымен Аблай деп атайды. Бұқар жыраудың:

«Ай, Аблай, Аблай,
Сен, мен көргенде Аблай,
Тұрымтайдай үл едің,
Түркстанда жүр едің,
Әбілмәмбет ханға сен,
Қызметкер боп түр едің,
Қалтаңдап жүріп күнелтіп,
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің.
Сен жыйырма жасқа жеткен соң,
Алтын тұғыр үстінде
Ақ сұңқардай түледің», –

деген жыры Аблайдың өмірін, ерлігін біраз байқатады.

Бірақ Аблай, өзін халық хан сайлағанмен ресми хандықты ағасы Әбілмәмбетке беріп, өзі соның көмекшісі ретінде сұлтан атағын алады. Аблай хан атағын ресми түрде 1761 жылы Әбілмәмбет өлген соң алады.

IV

1723 жылғы атышулы Ақтабан шұбырынды, Алакөл сұламадан кейін қазақ жері мен қазақ халқының біразы Жоңғар хандығына, біразы Қоқан хандығына, біразы Ресей патшалығына бағынды. Біраз қазақ рулары Сарыарқаға ауды, олар біраз уақыт хансыз тұрды, содан кейін әуелі Әбілмәмбетті, 1733 жылы Аблайды хан сайлайды.

Аблай ақылды адам болады. Бұл қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі материалдармен қатар көрші мемлекеттердің үкімет адамдарының айтқандарынан да байқалады. Ресей патшалығының сол кездегі үкімет басындағы кейбір адамдары Аблайды ақылды хан деп атайды.

Мұның үстіне А. Левшин жазады: «Аблай тәжірибесі, ақыл-айласы жағынан болсын, қоластындағы халқының саны, күші жағынан болсын, сондай-ақ өзінің Ресей патшалығымен, Қытайдың бөгде ханымен жүргізген тапқыр, шебер қатынастары жағынан болсын өз тұсындағылардың бәрінен де басым еді. Ол ұстамды, досына мінәйім мінезді, жауына қатал, қаһарлы кісі еді. Сондықтан ол жұртты өзіне тарта, ерте білетін еді» дейді (А.Левшин – «Описание киргиз-

кайсацких орд и степей», I том, 264-бет).

Осы ақылдылығы арқасында Аблай өзінің де, өзгенің де яғни қазақ халқының да, көрші мемлекеттердің де хал-жайын, күш-қуатын дәл өлшейді, дұрыс аңғарады. Осыған қарап, өзінше саясат ұстайды.

Аблайдың туысы бір жағынан қазақ халқы төңірегтегі елдердің біразынан, әсіресе Жоңғар хандығынан әбден соққы жеп, әлсіреген, бытыраған, елдігі кете бастаған кезі еді; екінші жағынан, қазақ халқының төңірегіндегі елдердің көбі мықты, белді мемлекет болып орныққан еді, олардың ортасында қазақ халқының бас қосып, өз алдына елдік құрып отыруы қиын, екі талай болып қалған еді.

Бірақ қазақ халқының төңірегін қоршаған мемлекеттердің бәрі бірдей емес еді, олардың әлдісі, әлсізі бар еді; әлдісі Ресей патшалығымен, Қытай патшалығы еді де, әлсізі Жоңғар, Қоқан, тағы-тағылар еді. Аблай бұл төңірегтегі мемлекеттердің күштілерімен жауласпады, соғыспады. Халық оған Бұқар жырау аузынан:

Орыспенен соғыспа,
«Өкпеңменен қағынба!
Орыспенен соғысып,
Басыңа моншақ көтерген
Жұртыңа жаулық сағынба!» –

деді. Аблай осы халық үнін тыңдады, ол орыс, қытай елімен тату тұрды, қатынас жасады. Әуелі екі жақтың да – Ресей патшалығының да, Қытай патшалығының да – тамырын ұстап көрді, көп уақыт екеуіне бірдей уәде беріп, сендікпін деп жүрді. Сүйтіп, халқының тәуелсіздігін сақтау үшін екі жағын да пайдаланып жүрді. Бұл жөнде Н. Копкин жазады:

«Қазақтың хандары мен сұлғандары, жағдайына қарай, біресе Ресей патшалығына, біресе Қытай патшалығына уәде беріп, саған бағыныштымыз деп жүрді. Асылында олар Ресей патшалығына да, Қытай патшалығына да бағынбай, тәуелді болмай, өз алдына болып, өзінше іс жүргізді» дейді (Н.Копкин, «Очерки экономического быта киргиз Семипалат. обл.» 13-бет).

«Аблай, ыңғайына қарай, біресе орыс үкіметіне, біресе қытай үкіметіне, бағыныштымын деп уәде беріп жүрді. Іс жүзінде ол бұлардың ешқайсысына да бағынбады, өзінше билік, өзінше саясат жүргізді» (А.Левшин, әлгі кітабы, 265-бет).

Дегенмен Аблай ақырында Ресей патшалығына бағынуды орынды тапты. Өзінің кейінгі іс-әрекеттерінде орыс патшалығын таяныш етті, соған арқа сүйеді.

Аблай төңіректегі мемлекеттердің ішінде көбінесе жоңғар, қалмақ, қоқан, хандықтарымен жауласып, соларға қарсы соғысты. Аблай бұлармен соғысқанда олжа үшін: жер, ел, мал үшін емес, жоңғар, қоқан хандықтарының қоластындағы қазақ жерін, қазақ халқын құтқарып алу үшін, қоқан, жоңғар хандықтарының, әсіресе, жоңғар хандығының қазақ даласын басып алу жөніндегі шабуылдарына соққы беріп, ел-отанын қорғау үшін, халық мүддесі үшін соғысты.

Халық аңызы бойынша, жоңғарлармен болған бір соғыста Аблай, жоңғар ханы Галданның баласын өлтіріп, қолға түседі. Галдан Аблайдан: «Менің ұлымды өлтірген сен бе?» деп сұрайды. Аблай оған: «Сенің балаңды өлтірген мен емес, – халық, менің қолым халықтың бұйрығын орындаушы ғана», – деп жауап береді.

Онсоң халық аузындағы бір поэмада:

«Өзі тимей, Аблай тигені жоқ,
Дұшпандығын көзі көрмей атпады оқ.
Иек асты аңдыған жауы болса,
Батырларға айтады «көтере соқ» –

дейді.

Осы айтылғандай, Аблай жоңғарларға, тағы басқаларға қарсы халық бұйрығын орындаушы болып соғысты, онда да өзі тимеген халыққа, дұшпандығын өз көзімен көрмеген халыққа тимеді.

Сүйтіп, өзінің де, өзгенің де күшін дұрыс бағалап, соған қарай өзінше саясат ұстауы, төңіректегі елдермен орынды қарым-қатынас жүргізуі арқасында Аблай қазақ халқының басын құрап, елдігін қайта орнатты. Сондықтан ақын:

«Үш жүз боп, барғаннан соң тойын қылды,
Жан көрмеген әртүрлі ойын қылды.
Аблай өзі болып тұрғанында
Қай жердегі патша да мойын бұрды», –

деп Аблайдың Үш жүзді құрап, өз алдына ел еткенін, Аблаймен басқа ел патшаларының санасқанын суреттейді.

V

Аблайға дейін болсын, Аблайдың тұсында болсын қазақ халқының арман еткені: 1) өз алдына ерікті ел болып, өзін-өзі меңгеру, 2) ата-қонысына жайғасып, бейбіт еңбек етіп, шаруашылығын шалқыту, 3) бір ауызды, ынтымақты болып, отанын, елдігін қорғау еді.

Аблай өзінің ақылдылығы арқасында халықтың осы арманын,

мұң-тілегін жақсы ұқты. Сондықтан ол әлгі айтқан төңіректегі күшті елдермен қарым-қатынас жөндеу, шет ел басқыншыларына қарсы қорғануды күшейту үстіне, бір жағынан, халықтың өзара ауыз бірлігін, ынтымағын нығайту, халық арасында тәртіп, заң, әділдік орнату жөнінде, екінші жағынан, халықты отырықшы ету, оның шаруашылығын өркендетіп, тұрмысын оңдау жөнінде шаралар қолданып, біраз жұмыстар істейді. Бұл жөнде мынадай мәліметтер бар:

Левшин жазады: «1762-1764 жылдар арасында қазақ даласында айырбас сауда орындары көбейді. Бұрын айырбас сауда тек Орынборда ғана жүргізілетін болса, енді Тройцкіде, Семейде, Қызылжарда жүргізілетін болды. Мұның соңғысы Аблайдың орыс үкіметінен сұрауы бойынша ашылды. Осы кезде Аблай орыс үкіметінен қазақ даласына 10 шақты үй егінші шаруа жіберіңіз, олар қазақтарға егін салуды үйрететін болсын деп өтінеді. Бұған Екатерина, егер сенімді аманат жіберілсе, ондай шаруалар жіберіледі деп жауап жазады» дейді (әлгі кітабы, 242-беттер).

Аблай жоңғарларға қолға түскенде жоңғардың ханы Галдан Аблайды өлім жазасына бұйырмақ болады, сүйтіп Аблайдан не арманың бар деп сұрайды, Аблай оған өзінің үш арманы бар екенін, оның бірі қазақ халқын отырықшы ел ете алмай кеткенін, оны отырықшы ел етемін деп, басын енді құрағанда, өзінің мынадай күйге ұшырағанын айтады. Бұл әңгіме әлгі ел аузындағы поэмада былай айтылады:

«...Қазақты отырықшы ел қыла алмадым,
Ел қылып, өзімді өзім сынға алмадым,
Ел қылып, басын қосып келгенімде –
Бұйрығы осылай болды бір алланың», –

дейді.

Онан соң тағы да сол ел аузындағы поэмада айтады:

«Аблай барда ұрлық, зорлық, сөз жойылған,
Билерге жеті жарға ат қойылған.
Өзі білген әделетін аяған жоқ,
Өзі өлгенше тайған жоқ сөзі орнынан», –

дейді.

Міне, бұл Аблайдың халық арманын жақсы аңғарғанын, халықты ерікті, бір ауызды, бақытты ету жолында қызмет істегенін толық дәлелдейді.

VI

Аблай тек ақылды, әділ, ел ағасы емес, сонымен қатар ол батыр, абзал қолбасшы да. Бұл оның жорықтарынан, соғыс-жорықтардағы қылықтарынан айқын көрінеді.

Шоқан айтады: Аблайдың әрбір жорығының өзінше аты болады екен. Мысалы ол бір жорығын «Шаңды шабуыл» деп, екінші бір жорығын «Қап қағылған соғыс» деп, енді бір жорығын «Жаяу жорық» деп атапты; Аблайдың әр жорығы туралы өлең, жыр, күй шығарылған екен, олар қазақ-қырғыз арасында әлі бар, – деп жазады.

Мұның үстіне, қазақ арасында Аблай асқан асу деген мәтел, аңыз әңгіме бар. Тегі бұл да Аблайдың бір жорығы – асу асып соғысқан жорығы болу керек.

Бізде жазба тарих, материал жоқ. Сондықтан Аблайдың тағы қандай жорықтары болғанын, жалпы Аблай жорықтарының маңызын, тактикалық мән-жайын білу қиын. Дегенмен, атына қарағанда, ел аузындағы аңыз әңгімелерге қарағанда Аблайдың Шығыста, Орта Азияда өзінен бұрын болған әйгілі қолбасшылардың – мысалы Шыңғыстың, Темірдің соғыс тактикасын түгел, шебер қолданғаны көрінеді.

Мысалы Аблайдың әлгі «Шаңды шабуыл» деген жорығын алсақ, бұл аз қол аттандырып, бірақ аттың құрығына бұта, бұтақты ағаш байлап, көп шаң шығарып, жер қайысқан қол келеді екен деген пікір туғызып, жаудың үрейін ұшырып, берекесін қашырып жеңген жорық болуы керек. Егер олай болса, бұл тактиканы Шыңғыстың, Темірдің қолбасшылары да қолданған екен.

Аблайдың жорықтары бір жағынан оның өзінің абзал қолбасшы екенін көрсетсе, екінші жағынан қазақ халқының сол кездегі батырлығын, төзімділігін, ел-отаны үшін, бостандық, намыс үшін бет бұрмай соғысатынын көрсетеді.

Мысалы, Аблайдың әлгі «Қап қағылған соғыс» деген жорығын алсақ, онда қазақ халқы жоңғарлармен қыян-кескі соғысады; соғыс көпке дейін созылады; қаптың түбі қағылып, халықтың азық-түлігі әбден таусылады; жеті күн бойы нәр татпай, аш соғысады, осылай етіп, ақыры жеңіп шығады.

Онан соң Аблай жаужүрек батыр болады. Ол ханмын деп қарап тұрмай, үнемі, жорық, шабуылды өзі бастайды, жауға жалғыз өзі «Аблайлап» шабады, батырлық, абзалдық үлгісін көрсетеді. Үнемі жауын жеңіп шығады. Сондықтан жырау:

«Біқпалы жүрген ер еді,
Алтынды қылыш бұдырған.
Аблайлатып ат қойып,
Дұшпанды көрсе, құтырған»...
«Арманың бар ма, хан ием,
Мертебелі төбеге,
Жауыңды жеңіп жыйылдың.
Жеті күн кіріп ұрысқа,
Өлімге басты байладың...»–

дейді.

Осы жауды көрсе арқасы қозуына, жаужүрек, батырлық қылықтарына қарап, қара халық Аблайды «әруақты» адам, оны соғыста әруақ қолдайды деп біледі; кейін жауға соғысқа аттанған адамына Аблайдың әруағы қолдасын деп бата беретін болды. Асылында Аблайдың әруағы әлгі айтқан – оның абзал қолбасшылығы, өзінің, қазақ халқының ерлігі, батырлығы еді.

VI

Бұқар жырау Аблай туралы бір өлеңінде айтады:

«Ханның жақсы болмағы
Қарашының елдігі,
Қарашы, халқы сыйласа
Алтыннан болар белдігі», – дейді.

Басқа сөзбен айтқанда, Аблайдың Аблай болуына оның жеке басының өзгешелігімен (ақылды, батыр, абзал қолбасшы болуымен, халықтың арманын аңғаруымен) қатар қазақ халқының ерлігі, өз алдына ерікті ел болуы үшін, ел-отаны үшін шет ел жаулап алушыларына қарсы жан аямай күресуі себеп болды.

Қазақ халқының шет ел басқаншыларынан бұған дейін (сөз болып отырған дәуірге дейін) көрген азабы, әсіресе 1723 жылы көрген азабы: ата қонысынан, мал-мүлкінен, ағайын-туысынан, ата баладан, ана қыздан айрылғаны әлі есінде еді, сонда:

«Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді,
Ел-жұртынан айрылған жаман екен,
Екі көзден мөлтілдеп жас келеді.

Мына заман қай заман, – қысқан заман.
Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман.

Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды,
Қантардағы қар жауған қыстан жаман.

Мына заман қай заман, – бағы заман,
Баяғыдай болар ма тағы заман.
Қарындас пен қара орман қалғаннан соң,
Көздің жасын көл қылып ағызамын.

Қабырғама қара жер батты, құдай,
Мұнша қысым қылдың ғой қатты, құдай.
Жаяу жүрсем, табаным ауырады,
Тым болмаса бермедің атты құдай.

Мына заман қай заман, қай-қай заман,
Ұл айрылған атадан дай-дай заман.
Бауырынан айрылған жаман екен,
Күн бар ма екен көрісер есен-аман», –

деп, еңіреген көз жасы әлі кепкен жоқ еді; осынша күйзелткен, осынша еңіреткен ата жауы жоңғардан қазақ халқының кегі әлі қайтқан жоқ еді.

Сондықтан қазақ халқы ел-отанын, елдігін төсін төсеп, бар күшін салып қорғады, шет ел басқыншыларына қарсы, әсіресе жоңғарларға қарсы, жан аямай күресті, бұл күресте алуан-алуан ерлік, төзімділік, тапқырлық көрсетті, арасынан талай-талай батырлар, қолбасшылар шығарды. Аблай сол көп батырдың бірі, батыр халықтың, батырлардың қолбасшысы.

Қазақ халқының шет ел басшыларына қарсы Аблай бастаған жорықтарында – отан соғыстарында үнемі оның қасында, ақыл-айла жағынан дәл Аблайдай болмаса да батырлығы жағынан Аблайдан артық болмаса кем емес, ығай мен сығай батырлар болды. Бұл жөнде Бұқар жырау:

«Галданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Сонда жолдас адамдар:
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Шақшақұлы Жәнібек...» –

деп, бірсыпыра батырдың атын атайды.

Оқушыға мәлім, қазақ халқының ауыз әдебиетінде бұл батырлардың әрқайсысының дерлік батырлығын, қаһармандығын суреттейтін бірнеше дастан, толып жатқан аңыз әңгіме бар. Соларда, мысалы, Қабанбай туралы мынадай әңгіме айтады:

Қабанбайдың шын аты Избасар екен. Ол түсі суық, айбары күшті, ержүрек, топ бұзар батыр екен. Сондықтан халық оны Қабанбай деп атап кетіпті. Мұның үстіне Қабанбай батырлардың ең кексесі, шашы, сақал, мұрты ағарған ақсақал екен. Сонысына қарамай ол жауға жалғыз дара шабады екен. Сондықтан халық Қабанбайды Дарабоз деп те атапты.

«Құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады» дегендей, Аблай әруағы бар, жау көрсе арқасы қозады, жауды жапырады деген атаққа қазақ халқының ерлігімен, Қабанбай, Бөгембай сияқты батырлардың көмегімен ие болды.

VIII

Біз Аблайдың ерлігі мен қазақ халқының Аблай тұсындағы ерлігін бүгін социалистік сәнді отанымызға жалмауыз фашистер шабуыл жасап, ел басына күн туғанда әдейі еске түсіріп отырмыз.

Ер – ел, отан үшін, ата-баба мекен еткен, өзіміз туып-өскен жер үшін, ата-ана, апа-қарындас, аға-іні, қатын-бала үшін, солардың бақыты, бостандығы, намысы үшін. Ердің аты егесте, ел-отан үшін күресте шығады. Адамға талант туыста, батырлық күресте пайда болады. Ер қазақтың ұлы, қызы:

– Ленин – Сталин партиясы төңірегіне, ұлы Сталин төңірегіне берік топтан: Советтер Одағының барлық халықтарымен тығыз иін тіресіп, қолды берік ұстас.

– Данышпан көсеміміз Сталин жолдастың атымен отандық ұлы соғысқа тегіс белсеніп қатынас. Соғыс майданында болсын, еңбек майданында болсын батырлық, ерлік, төзімділік, қайраттылық, әбжілдік, қырағылық көрсет, даңқты істер істе.

– Ата-бабаның жауынгерлік дәстүрін мықты ұста: отан үшін жан аямай қимылда, анаңдай ардақты социалистік отаныңды жаудан қорға. Жауды ешуақытта да аяма, «жауды аяған жаралы болады» деген ата-бабаң, соны ұмытпа. Жауды күл-талқан қылып жой.

Отан қорғау ісіне, майданға, даңқты, ержүрек Қызыл Армия мен Қызыл Флотқа:

«Ғалым болсаң – біліммен,
Ақын болсаң жырыңмен,

Шешен болсаң тіліңмен,
Әнші болсаң әніңмен,
Малшы болсаң малыңмен,
Дихан болсаң дәніңмен,
Үдемелі, өндіріс,
Жаңа табыс табумен
Еңбек етіп арыңмен» – жәрдем бер.
Бүгінгі ардақты міндет осы.

20.11.41 ж.

ТҮЛҒА

АСА КӨРНЕКТІ ТҮРКОЛОГ А.З.ВАЛИДИ ТОҒАННЫҢ ТУҒАНЫНА 125 ЖЫЛ 125 YEARS OF THE GREAT TURKOLOGIST Z.V.TOGAN

Тұранның тұрпатты тарихшысы Prominent historian of Turan

Түп тамыры бір түрік халықтары XX ғасыр басына дейін тамырлас туыстықты ұмытпай, бір-біріне бауыр ретінде жанашырлықпен араласып тіршілік еткені тарихтан мәлім.

Кейде XX ғасыр басында ұлы тұлғалар қазақтан ғана шыққандай етіп сөйлейтініміз бар. Ұлтты сүю. Ұлттық ментальділік. Сүйіспеншілік. XX ғасыр басында қазақ халқынан ұлтшыл, түрікшіл ұлы тұлғалардың көп шыққаны да рас. Және олардың бір қазақ емес, жалпытүріктік өреде күрескені, солай тұлғалануы да тарихи шындық. И.Гаспринский ұсынған жалпытүріктік ортақ тілге ден қоймай, қазақтың төл әліпбиін жасаған, оны қазақ, қырғыз тең пайдаланған бір Ахмет Байтұрсынұлының өзі не тұрады, тәңір-ау?!

Солайы-солай!

Солай екен деп қырғыз, өзбек, әзірбайжан, түркмен, татар, башқұрт, өзге де туыс түрік ұлт-ұлыстарынан небір қоғам қайраткері, қалам қайраткерлері, небір ұлттық өре – ұлтшылдықтан (алдымен ұлтшылдық. Қ.Е.) бас алып жалпытүріктік өреде алысқан, арпалысқан тарихи тұлғалар бар. Солардың бірісі – аймүйізденіп көрінер ірісі – Ахмет Зәки Уәлиди Тоған!

Зиялы отбасынан шыққан Ахмет Зәки башқұрт халқының тәуелсіздігі үшін қалай күресті десеңізші?! Біздің Міржақып Дулатұлы секілді атты әскер ұстаған да А.З.Уәлиди. Башқұртқа деген бауырмалдықты өзге де түрік ұлт-ұлыстарына ұластырып, үлкен Түркістан үшін басмашыларды бастап Қызыл большевиктерге қарсы күрескен де - А.З.Уәлиди!

Коммунизм теоретиктері һәм практиктері – В.И.Ленин, И.В.Сталинмен Башқұрт һәм Түркістан тәуелсіздігі (федерация) үшін бауырласып сөйлесіп келіскен де, түрік халықтарының досы емес, қасы екенін, тырнағын ішіне бүккен аң екенін білген соң – кетіскен де, кетісіп күллі басмашыларды Қызыл гвардияға қарсы көтерген де Ахмет Зәки Уәлиди!

Өрекеті жеңіліс тапқан соң Ауғанстан, Иран, Үндістан арқылы бауырлас Түркияге ығысып барып қоныс тепкен Ахмет Зәки Қызыл империяның енді бой бермесін білген соң біржолата ғылымға ден қояды. Түрік халықтары тарихын тап А.З.Уәлиди Тоғандай тарихы, этнографиясы, тілі, деректануы тұрғысынан кешенді (комплексі) зерттеген түріктанушы әл-әзір жоқ.

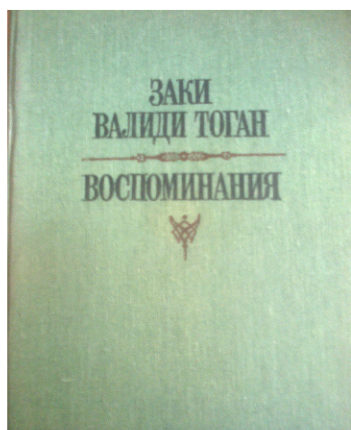
Өмірінің аяғында А.З.Уәлиди Тоған мемуарға ден қояды. Ол Түрікстанның тұрпатты тарихшысы аталып, ұлылық тұғырында жасады. Түрікстанның тұрпаты бөлек тарихшысы болып өтті өмірден!

Башқұрт бауырлардың ғана емес, күллі түрік дүниесінің ұлы ғалымы, қайраткер, қаламгер А.З.В.Тоғанның «Естеліктер» аталатын екі томдық кітабын тәржімалап, желілеп ұсынып отыруды хош көрдік.

**Бас редактор
Құлбек Ергөбек**

ЕСТЕЛІКТЕР

Заки Валиди ТОҒАН

Бұл естеліктердің жазылуы менің сүйікті жұбайымның көмегінің арқасында мүмкін болғандықтан, осынау жұмысымды Тоған Унгар Назмияға бағыштаймын.

Алғы сөз

Бұл естеліктерді жазуға негіз болған деректер мен материалдар 1923 жылдың басында Түркістаннан Иран сапарына аттанардың алдында Ресейдің шекарасынан Бұқарадағы Қабул елшісі және Мұхамметабатқа жол алған көпестер тарапынан әкетілген-ді. Сол жылы бірқатар құнды құжаттарды менің жерлесім Усман Тоқымбет Финляндияға алып шығып кеткен. Кезінде өзім жазған және шифрланған түрдегі басқалай қағаздар мен құжаттар түрлі жолдармен әкетілді. Оларды 1943 жылы сол баяндалған оқиғаларды көзімен көрген, сонымен бірге Германияда тұтқында болған менің жерлестеріммен бірге оқыған едік. Берлинде мен олардан, айрықша көптеген мәліметтерді алып қанықтым. Оларды Түркияға Берлиндегі біздің аса көрнекті елшіміз марқұм Саффетт Арықан-бей жеткізген-ді. 1957 жылы американдық Стамфорд қаласындағы «Гуверлік әскери кітапханада» сақталған, өз кезінде А.Ф.Керенский тарапынан жинақталған орыс газеттерінің жиынтығымен* кеңінен танысуға қол жеткіздім. Бұл жұмыстың жазылып, орындалуына Керенскийдің өзі және тегі поляк, осынау кітапхананың меңгерушісі болған проф. В.С.Свороковский қол ұшын берді. Беркли Университетінен келген Ричард Перс мырза тарапынан мұқият жинақталған түркістандық газеттердің микрофильмдерін пайдалануыма мүмкіндік туды. Мұнда Перс мырзаның

* Мәтінде «комплекты газет» деп берілген сөз тіркесінің қазақшасын газеттердің жиынтығы деп алуға болады.

маған жәрдемі көп тиді, сондықтан оған зор ілтипатымды және ризашылығымды білдіремін.

Оқиғаларды өте дәлдікпен бейнелеу және сөйлету үшін сол жылдардағы жағдаяттар мен оқиғаларды көзімен көріп, тікелей қатысушылары болған жандар осынау еңбекпен таныстырылған еді: Әбделқадыр Инан, Қожаоғлы Усман, Ғабдулла Таймас; олардың моджахеттері* – Шермұхаммад – бек және қырғыздар жолбасшысы Баршы Хаджи.

Кітаптың бірінші нұсқасы 1924 жылы-ақ Берлинде жазылып біткен еді. Бірақ ол кезде кітапты шығара алмадық, сондықтан көп кешіктіріліп жарық көрді. Одан кейін бір жерлесімнің көмегімен басылымды шығару жүзеге асырылды. Кезінде ол лицейді бітіріп, капитал қорын жинақтау ісінде табыстарға қолы жеткен жан болатынды. Сондай-ақ ұлттық баспасөзге бүйрегі бұрылып тұратын, сондықтан оны демеп жіберуге мүмкіндігі ғана емес, зор ықыласы да болған, алайда бұл алғы сөзде ол өзінің атының аталуын қаламады.

Менің «Естеліктерімнің» жазылуына шығыс түріктер диалектілерінің әсері көп тиді, сондықтан оларды түрік тілі ережелері шегінде редакциялауды және барлық техникалық жағынан орындауды біздің жазушы және ақынымыз Орхан Шаик Гүкйай мойнына алды. Олардың екеуіне де айрықша алғысымды айтамын.

Мәтінде бірнеше фотосурет көрсетілгенімен, оларды баспаға дер кезінде дайындап бере алмадық, сондықтан оқырмандардың ғафу етуін өтінеміз.

18 ақпан 1967 жыл.

ЕСЕЙГЕН ШАҚ**

Менің отбасым. Өмірімнің алғашқы шағында ғасырымыздың басында Орал мен Орта Азияда өрістеген ұлы саяси процестерге*** қатысатындығымды, түрік халықтарының қалың бұқарасын қамтыған азаттық жолындағы күресін басқаратындығымды (бұл кітапта сөз нақ осы жөнінде өрбитін болады), халықаралық аренада өз сөзімді айта алатындығымды ешбір болжай алмаған едім.

* Моджахед немесе муджахид (парсы сөзінен алынған – муджтехид) – маңызды мәселелер бойынша дербес шешімдер қабылдауға құқығы бар дін ілімінің маманы – ғалым (әсіресе, дін хадистерінің білгірі).

** Есейген шақ, орысшасы – отрочество. Бұл сөзді бозбала жігіт немесе балдәурен деп те аударуға болады.

*** Қазақша баламасы «үдерістер».

Мал өсіру, аздап егін егу, орман шаруашылығымен айналысу, бір жағынан таулар және ормандармен, ал екінші жағынан кең даламен қоршалған оңтүстік Орал баурайында орналасқан ауылдағы башқұрттар мен татарлар арасында орта шаруадай өмір сүру – міне, менің өмірден алатын үлесім осы еді. Құрдастарым сияқты мен де осы күнге дейін сол өлкелерде тұрып жатқан және кеңес колхоздарында жұмыс істейтін қарапайым да сыпайы ауылдастарымның бірі болар едім.

Сонымен бірге таулы жер мен жайлаулардағы біздің жұпыны тұрмысымыз, әсіресе әлі күнге дейін халықтың жады мен жанынан орын алған, баурап әкететін тарихи аңыздар, олардың жаңғырық сарқыны балалық сана-сезіміме соншалықты терең сіңірілгендіктен, ақырында азаттық күрес барысында менің ең төтенше және батыл қадам жасауыма қозғау салды, исламтану және түркологиялық ізденістерімнің қазіргісі мен келешектегі бағыты жөнінде ең батыл жоспар-жобалар жасауыма серпін берді. Бұдан менің тағдырым әлі де халық жанынан өшпеген, оның тарихи естеліктерінің жалғасы және нәтижесі ретінде қабылдануы тиіс екендігі өз-өзінен түсінікті болса керек. Мұны өзімнің оқырмандарымның санасына жеткізуім үшін, менің егер тіпті соншалықты қызықты және маңызды болып көрінбесе де, кейбір жергілікті ерекшеліктерге тоқталып өткім келеді.

Біздің ауылдың байырғы тұрғындары бұрындары 30-40 түтіннен аспайтын башқұрттың екі руы – Суклы-Кайлы мен Унгуттан шыққандар еді. Өткен ғасырдың ортасында біздің арамызға келіп қоныс аударғандар татарлар, мишарлар және мұсылман чуваштар еді, олар енді ауыл тұрғындарының көпшілігін құрайтын болды.

Біздің халықтың тайпалық айырмашылықтарымен жақынырақ таныстыру үшін мен басқа түрік тілдерінде әдетте айтылатын «з» және «ч» дыбыстары башқұрттарда «з» және «ç» деп әуезделетінін және мұнысымен басқалардан біршама ажыралып тұратынын атап өтпекшімін. Олар төрт топқа бөлінеді:

- 1) таулық башқұрттар (Бурзян, Усерган, Тамьян)
- 2) далалық башқұрттар (Юрматтар, Күзей, Гайна, Иректі, Йанай, Танып).

Башқұрт руының бұл екі тобының христиан жыл санауынан бастап Оралда тұрып келгендігі дәлелденген жайт. Таулық башқұрттар, әдетте «с» орнына «h», ал далалықтар – «ç» деп айтады. Бірақ Башкортостанның батысы мен солтүстік-батысында тұратын далалық башқұрттардың көпшілігі татарланып кеткен.

3) башқұрттардың үшінші тобын шығыстан келген түрлі-түрлі рулардың бөліктері және оларға кейінгі ғасырлар бедерінде қосылған бөліктері құрайды: Қыпшақ, Қаңлы, Суун*, Кайлы, Катай, Байлар (немесе Байат), Керей (Керейет), Сураш, Ноғай, Қырғыз, Меркіт және т.б. Таулы башқұрттар арасында тұратындар башқұрт тілінде таза сөйлейді; олардың батыс бөлігінде қоныс тепкендерге татар тілінің ықпалы басым. Рулардың бұл үш тобы соңғы жүзжылдықтар бойы бүкіл башқұрт ордасын құрады және Ресейге бірдей көлемде ясақ** төлеген.

4) төртінші топ орыстар жерлерін тартып алғаннан соң Башкортостанға Еділ бойы Бұлғариясынан, Қазаннан қашып барған татарлардан (басқаша айтқанда, «тептяр», яғни «дәптерге жазылған» дегенді білдіреді), бұлярлардан (бұлғар), мишарлардан және мұсылман чуваштарынан құралады. Қазан хандығының батысынан келген бұл қашқындарды орыстар «қуылған башқұрттар», яғни байырғы башқұрттардың өз жерлеріне қабылдап алған «жаңа башқұрттары» деп атады.

Жоғарыда сөз болған төрт топтың алғашқы үшеуі жартылай көшпелі тұрмыс кешірген, ру-руларға бөлініп, өздерінің кең-байтақ жерлерінде, жайылымдарында және қоныстарында мекендеген, ал төртінші топты дәстүрлі руға бөлінушілікті ұмытып, аңыз ертегі-дастандарын да, бағзы әдет-ғұрыптарын да есінде сақтамай, ежелден ауылда тұрып, диқаншылықпен айналысқандар құрайды.

Менің Суклыкайлық туыс-тұқымдастарым башқұрттардың үшінші тобына жатады. Тарих ғылымымен 55 жыл бойы айналысып жүрген жанмын, әйтсе де өз руымның тарихын бәрінен де азырақ білемін. Агидельге барып құятын Зиган өзенінің шағын саласында орналасқан біздің ауылдың Суклыкай мен Унгут сияқты негізгі руларының саны 1850 жылы бар-жоғы 12 үй еді деп отыратын қариялар. Олардың Күзен және Бақы бабаларымыздың төбелі жерлерінде және Якуптың батпақты жерлеріне салынған үйлері болатын-ды. Халықтың көпшілігі құрбан болған XVIII ғасырдағы көтерілістерден соң башқұрт жері қаңырап қалды. Патша үкіметі батыс Башкортостаннан халықтан тартып алынған жерлерге, кейініректе 1860 жылы, менің әкемнің дәл туылған жылы, біздерде «минзелиндік мишарлар» деп аталатын шаруаларды көшірді. Шамасы, XVII ғасырда

* Үйсін

** Ясақ – бұл малдардан жүзден бір көлемінде алынатын салық. Бұл салық отырықшы тұрғындардан да жиналатын болған және әр жүз бас малдан 70 теңге алынған.

Зиганның басқа салаларында орналасқан Армет, Утяк және Тугай сияқты кішігірім башқұрт ауылдары да бар болатын. Сәлім Үмбетбаевтың «Ядкар»^{*} еңбегінде жазылғанындай, Утяк пен Түкін деревняларын (жұрттары) «Кесе табын» (Кіші табын) руына жататындар мекендеген. «Армет» атауы кей-кейде «Арбет» деп те жазылады. Бұдан мағлұм болды: ол бір кездері Батыс Сібірдегі «түмендік» татарлардан ажырап, осы жерге келіп қоныстанған. Ал «Хангы» руының тегі маған мүлде белгісіз және оның патша әкімшілігі тарапынан тартып алынған жерлері батыс Башкортостаннан айдалған шаруаларға бөліп берілген-тін. Олардың жерлері Күшік Сұлтан, Мұрат Сұлтан, Сұлтангерейдің басшылық етуімен орыс басқыншыларына қарсы соғысқаны үшін тартып алынды. Аса құрметті басшы болған Күшік Сұлтанның жетекшілік етуімен біздің тұқымдастар Тобыл өзенінің шығысындағы Ерқарағай деген жерлерде және Ирендік тауларының сілемдерінде, сондай-ақ Шұбаркөл маңында көшіп жүрген, ал көктемде күн жылынысымен Ақбиік тауының жайылымдарына көтерілетін-ді. Қариялардың айтуынша, олар сол көсемнің бастауымен Камалек өзенінен өтіп, Кубаньға шейін барып, сол жерде орыс басқыншыларына қарсы күрес жүргізген. Бұл соғыстарға біздің көршілеріміз – катайлықтар да қатысқан, дегенмен «арлықтар» деп аталатын басқа бір көршілеріміз Күшік сұлтанды мойындамаған. Осы күнге дейін бұл «арлықтармен» біздің туыстық байланыстарымыз болмаған, келін де түсірмедік, қыздарымызды да оларға тұрмысқа ұзатпаған едік. Араздасып қалған күндерде олар бір заманда құрметті Күшлік Сұлтанымыз болғандықтан, бізді «жучки»^{**} деп мазақтайды, ал «күшік» сөзін «щенок» деп аударуға болады. Ал біздер болсақ, оларды «жыланды жұтып қойған Арлықтар» деп атайтынбыз. Біздің басқа көршілеріміз шығыс Оралдағы Күзей, Исмағұл, Ноғай атты деревняларда, сондай-ақ Юрмат ұлысындағы Мокас деревнясында да тұрды. Күзей мен Ноғай ауылдары атам заманнан бері біздің деревняның шығысында Зиган өзені бойындағы «Күзей жұрты» деп аталатын жерде тұрған. Олар Оралға, Ирендікке жақын жерлеге барып қоныстанды, ал біздікілер өз жерінде қалып кете берді. Алайда біздің арамызда туыстық байланыстар сақталып, құда түсу және екі жақтан келіндер түсіру дәстүрі үзілмеген еді.

* Әйелдер мен ер адамдардың есімі және естелік немесе нысана-белгі.

** Иттің лақап атауы, ақтөс сияқты.

Ақбейек (немесе Ақбиік) қонысының шығысында Бетер өзені ағып жатыр. Бұл сөзді шамамен «Бітсін» деп алу керек сияқты. Темясоваға апаратын жол бұл өзеннің бірнеше жерінен кесіп өтеді. 150 жыл бұрын осынау бұралаңы көп жол бойында екі қалыңдықтың жүк арбасы кездесіп, олардың бірі Кузеевоға қарай жүрсе, екіншісі, керісінше қалыңдықты Кузееводан кері жаққа қарай алып жүріп кеткен. «Түркүн» (төркін) деп аталатын ата-анасының үйінен әкетілген қалыңдық өзеннің толып жатқан өткелдерінен өтетін, шаршататын ұзақ жол жүріп, өз үйінен алыстаған сайын мұңға батқан сол қалыңдық қарсы жақтан келе жатқан қалыңдықпен жолыққан сәтте оған: «Бітсінші деп» айтыңызшы деп қос тармақты шумағын арнаған екен-міс. Ал туған үйінен алыстап Күзейден келе жатып бойын сағыныш сезімі билеген қалыңдық ақыры көрінбейтін бұл өткелдердің бітпегенін жан-тәнімен қалап, былайша тіл қатқан екен: «Бетер»^{*} өткелдері бітіп, менің жүрегімде мұнды алау ұшқындаса, Зиган сулары оларды өшіре алар ма екен? – осылайша олар бірауыздан сезімдерін білдіріп, көз жасын төгіпті. Мен 14 жасымда-ақ бұл Күзей мен Ноғай деп аталатын ирендіктердің деревняларында тұратын әпкелерім және баяғыдан араласып жүрген отбасылық тамыр-таныстарымызға жегжаттап барып жүріп, Едіге (Мұрат және Идукай) туралы дастанды және басқалай ескі аңыздарды жазып алып жүрдім. Ол дастан Түркияда да белгілі ғой. Менің ең алғашқы жарияланымдарымның бірі осынау эпосқа бағышталып, 1911 жылы бірнеше мақала болып жарияланды.

Көбінесе көктемде біздің табындар жылқышының айдауынсыз өздері-ақ Ақбиік қонысына қарай бет алатындығын бұл деревнялар тұрғындары әңгімелеп отыратын және күзейлік бір үйір жылқы жаздың ыстық күндері сол Альпы жайылымдарына қарай тоқтаусыз ағылатын-ды. Осылардың баршасын маған шын көңілімен әңгіме отын тұтата отырып, өткен ғасырлардың тынысы мен хош иісін сақтаған бұрынғы заман әндерін әуелетіп салар еді. Сол өлеңдерде мына бір сөздер қайталанатын:

Құдайдың өзі бізге Ақбиік тауларын сыйлаған,

Оның сілемдерінде ақ киіз үйлерімізбен көшіп-қонып жүру үшін.

Шүйгін шабындықтарда ойнақтап жүрген құлындар,

Ескен самал желмен жарыса шапқан...

* Бітер.

Бұл жайлаулар бізден 100 шақырымдай қашықтықта жатыр. Біздің ата-бабаларымыз бір-бірінен өте алыс қашықтықта орналасқан жазғы жайлаулар мен қыстаулар арасында көшіп жүретін. Бірінен соң бірі бұрқ ете түсетін, үздіксіз болып тұратын соғыстарда көптеген ер азаматтарымыз опат болып кеткен. Олардың кейбіреулерінің қабірлері ғана белгілі. Біреуі туралы айтатын-ды: «Ол Кубаньда яғни солтүстік Кавказда қайтыс болып кетті». Басқалары «Түмен» мен «Мансилге» кетіп, сол жақта шығыс Оралдағы Шұбаркөл көлінің маңында қайтыс болған деп жататын. Қариялардан әкемнің кіші інісі Қали молда –және унгут руынан шыққан Хисам-аға ежелгі эпостар мен аңыздарды өте жақсы білген. Бұл әпсаналарда Алтын Орда (Едіге, Исайоғлы Амет және т.б.) заманының өлең-жырлары көрінісін тапқан. Бұл дастандардың үлкен білгірі ретінде алыс замандардағы біздің ата-бабаларымыздың бірі – Аллаберді ноғай есімді кісіні ұдайы еске алып отыратын. Оның қонысы біздің деревнядан үш шақырым жердегі Қала-бұлақ үстіртінде, оның «Аллаберді қабірі» деп аталатын жерленген жері де жұрттың есінде сақталған еді.

Біздің адамдарымыздың арасында сұңғақ бойлылар көп еді. Әкем Аллабердінің зиратын ашқанда, бұл адамның түрі мен бойы пынында да айбынды екені білінді. Оның қасында тот басқан қылышы жатты.

Аллаберді мен Чағдаш – ноғай бейлері болатын. Бұрнақ есімді бейді де естерінде сақтаған екен. Ақ бие жерінен оншалықты алыс емес Нүгүш өзенінің бойындағы қоныс та соныкі деседі. Басқа ноғай бейлері Кубаньға қоныс аударған кезде Бұрнақ пен Аллаберді осында қалған.

Стерлитамақта, мұсылман діни қауымының арасында «ноғайлардың ұрпақтары» деп аталатын молдалар да бар еді. Олар ноғай мурзаларынан* шыққан. Осынау молда бабаларымыздың бірі Аллаберді қабірінің жанында жерленген еді. Олар менің ата-бабаларымның сюзерендері** болып есептелінетін. Бұл молдалар кей-кейде біздің үйде қонақта болып кететін. Руханилар ортасында жүрсе де олар медовуханы*** ішуден кет әрі емес еді. Генеологиялық тегі жағынан «Күзен ұлдарының» кейінгі 5-ші ұрпағына жататын біздің бабамыз Иштуған бізден біраз жердегі Камалек өзенінің бойында орыстарға қарсы соғысып, қайтыс болған (менің Тоған атты тегім осы

* Мырза деген мағынаны береді.

** Орта ғасырлардағы Батыс Еуропадағы ірі феодал.

*** Бал сусыны.

бабамыздың атынан алынған). Ауылымыздың маңында «Орыс өлген», «Орыс қырылған» деген жер атаулары сақталынып қалған. Бұл жерлер жыртылған кезде көптеген қару-жарақ қалдықтары табылды.

Біздің рудың тарихын бейнелеген барлық аңыз-әңгімелер менің рухани қалыптасуыма қатты әсер етті. Зады, менің ата-бабаларым тіпті басқа көрші башқұрт тайпалардан өзінің батылдығымен айқын ажыралып тұратын және әрекетшіл жауынгер қауымдастығынан еді. Біздің қара шаңырағымыз Зиган өзенінде тұр, сонымен бірге Ақбиік қонысымен шығыс Башкортостандағы Ирендiк маңындағы жерлер менің бабаларымның «вотчинасы»^{*} болып есептелiнген және олар осынау аралықта аралас-құралас көшіп жүрген. Ал, хандар, бейлер мен мурзалардың заманында Мансил мен батыс Сібір, Тобылдың маңындағы Еркара-аға, батыс Башкортостандағы Камалек пен солтүстік Кавказдағы Кубань арасындағы байтақ кеңістікте өрістеген барлық маңызды әскери-саяси оқиғаларға белсене қатысқан; орыстарға да, қалмақтарға да қарсы соғысқан. Біздің ауылдан оншалықты қашық емес жердегі кішкентай ауылда тұрған қалмақтар біздің ата-бабаларымызбен бірге басқа буддист-қалмақтарға қарсы күресіп, өздері қазір отырған жерінде қалып бізбен бірге өмір сүруде. Бірақ қарияларымыз Күшік Сұлтанның, Бұрнақ-бей, Аллаберді және Күзен-бей сияқты ата-бабаларымыздың кімдер болғанын жөнді білмеген. Кейініректе, 1912 жылы Уфада жүргенімде «Башқұрт жерлерін межелей белгілеу бойынша түзілген комиссияның» мұрағаттарын қарастырып және батыс Сібір тарихына бағышталған орыстың ғылыми әдебиетін оқи отырып, мен «Күшік Сұлтан» XVII ғасырда өмір сүрген Абылай Сұлтанның ұлы, ал оның өз кезегінде атақты Көшім ханның немересі екенін, ал біздің ата-бабаларымыздың Күшік Сұлтан әскерлерінің құрамында болғандығын, бұл ханзадамен және оның туыстары Әбуға және Қанзафар Сұлтанмен бірге орыстарға қарсы соғысып, бұл ханзадалар әскерінің бөлігі болғандығын және олардың осынау байтақ кеңістікте бөлектеніп өмір сүргендігін анықтадым. Күшік Сұлтанның 1663 жылы түрік тілінде бір башқұрт бейіне берген фармандарының^{**} бірі Башкортостан ғылымдар Академиясы тарапынан 1943 жылы жарияланған-тын («Башқұрт АССР тарихына қатысты материалдар»). Біздің ата-бабаларымыздың бұл ханзаданың қозғалысына қатысқандығы шежіреде де айтылған. Бұл шежірені мен

* Жер иелігі

** Бұйрық.

Аскароро деревнясында тұратын Хидият-сопы атты кісінің үйінен көрдім. Мокас деревнясының «ноғай юрматтары» және жоғарыда есімдері тілге алынған Бұрнақ пен Аллабердінің қазіргі уақыттағы ұрпақтарының шежіресін Башкортостан ғылымдар Академиясы 1960 жылы баспадан шығарды («Башқұрттар шежірелерінің» жинағы). Орыс деректерінде орыстарға қарсы 1664 жылы болған соғыста Күшік Сұлтан әскерлерінің құрамында 6400-дей ноғай әскерінің болғандығы* айтылады және башқұрттар «егер Күшік хан өзінің патшалығын құрғысы келсе, біз оның дербестігі үшін күресер едік деген-міс»**. Көтерілістер басшыларының бірі Сұлтан Мұрат – Күшік Сұлтанның ұлы. Ол Қырым мен Стамбұлда болып, түрік Сұлтанымен кездескен, ақырында Дағыстандағы соғыс барысында орыстар оны тұтқындап, дарға асқан. Басқа бір басшының аты – Сұлтан Керей. Ол да Күшік Сұлтанның жақын туысы еді, орыстардан қашып Қарасақал және Шуна атын жамылып жүрген. Біздің ауыл Күзеннің атымен аталады. Бұл бабамыздың қай кезде өмір сүргендігі белгісіз, тек ауыл маңындағы бір таудың аты да Күзен. 1956 жылы Башқұрт АССР Ғылымдар Академиясы башқұрт және орыс тілдерінде 1757 жылы Телтим аймағы тарапынан Юрмат руының Стерли өзенінің сағасындағы жерлерін Сейттік (Қарғалылық) татарларға сатқандығы жөніндегі құжаттың фотографиялық нұсқасы берілген еңбекті жариялады («Материалы по истории Башкирской АССР» атты сериялық кітапта). Бұл құжатқа қол қойған 42 бидің арасында Айдақ пен Чурақтың да қолдары тұр. Біздің жерге деген құқықтарымызды растайтын және деревня тұрғындарының шыққан тегін анықтайтын құжаттар біздің отбасымыздың қағаздарының арасында сақтаулы.

Біздің ата-бабаларымыздың басшыларының есімдері – Сұлтанмұрат, Бақтыгерей, Сұлтангерей – ең соңғы уақытқа дейін халықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, олардың аттары жаңа туған нәрестелерге қойылатын әдет күшінде болатын. Біздің негізгі руымыз Суклы-Кай, сондай-ақ біздерге жақын рулар Санақлы-Кай, Юрактау-Кай, Таулы-Кай Кай атты немесе Кайлы руының құрамына кіреді. Осы жерге келгенге дейін бұл ру шығыс Оралдағы Ирен бойында тұрған деседі. Көшпелі тұрмыс кешірген Кай руының көпшілігі батыс Башкортостанда тұрады. Исети Ялан-катаи және бізге жақын Урман-

* Акты исторические, IV, 331 (ссылка 3. Валиди).

** Дополнения к актам историческим, IV, 284 (ссылка 3. Валиди).

катаиде өмір сүрген көшпелілердің хандар заманында әскери топтар құрғандығы XVII ғасырдың тарихи деректерінен белгілі және Катай сілемдері және Кай-қалашығы сияқты атаулардан көрінеді. Біздің ауылдағы Унгут руы да көшпелі тұрмыс кешірген. Бұл ру Шыңғысхан заманында-ақ «Ақ-татар» деген атпен белгілі болған. Мен Кай, Катай рулары қарақытайлар кезінде башқұрттарға, ал Табын және Унгут рулары моңғолдар заманында башқұрттарға келіп қосылған деп ойлаймын.

Шыңғыстық Шибан ұлдарының негізгі тірегі катайлардың көшпелі тайпалары еді және сондықтан Мәуараннахрды жаулап алғаннан соң оларды «Катай хандары» деп атаған. Мұны XVI ғасырда өмір сүрген неміс елшісі Герберштейн де растайды. Менің әкемнің батыс Башкортостан ауылдарының жағдайынан хабары аз еді. Оның шығыстық башқұрттармен тікелей байланыста болатын. Мұны ата-бабаларымыздың Көшім ханның және оның ұрпақтарының орыстарға қарсы күресіне қатысқандығымен түсіндіруге болады. Он төрт жасқа толғанымда әкемнің қалауымен мені Жайық өзенінің жағасында жасаған Танғауыр руына жататын башқұрт Якшимбет Хажымахмұттың қызымен атастырып қойған екен.

Мәтінді аударған – Ә.Сайран

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ	
Бекжан О. <i>Bekzhan O.</i>	Араб жазулы екі жазба ескерткіштің оқылымы Reading of two sites written in arabic
Ас Н. <i>As Kh.</i>	Kül Tigin yaziti'nda geçen fiillerin Kazak türkçesindeki izleri The following verbs in Kultegin monuments in the Kazakh language
ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ	
Өмірбаев Е. <i>Umirbayev E.</i>	Исследование письменных памятников времён правления казахского ханства The study of written records since the reign of the Kazakh Khanate
ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР	
Идельбаев М. Х. <i>Idelbayev M.Kh.</i>	Степной философ Асан Кайгы и Мифтахетдин Акмулла Steppe Philosopher Asan Kaigy and Miftakhetdin Akmulla
Соегов М. <i>Soegov M.</i>	Гурт/бөри/мөджек 'волк'и его образ в древней и современной языковой картине мира Gurt/böri/möjek 'a wolf' and its image in an ancient and modern language picture of the world
Көлбаева М. <i>Kolbayeva M.</i>	Айтыш өнерүнүн жекелик жана жалпылык белгилери Designation of individuality and generality in art aitys
Отениязов П.Ж. <i>Oteniyazov P.Zh.</i>	К вопросу сбора, издания и исследования каракалпакских народных сказок Karakalpak folk tales for the collection, publications and studies
ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ	
Қожа М. Жандарбек З. <i>Kozha M.</i> <i>Zhandarbek Z.</i>	Шыңғысхан мен қазақ хандары туралы жаңа қолжазба New Manuscript about Chingiskhan and Kazakh Khans
Салғараұлы Қ. <i>Salgarauly K.</i>	Тегін білу - тектілік Knowledge of the ancestry of the nobility
Ергөбек Ш. <i>Ergobek Sh.</i>	Қазақ хандығының қалыптасу кезеңіндегі саяси-құқықтық ойлар Political and legal thought in the infancy of the Kazakh Khanate

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР

Жолдасбаев С. <i>Zholdasbayev S.</i>	Археологиялық зерттеу кезінде кездесетін этникалық деректер Ethnic sources found during archaeological investigations
Бахтыбаев М. Bakhtibayev M.	Сырдарияның орта ағысындағы археологиялық ескерткіштерінде 1895-1905 жж. аралығында жүргізілген зерттеулер Study of archaeological monuments of the middle reaches of the syrdarya between 1895-1905 years

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Абушарип С. <i>Abusharip S.</i>	Выживание в качестве нации и формирование патриотизма возможны под эгидой национального государства A survival as nation and forming of patriotism are possible under the aegis the national state
------------------------------------	---

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ДІН

Navdar M. <i>Navdar M.</i>	Kadim Dinler ve Türklerin Kadim İnançları Hakkında Genel Değerlendirme Ancient religions and turks ancient beliefs about overview
-------------------------------	--

МЕРЕЙТОЙ

Өмірбаев Е. <i>Umirbayev E.</i>	Көрнекті түркітанушы, ұлағатты ұстаз – 75 жаста (Өжібай Керімұлы) Prominent scientist turkologist mentor 75 years (Azhibai Kerimuly)
------------------------------------	---

МИРАС

Кенжебаев Б. Kenzhebayev B.	Ханды арашалаған қараша The commoners protected Khan Аблай (Қазақ халқының ерлік тарихынан) Abylai (From the heroic history of the Kazakh people)
--------------------------------	--

ТҰЛҒА

	Аса көрнекті түрколог А.З.Валиди Тоғанның туғанына 125 жыл 125 years of the great Turkologist Z.V.Togan Тұранның тұрпатты тарихшысы Prominent historian of Turan
З.В. Тоған Z.V.Togan	Естеліктер: Түрікстан азаттығы үшін күрес тарихынан Memoirs: From the history of the struggle for the liberation of Turkestan

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkologi@mail.ru

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Тәукехан даңғылы № 7

Телефон. 8 (72533) 3-21-17

Факс: 8 (72533) 3-31-63

Журналдың электрондық нұсқасын turkology.iktu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік. Шартты баспа табағы 11,5.

Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.